T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MOĞOLLARIN DEŞT-İ KIPÇAK SEFERLERİ

MEHMET BERK YALTIRIK

TEZ DANIŞMANI

YRD. DOÇ. DR. HASAN DEMİROĞLU

EDİRNE 2014

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET BERK YALTIRIK tarafından hazırlanan **MOĞOLLARIN DEŞT-İ KIPÇAK SEFERLERİ** Konulu **YÜKSEK LİSANS** Tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 15.-16. maddeleri uyarınca **28.03.2014 Cuma** günü saat **15.00**'da yapılmış olup, tezin * ..... kabul edilmesine **OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞU** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Doç. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	Kabul	
Doç. Dr. Ömer Soner HUNKAN	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Hasan DEMİROĞLU (Danışman)	Kabul	

* Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında "Kabul Edilmesine/Reddine" seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	10031832
Yazar Adı / Soyadı	MEHMET BERK YALTIRIK
Uyruğu / T.C.Kimlik No	TÜRKİYE / 17632107052
Telefon	5444539962
E-Posta	wyern87@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri
Tezin Tercümesi	Dasht-i Kipchak Campaigns of Mongols
Konu	Tarih = History
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölüm	
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2014
Sayfa	166
Tez Danışmanları	YRD. DOÇ. DR. HASAN DEMİROĞLU 31855799276
Dizin Terimleri	Moğollar=Mongoşs ; Ruslar=Russians ; Deşt-i Kıpçak=Deşt-i Kıpçak ; Kıpçaklar=Kıpcaks ; Kumanlar=Cumans
Önerilen Dizin Terimleri	Moğol Seferleri = Campaign of Mongols Kuman Ülkesi = Cumania Rus Knezlikleri = Principalities of Rus
Kısıtlama	Yok

Yukarıda bilgileri kayıtlı olan tezimin, bilimsel araştırma hizmetine sunulması amacı ile Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında arşivlenmesine ve internet üzerinden tam metin erişime açılmasına izin veriyorum.

15.04.2014

İmza:.....

Tez Adı: Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri

Hazırlayan: Mehmet Berk YALTIRIK

ÖZET

Moğol seferleri, tarihin en önemli askeri faaliyetlerinden biridir. Moğol hakimiyetine giren yerlerden biri de Deşt-i Kıpçak'tır. Günümüzde Rusya'nın güneyindeki ve Ukrayna'nın kuzeyindeki bozkırlardan oluşan Deşt-i Kıpçak, XIII. yüzyıla dek bir Türk boyu olan Kıpçaklarla birlikte anılmıştır. XIII. yüzyılda Moğolların gelişi siyasi anlamda Kıpçak Hanlığı'na son vermiştir. Ancak Moğolların burada tesis ettiği Cuci Ulusu, bir süre sonra Kıpçak kültürünün etkisi altında kalmıştır. Birkaç kuşak sonra da Kıpçak kültürüne adapte olmuşlar, Kıpçak Türkçesiyle konuşmaya başlamışlardır. Moğol seferlerinin başarısını anlayabilmek için ardındaki askeri ve kültürel yapı dikkate alınmalıdır. Bu yönüyle Moğolların Deşt-i Kıpçak seferleri, konunun anlaşılabilmesi için dikkat çekici bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Tatarlar, Kıpçaklar, Cengiz Han, Kuman Ülkesi, Deşt-i Kıpçak, Kıpçak Bozkırı, Rus Knezlikleri, İdil Bulgarları.

Name of Thesis: Dasht-i Kipchak Campaigns of Mongols

Prepared by: Mehmet Berk Yaltırık

ABSTRACT

Mongolian campaigns of history is one of the most important military operations. One of the places which was dominated by the Mongols in Cumania (Dasht-i Kipchak or Kipchak Steppe). Today, the steppes of southern Russia and Ukraine to the north consisting of Cumani, XIII. century with a Turkish tribe, which has been called the Kipchaks. In XIII. century arrival of the Mongols, the Kipchak Khanate ended in a political sense. However, the Mongols established here Nation of Cuçi, after some time under the influence of the culture remained Kipchak. After a few generations have adapted to the culture of the Kipchak and Kipchak Turkish began to talk with. To understand the success of the Mongol expedition behind the military and cultural structure should be considered. This side Dasht-i Kipchak operations of the Mongols, it is a remarkable example for the understanding of the subject.

Keywords: Mongols, Tatars, Kipchaks, Genghis Khan, Cumania, Dasht-i Kipchak, Kipchak Steppe, Russian Principalities, Volga Bulgarians.

ÖNSÖZ

Moğol akınları Ortaçağ'ın seyrinde ve bununla birlikte genel manada dünya siyasi tarihinde büyük etkilere neden olan birkaç olaydan biridir. Tarihte batı kaynaklarında *Tartar Invasion* ya da *Mongol Invasion,* İslam kaynaklarında *İstila-i Tatar* (Tatar İstilası) olarak geçmektedir. Moğolların keşif amaçlı düzenlediği akınlarla birlikte yerleşme amacıyla yaptıkları akınlar da söz konusu olduğu için araştırmada "istila" yerine *akın* ve *sefer* tabirleri kullanıldı[1].

Cengiz Han ve Moğol ordusunun anlatıları, halen askeri tarih araştırmaları başta olmak üzere, tarihçilerin ilgisini çeken konuların başında gelmektedir. Ortaçağ'da Türk Askeri Tarihi üzerine yapılan okumalar sırasında ilgi çeken Moğolların ve Moğol Seferlerinin oluşumu, sebepleri, neden olduğu olaylar araştırma konusu olarak seçildi. Daha lisans döneminde Avrasya ve Deşt-i Kıpçak bölgeleri üzerinde yoğunlaşıp, siyasi tarih araştırması olan bitirme tezinde askeri tarihe dair okumalar yapılması, bu tez araştırmasını ayrıca askeri tarih alanında da çalışmaya yöneltti. Bu şekilde, tez danışmanı ile alternatif araştırma konuları üzerine yapılan görüşmeler sonucunda askeri tarih yönüyle pek irdelenmemiş olan "Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferi"nin araştırılmasına karar verildi.

Genel anlamda Moğol Seferleri, Cengiz Han'ın boylar kurultayı tarafından "han" seçildiği 1206 yılında başlamış, idari paylaşımların bağımsız hanlıklara dönüştüğü son Moğol hükümdarı Mengü Han'ın 1259'da ölümüne kadar sürmüştür. Bu tarihten itibaren yapılan seferler, bölgesine göre Cuçi Ulusu (Gök Ordu ve Ak Ordu idaresi, sonradan Altın Ordu), İlhanlılar, Çağatay Hanlığı, Kubilay Hanlığı Seferleri olarak nitelendirilir. Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferi ise Cengiz Han döneminde 1222'deki Kafkas Seferi ile başlamıştır. Batu Han'ın[2] 1242'de İdil-

[1] Bu şekilde kullanılmasının nedeni "Giriş" kısmında açıklandı.

[2] Batıy olarak da zikredilmektedir. ed. M. H. Hasanov, "Batıy", *Tatarskiy Entsiklopediçeskiy Slovar*, İnstitut Tatarskoy Entsiklopedii AN RT Yayınları, Kazan 1999, s. 64-65. Alındığı Yer: Mileuşa Yusipova, *"İdil-Ural Bölgesinde Hristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı, Ankara 2003, s. 19. Ötemiş Hacı'nın Çengiz-nâme'sinde Batu Han, Sayın Han olarak zikredilmektedir. Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 3.

Bulgar bölgesinde Saray şehrini inşa ettirmesinin akabinde ileride Altın Ordu adını alacak Cuçi Ulusu'nun, bağımsız bir devlet olması yolunda da ilk adımı atmıştır. Bu araştırmada incelenen dönem ise 1223 ile 1241'de Batı Deşt-i Kıpçak ve Avrupa üzerine yapılan seferleri kapsamaktadır. Avrupa'daki seferler, konunun dışında kaldığından genel olarak ve askeri tarih açısından incelendi. Temel olarak Kafkasya, Deşt-i Kıpçak, Kırım, Rus knezlikleri, İdil-Bulgar Hanlığı ve konu sırasına binaen Macar Krallığı ve Lehistan gibi Avurpa krallıklarının bulunduğu sahaları kapsayan Deşt-i Kıpçak Seferi'yle ilgili olarak, sadece askeri yapılara ve savaşlara değil, bölgelerin ekonomik durumlarına, dönemin toplumlarının sosyo-psikolojik yapısına, Moğol Seferlerinin sebepleri ve sonuçları gibi konulara da sırası geldikçe değinildi.

Araştırma da önceki araştırmalardan farklı olarak bazı durumlar dikkat çekmektedir. Kaynakların etkisinde kalınarak Moğol seferlerinin yıkıcı yönü oldukça ön plana çıkarılmış, ama sonrasına ait dönüştürücü ve yeni siyasi-sosyal durumlardan bazı araştırmalar haricinde pek bahsedilmedi. Dahası yine kaynakların etkisinde kalınarak Moğol Seferlerinin salt İslam karşıtı veya Hristiyanlık karşıtı gibi yorumlanması söz konusudur. Araştırmada bunun nedenlerinden ve o dönemdeki Moğolların semavi dinlere bakış açısından, savaşlarda kullandıkları psikolojik yıldırma taktiklerinden bahsedilerek konuya açıklık getirilmeye çalışıldı. Yine Moğol seferlerinin asıl nedenleri, bunun bir "istila" mı bir "fetih" hareketi mi olduğu gibi konular da yeri geldikçe ifade edildi.

Askeri tarih anlamında, araştırmalarda sıkça bahsedilen Moğol askeri üstünlüğünü, dönemine göre dönüştürdükleri bozkır taktiklerini irdeleyerek seferlerin neden başarılı olduğunu, yenildikleri savaşlarda neden yenildiklerini, askeri yapılarından teçhizatlarına kadar gösterilmeye gayret edildi. Böylelikle araştırmanın asıl alanı sayılabilecek askeri tarih açısından Moğol Seferlerini değerlendirerek, farklı bir alandan Moğol ilerleyişini sebepleri ve sonuçlarıyla ortaya konulmaya çalışıldı.

Dönemin kaynaklarından faydalanırken yazarın kimliğinden dönemin hâkim anlayışına kadar, o dönemin genel durumunun göz önünde bulundurulmasına özen gösterildi. Araştırma eserleri de belirli bir tasnife tâbi tutularak çalışmaya dâhil

edildi. Yukarıda da bahsedildiği gibi kaynakların etkisinde ya da belli bir ideolojik çerçevede takılı kalarak Moğol seferlerinin ya da ilerleyişinin buna göre yorumlanması söz konusuydu. Bu nedenle değerlendirmeleri mümkün olduğunca objektif bir gözle değerlendirmeye gayret gösterildi.

Bu çalışmayı hazırlarken, beni bu alanda araştırma yapmaya teşvik eden ve tezin ana konusu üzerine bilgilendiren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Hasan DEMİROĞLU'na, araştıma için maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen hocalarım Doç. Dr. Cihan PİYADEOĞLU'na ve Doç. Dr. Ömer Soner HUNKAN'a, sınıf arkadaşım Çağdaş YÜKSEL ile birlikte ailemin tüm bireylerine, çalışmanın oluşmasında yardımlarını gördüğüm İSAM Kütüphânesi ve Edirne İl Halk Kütüphanesi çalışanlarına ayrı ayrı teşekkür ederim.

Mehmet Berk YALTIRIK

EDİRNE 2014

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT II
ÖNSÖZ III
İÇİNDEKİLER VI
KISALTMALAR VIII
GİRİŞ 1
I. BÖLÜM: MOĞOLLARIN DEŞT-İ KIPÇAK SEFERLERİNİN NEDENLERİ 17
A. Moğol Seferleri Öncesinde Deşt-i Kıpçak Bölgesinin Durumu 19
B. Moğol Seferleri Öncesinde Deşt-i Kıpçak Bölgesinin Askeri Durumu 32
II. BÖLÜM: MOĞOLLARIN DEŞT-İ KIPÇAK SEFERLERİ 41
A. Moğolların Kafkasya Üzerine Harekâtı 42
B. Moğolların Birinci Deşt-i Kıpçak Seferi ve Kalka Meydan Muharebesi 1223 46
C. İdil-Bulgar Direnişi (1223-1240) 55
D. Moğolların İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi 60
E. Moğolların Avrupa Üzerine Düzenlediği Seferler 67
III. BÖLÜM: DEŞT-İ KIPÇAK SEFERLERİNİN SONUÇLARI 84
A. Moğol Seferlerinin Neden Olduğu Dönüşüm 85
B. Türk Siyasi Tarihi Açısından Genel Sonuçları 88
C. Altın Ordu Hanlığı'nın Temellerinin Atılması 96
D. Rus Knezlikleri Üzerindeki Moğol Hâkimiyeti 100
E. Deşt-i Kıpçak'taki Toplumsal Yapının Değişmesi 105
SONUÇ 110
KAYNAKÇA 113
1-) Kaynaklar ve Araştırma Eserleri: 114
2-) Makaleler: 125
3-) Elektronik Kaynaklar: 136
DİZİN 138
EKLER 147

EK-1: Haritalar 148
Harita 1: Birinci Deşt-i Kıpçak Seferi 148
Harita 2: İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi ve Avrupa Seferi 149
EK-2: Resimler 150
Resim 1: 1241 Mohi Savaşı'nı anlatan anonim minyatür (XIII. yüzyıl). 150
Resim 2: Matthias Merian'dan 1241 Liegnitz Savaşı'nı anlatan bir tablo (1630). 151
Resim 3: Wroclav Üniversitesi Kütüphanesindeki bir elyazmasında yer alan Silezya Dükü II. Heinrich'in Liegnitz'te öldürülmesinin tasviri (1451). 152
Resim 4: Varşova Ulusal Müzesinden Liegnitz önünde Moğolları gösteren bir tasvir (1430'dan önce). 153
Resim 5: Wroclav Üniversitesi Kütüphanesindeki bir elyazmasında yer alan Moğolların Liegnitz önlerine gelmesinin tasviri (1451). 154
Resim 6: Batu Han'ın Suzdal'a girmesini gösteren bir minyatür (XVI. yüzyıl). 155
Resim 7: Reşîdüddîn Fazlullah'ın Camiu't-tevârîh adlı eserinden Moğol askerleri tasviri (XIV. yüzyıl). 156
Resim 8: Mohi Savaşı'nın (1241) anısına savaşın olduğu meydanda 1991 yılında yaptırılan hatıra parkından bir fotoğraf (Macaristan). 157
Resim 9: Mohi Savaşı (1241) hatıra parkının havadan fotoğrafı (Macaristan). 158
Resim 10: Mohi Savaşı'nda (1241) ölen Templier Şövalyeleri anısına yaptırılmış Mohi'deki hatıra parkında bulunan levha (Macaristan). 158

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.t.: Adı geçen tez

A.Ü.: Ankara Üniversitesi

b.: bin

bkz.: Bakınız

çev.: Çeviren

DAKTAV: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

ed.: Editör

haz.: Hazırlayan

GEFAD: Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

OAKA: Ortaasya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

S.: Sayı

s.: sayfa

TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TTK: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Tarihin farklı dönemlerinde yaşamış ve geniş bölgelere hükmetmiş devletlerin hükümdarları ve tebaaları nezdinde, dünyaya hâkim olunması gerektiğine inanılan, dünya hâkimiyetinin kendilerine bırakıldığına dair bir düşünce söz konusudur[3]. Bu nedenle söz konusu düşüncenin Moğollarda da görülmesi mümkündür.

Farklı kaynaklara bakıldığında Moğol hâkimiyetinin gerek kazandıkları zaferler, gerek Cengiz Han'ın şahsiyeti bağlamında meşru kabul edildiği söylenebilir. Cengiz Han'a bağlılık yemini eden Barinlerden Horçi, gördüğü bir rüyada Cengiz Han'ın "gökle yer tarafından ulusun hükümdarı ilan edildiğini" söyleyerek bunun gelecekten bir işaret olduğunu ifade etmektedir[4]. Ermeni Katolikosu Partsırpetli Kostantin yazdığı mektupta Moğol Han'ının sağlığına dua edilmesi ve başarısı için dua edilmesi gerektiğini, Han'ın Tanrı tarafından görevlendirildiğini söylemektedir[5]. Bunların dışında tarihi kaynaklarda Moğolların dünyaya hâkim olmalarının ilahi bir ceza olarak nitelendirilmesiyle[6] birlikte onların dünya hâkimiyetini hedeflediklerinden de bahsedilmektedir[7].

Moğol inkişafıyla ilgili olarak bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre Moğol inkişafı Moğolların seçilmiş ulus oldukları düşüncesiyle birlikte İslam âlemini

---

[3] Bu düşüncenin çeşitli tezahürleri batı örneğinde Roma hukukundan gelme "dominus mundi" (dünya hükümdarı) kavramında, doğu örneğinde ise Osmanlı Devleti'nde "ruy-i zemin-i zillullahi fi'l-arz" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) kavramında görülebilir. R. Barış Ünlü, "İmparatorluk Fikrinin Gelişimi", *AÜSBF Dergisi*, Cilt 65, S. 3, Ankara 2010, s. 253; İsmail Katgı, "S. Haluk Kortel-Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, S. 9, Ordu-2009, s. 556.

[4] Anonim, *Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi) I. Tercüme*, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 56.

[5] A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 89.

[6] Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveyni, *Tarih-i Cihanguşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt I, Ankara 1988, s. 95, İbnü'l-Esîr , *İslam Tarihi-el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, Cilt 12, İstanbul 1987, s. 319, Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

[7] Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname 1245-1247*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi Yayınları, Trabzon 2000, s. 95.

bölünmüş siyasi yapısı ve zenginlikleri nedeniyle gerçekleşmişken[8] bir başka görüşe göre ise Cengiz Han'ın konargöçer boyları bir araya getirerek kurduğu devlet yapısını diğer uluslara da kabul ettirme düşüncesi etkili olmuştur[9]. Hatta Moğolların salt yağma ve vergi gibi ekonomik gerekçelerle mücadele edebilecekleri ve bunu devam ettirmek amacıyla mücadelelerini sürdürebilecekleri de düşünülmüştür[10]. Bu etkenler de tek başlarına Moğol hareketinin geniş bölgelere yayılmasını açıklayamazlar. Elbette Moğol inkişafında diğer devletleri kendilerine bağlama düşüncesi ve ekonomik çıkarlar söz konusudur, ancak birbirlerinden ayrı ele alınamazlar.

Cengiz Han önceden bir dünya hâkimiyeti belirlememişse de kendisine katılan boyların artmasıyla Moğol seferlerinin geniş bölgelere ulaşması[11] göz önünde bulundurulduğunda ulaşılan sonuç bellidir. İçinde bulunduğu koşullar neticesinde genişleyen bir devletin, siyasi ve ekonomik çıkarlarının da genişlemesi söz konusudur. Bulundukları koşullar içerisinde karşılaştıkları devletlerin siyasi zafiyetlerden yararlanmış olmakla beraber Moğol hareketinin (en azından Cengiz Han döneminde) belli bir dini hedef gütmediğinden ileride bahsedileceği için sadece İslam âlemini hedef aldığı söylenemez. Ancak İslam âleminin içerisinde bulunduğu siyasi bölünmüşlüğü değerlendirebildikleri görülmektedir.

Moğolların[12] tarih sahnesinde görülmesi Cengiz Han[13] (1155 veya 1161-1227) dönemine rastlamaktadır. Asıl adı Timuçin (Temucin[14]) olan Cengiz Han, 1206'ya

---

[8] Ahmet Özdemir, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 298-299, 301.

[9] Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s. 21-22.

[10] A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatı*, çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 33.

[11] Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. Halil İnalcık, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 217, Anonim, *Gizli Tarih…*, s. XLIII.

[12] Moğollarla alakalı kaynak eserler için bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 194-197, 229; İlyas Kamalov-İlnur Mirgaleyev, "Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, ed. Altan Çetin, Kriter Yayınları, İstanbul 2008, s. 24-29; Dönemin İslam tarihçileri ve eserleri için bkz; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yayınları, İstanbul 1998, s. 131-175.

[13] Cengiz Han unvanı, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde "Çinggis", "Çinggis-han", "Çinggis-ha'an", "Çinggis-hahan" olarak geçmektedir. Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 258. Araştırmada "Cengiz Han" olarak zikredildi, ancak *Moğolların Gizli Tarihi*'nden yapılan alıntılarda, orada geçtiği şekilde kullanıldı.

[14] Cengiz Han'ın şahıs adı olarak "Moğolların Gizli Tarihi'nde, Temucin ve Temücin olarak zikredilmektedir. Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 266; Jean-Paul Roux (*a.g.e.*, s. 60) Grousset "Timuçin"

geldiğinde Moğol aşiretlerini tek bir devlet çatısı altında toplamış, 1209 yılına kadar Kırgız, Merkit, Nayman ve Uygurları kendine bağlamıştır[15]. 1218'de Kara Hitay Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra Kuzey Çin'e hâkim olmuştur. 1220'lere doğru başlayan Harizmşah akınlarının ve İran coğrafyasına kadar Moğol akınlarının sürdürülmesinin ardından Moğol seferleri batıya yönelmiştir. 1220-1221 yılları arasında Moğol komutanları Türk asıllı Cebe ve Subutay[16] kumandasında Horasan üzerinden Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a giren Moğol müfrezeleri, Kafkaslardan Karadeniz'in kuzeyine kadarki bölgeyi yağmalayarak ilerlemişler, Kıpçak Hanlığı'nı tarumar ettikten sonra 1223'teki Kırım'ın kuzeyinde yapılan Kalka Nehri Savaşı'nda[17] Rus-Kıpçak birleşik kuvvetlerini yenilgiye uğratarak geri dönmüşlerdir[18]. Harizmşah Sultanı Muhammed Harizmşah'ın yanından ayrılan bir Kara Hitay birliği ile Kunduz hükümdarı Alaaddin, Cengiz Han'a Harizmşahlıların durumlarına dair birinci elden bilgiler getirmişlerdir. Bunun üzerine Cengiz Han, İbnü'l-Esîr'in Arapça "mugaribbe" (batıya gidenler) dediği 20.000 kişilik bir kuvveti, Cebe ve Subutay Noyan'lar komutasında Muhammed Harizmşah'ın işini kesin olarak bitirmek üzere sevk etmiş, -bu kuvvet sürekli batıya doğru ilerlemiştir[19]. Deşt-i Kıpçak Seferleri bu harekâtla başlamıştır. Moğol seferlerine tanık olan Müslüman ve Hristiyan tarihçiler, sonraki Moğollardan "Tatar" olarak söz ederler[20]. "Tatar" adı Doğu Moğolistan'da güçlü bir kabile birliğinin ismi olarak VIII. yy'dan itibaren görülmektedir. Moğol ismi de XI. yüzyılın sonlarında varlığını sürdüren bir konfederasyondur. XIII. yüzyıla kadar aralarındaki rekabet sürmüş, mücadele Moğollar lehine sonuçlanmıştır. İlk etapta Moğollar, Tatar ismini benimsememişse

---

olarak zikrederler. (*Stepler…*, s. 208) Vladimirtsov "Temuçin" olarak zikredeken, Yakubovskiy "Temücin" olarak zikretmektedir. Boris Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı-Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 53; Yakubovskiy, *a.g.e.,* s. 30. Araştırmada Timuçin ismi kullanıldı, ancak *Moğolların Gizli Tarihi*'nden yapılan alıntılarda "Temucin" olarak zikredildi.

[15] Moğol halkını oluşturan boylar ve sonradan Cengiz Han'a katılan Türk boyları için bkz. Zühal Ölmez, *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 2003, s. 76-83.

[16] *Moğolların Gizli Tarihi*'nde "Sube'etai" olarak anılmaktadır. Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 265. Araştırmada, *Moğolların Gizli Tarihi*'nden yapılan alıntılarda geçen *Sube'etai* şeklinde yazılmış kısımların haricinde "Subutay" olarak zikredildi.

[17] Muallâ Uydu Yücel, "The end of Cumans: Batle of Kalka and their entrence into eastern Europe", *Otan Tarihi*, Almatı 2009, s. 11-21, http://www.iie.kz/magazine/11/13.jsp, (Güncellendiği Tarih: 2009, Erişim Tarihi: 15.05.2013).

[18] Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, Cilt 30, İstanbul 2005, s. 225-226.

[19] İbnü'l-Esîr , *a.g.e.*, Cilt 12, s. 327-328.

[20] Ahmet Özdemir, "Tatarların Kökeni Meselesi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 434.

de sonradan XIII.-XIV. yy'da "Moğol" yerine "Tatar" ismini kullanmaya başlamışlardır. Sonuçta bu terim Altın Ordu topraklarına gelen Türk ve Moğol boyları için, bunların yerli Kıpçak Türkleri ile yaptıkları evliliklerden gelenler için kullanılan genel bir isim haline gelmiştir. Sonraki yüzyıllarda Rus Çarlığı'ndaki Slav olmayan tüm halklara atfen kullanılmış, XIX. yy'da milliyetçilik akımlarının yayıldığı dönemde "Altın Ordu"nun eski toprakları üzerindeki Müslüman Türk toplulukları[21] bu ismi yeniden canlandırmışlardır[22]. Moğol seferleri neticesinde de doğudan batıya uzanan bir *Pax Mongolorum* (Moğol Barışı) dönemi başlamıştır[23]. Dönem kaynaklarından hareketle *Pax Tatarica* olarak da bilinir[24].

Sadece İslam dünyasında değil, dönemin diğer coğrafyalarında da bölünmüş siyasi yapıların zayıflık arz etmesi[25], bu boşluğun da tabii olarak Moğollar tarafından doldurulması söz konusudur ki bu da Moğol seferlerinin nedenlerinden biridir. Tarih ihtimaller ve "öyle olsa böyle olurdu" türünden teoriler üzerine kurulmaz. İhtimaller üzerine tarihçilik yapılmaz, ancak şöyle bir durum vardır. Cengiz Han ortaya çıktığında karşısında durabilecek merkezi otoritesini sağlamış güçlü bir siyasi yapı olsaydı Moğollar tarihin gördüğü en geniş sınırlara sahip imparatorluğu kurabilir miydi? Harizmşah Seferinden sonra Moğolları durdurabilecek böyle bir gücün mevcut olmayışı, pek çok seferin önünü açmıştır. Moğol İnkişafına baktığımız zaman, özellikle Cengiz Han dönemindeki hâkimiyet mefkûresi iki döneme ayrılmaktadır.

İlk safhada Cengiz Han, bozkıra hükmetmiş, Doğu Türkistan'dan Kuzey Çin'e kadar uzanan geniş bir hâkimiyet alanına sahip olmuştur[26]. İkinci safhada ise Harizmşah Seferi'nin ardından Moğol harekâtı daha geniş bölgelere yayılmış Deşt-i

---

[21] Kırım Tatarları, Kazan Tatarları v.b.
[22] Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 413.
[23] Daniel C. Waugh, *The Pax Mongolica*, http://www.silk-road.com/artl/paxmongolica.shtml, (Güncellendiği Tarih: 2000, Erişim Tarihi: 2.04.2013)
[24] Michael Prawdin, *The Mongol Empire It's Rise and Legacy*, çev. Eden Paul-Cedar Paul, A Free Press, New York 1967, s. 347.
[25] İbnü'l-Esîr bu hususla alakalı olarak Sultan Muhammed Harizmşah'ın birçok bölgeye hâkim olarak yegane sultan kalmasının ardından Moğollara yenilince onlara karşı direnebilecek başka bir hükümdarın kalmadığını belirtmiştir. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 319. Carpini de Moğollara karşı savaşabilmek için Hristiyan aleminin bütün krallarının ve beylerinin birleşmesi gerektiğini söz konusu birleşme olmadan onları durduramayacaklarını öne sürmüştür. Carpini, *a.g.e.*, s. 96.
[26] Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 48.

Kıpçak[27] bölgesine kadar uzanmıştır[28]. Harizmşah Seferi, Moğol inkişafında önemli bir kırılma noktasıdır, Cengiz Han'ın ve Moğolların "dünya hâkimiyeti" düşüncesi bu noktada belirginleşmiştir.

Harizmşahlar'a gönderdiği elçinin ağzından Cengiz Han'ın kendisini "Doğu'nun Hâkimi", Muhammed Harizmşah'ı "Batı'nın Hâkimi" olarak tanımlaması hâkimiyet alanında Moğolların ilk etapta dünya hâkimiyeti hedefi gütseler dahi bunu çok ön plana çıkarmadıklarını göstermektedir. Nitekim Harizmşahlar, o dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin İran, Horasan ve Maveraünnehir üzerindeki mirasçısı olarak, döneminin imparatorluk potansiyeli olan en güçlü devletidir[29]. Ahmet Özdemir'in aktardığı, Moğollarla savaşmadan önce Harizmşahlar'ın bir sonraki hedefinin Çin olması ve Cengiz Han'ın Sultan Muhammed Harizmşah'a "oğlum" olarak hitap etmesinin tâbiyyet anlamına geldiğinden sultan tarafından öfkeyle karşılanması[30] gibi bilgiler ışığında Harizmşahların Moğollara karşı en baştan cephe aldıkları düşünülebilir. Sultan Muhammed Harizmşah'ın Moğollarla mücadeleye girişmek istediğini söylenebilirse de[31] basiretsiz bir plan olarak nitelendirilebilen, Muhammed Harizmşah'ın kuvvetlerini şehirlere yayarak kendisinin emin bir yere çekilmesini öngören düşüncesi[32] aksi bir durumu da göstermektedir. Nitekim Sultan Muhammed Harizmşah'ın sonradan Otrar Faciası'na[33] yol açacak kararından pişmanlık duyduğunu ifade etmesi bu görüşü destekler mahiyettedir[34]. Cengiz Han'ın da en başlarda Harizmşahlar ile savaşmaktan çekindiğini, askerlerinin gücünden ve çokluğundan ötürü doğrudan bir mücadeleye girişmek istemediği düşünülebilir[35].

---

[27] Kıldıroğlu'nun belirttiğine göre Deşt-i Kıpçak terimini ilk defa XI. yüzyılda Nasır-i Hüsrev kullanmıştır. Mehmet Kıldıroğlu, "IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30, Erzurum 2006, s. 161.
[28] İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 18-19.
[29] Aydın Taneri, "Harizmşahlar", *DİA*, Cilt 16, İstanbul 1997, s. 228.
[30] Ahmet Özdemir, "Cengiz İstilası", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 312.
[31] Roux, *a.g.e.*, s. 175.
[32] İbrahim Kafesoğlu, *Harizmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1956, s. 250.
[33] Otrar Olayı olarak da bilinir. Harizmşahlara bağlı Otrar valisinin, Cengiz Han'ın gönderdiği, içinde elçiler de bulunan bir Moğol ticaret kervanını katledip mallarına katletmesi üzerine gerçekleşmiştir. Moğollar ve Harizmşahlar arasında savaşa neden olmuştur. Konuyla alakalı bilgiler için bkz: Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 174, Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 135-138, İbnü'l-Esîr , *a.g.e.*, s. 320-321.
[34] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 320-321.
[35] Özdemir, *"Cengiz…"*, s. 312.

Cengiz Han'ın bu sefer için ciddi bir şekilde hazırlandığı görülmektedir[36], -ancak bu çekinceden ziyade tedbir olarak değerlendirilmelidir ki Cengiz Han'ın savaşa kararlı bir şekilde girdiği her iki metinde açıkça ifade edilmektedir[37]. 1219-1220'deki Harizmşah Seferi'nin ardından Moğolları durdurabilecek bir ihtimal yegâne güç olan Harizmşahların yenilmesinin ardından Moğol seferlerinin batı bölgelerine yöneldiği görülmektedir.

Sebahattin Ağaldağ[38], Cengiz Han'ın harita işleriyle oğlu Cuçi'nin[39] meşgul olduğunu belirtmektedir. Ancak bu bilginin kaynağı verilmediğinden ve hangi bölgelerin haritalarının hazırlandığı belirtilmediğinden Moğolların, Deşt-i Kıpçak[40]

---

[36] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 181-182, Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 139-140.

[37] *"*(Cengiz Han) *Uhuna'nın idaresindeki yüz elçinin intikamını almak maksadıyla Müslüman* (Harizmşahlar) *halkına karşı harbe karar verdi."* Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 174, *"Bundan sonra Cengiz Han, Sultan'a bir elçi heyeti göndererek ona, bu savaşın sebebinin tüccarın intikamını almak olduğunu bildirdi."* Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 139.

[38] Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 270.

[39] Moğollar'ın Gizli Tarihi'nde "Coçi" olarak anılmaktadır. Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 257; Grousset (*Stepler…*, s. 210) "Cöçi", Yakubovskiy (*a.g.e.*, s. 41) "Cuçi", Vladimirtsov (*Moğolların…*, s. 84) "Joci" ve "Coçi", Jean-Paul Roux (*a.g.e.*, s. 92) ve Mustafa Kafalı (*Altın Orda…*, s. 1) ise "Cuçi" olarak zikretmektedir. Araştırmada "Cuçi" olarak zikredildi, ancak Moğolların Gizli Tarihi'nden yapılan alıntılarda metne bağlı olarak "Coçi" de kullanıldı. Bunun haricinde "Cuçi" ismi tarihi kaynaklarda farklı şekillerde de zikredilmiştir. Hândmir, Gaffari, Şerafeddin Yezdî, Nizamüddin Şâmî, Ömerî ve Reşîdüddîn Fazlullah 'ın eserlerinde "Cuçi", Vassaf, Hamdullah Kazvini, Cüveyni, Cüzcanî gibi tarihçilerin eserlerinde "Tuşi", Baybars, İbn-i Haldun, Makrizî'nin eserlerinde "Duşi", Kalkaşandî'de "Tuci", Cennabî'de ise "Yuci" olarak geçmektedir. Ekrem Kalan, "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Önemi ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 27, S. 1, İzmir 2012, s. 120-121. Ötemiş Hacı'nın Çengiz-name isimli eserinde ise "Yoci" olarak zikredilir. Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, haz. İlyas Kamalov, TTK. Basımevi, Ankara 2009, s. 3. Ekrem Kalan'ın "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı" isimli makalesinde belirttiğine göre, Cuçi adının semantik anlamı *aile bireyi olmayan*, *dışarıdan gelen* ve *belli bir süreliğine ev sahibini ziyaret eden* anlamlarına gelen *misafir* anlamındaki çıkarımı doğru değildir. Reşîdüddîn Fazlullah ve Cüzcanî başta olmak üzere kaynaklarda Cuçi'nin dünyaya gelişine dair verilen bilgilerin karşılaştırmalı olarak analizi yapıldığında; *beklenmeyen bir anda aniden ortaya çıkan* anlamına geldiği görülmektedir. Kalan, *a.g.m.*, s. 126.

[40] Deşt kelimesi Farsça'da çöl, ova, sahra veya kır anlamında kullanılan bir kelimedir. Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006, s. 610. Deşt-i Kıpçak ise "Kıpçak Çölü" veya "Kıpçak Bozkırı" anlamına gelmektedir. Yakubovskiy'e göre Özi Nehri'nden (Rus: Dinyeper) başlayarak İdil Nehri'nin (Rus: Volga) doğusuna kadar uzanan bozkırlar, XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Arap ve Fars kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak" (Kıpçak Bozkırı) olarak adlandırılmıştır. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 3; Mustafa Kafalı'ya göre ise Deşt-i Kıpçak bozkırı dar ve geniş olmak üzere iki anlamda anlaşılmaktadır. Buna göre dar anlamıyla Deşt-i Kıpçak, XI. yüzyılın ortasından XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar olan devredeki (Moğol seferlerine kadar) Kıpçak Hanlığı'nı ifade etmektedir. Bu sınırlar Kıpçak Hanlığı'nın asıl ülkesini içine aldığından doğuda İrtiş Nehri'nden başlar ve Batı Sibirya'yı, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra barıda Karpat Dağları'na kadar uzanır, güneyde Kırım'ı da içerisine alırdı. Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve Sir-Derya boylarına kadar uzanmakta olup, kuzey sınırında Slav Prenslikleri ile Orta İdil bölgesindeki İdil-Bulgar Hanlığı bulunuyordu. Geniş anlamda ise Deşt-i Kıpçak, Cuçi evladının eline geçen eski

seferlerini önceden planladıklarına dair bir görüş bildirmek mümkün değildir. Ancak en başta Cengiz Han'ın emriyle buraya hareket edildiği açıktır. Roux her ne kadar Moğolların Deşt-i Kıpçak üzerine yürümesinin kesin bir emre dayanmadığını öne sürmekteyse de[41] *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın emriyle bu seferin gerçekleştirildiği ifade edilmektedir[42]. Ayrıca İlyas Kamalov da Cengiz Han'ın bu bölgeye yönelik faaliyetleri başlatıp Cuçi Han'a batıda "Moğol atlarının basabileceği her yeri" ele geçirebilme hakkını vermesinden bahsetmektedir[43]. Bölgede asırlardan beri zenginleşen Novgorod[44] ve Bulgar[45] gibi birçok şehrin ekonomik potansiyeli de akınlardan sonra değerlendirilmiştir. Nitekim fethinden sonra Deşt-i Kıpçak bölgesindeki pek çok imar ve yeni şehir yapım faaliyetlerinin yapıldığını, vergilendirme ve ticaretin sürekliliğinin sağlandığını görmekteyiz[46].

Moğol seferlerinin neden olduğu psikolojik tahribatın izleri farklı kaynaklarda görülebilmektedir. Moğolların fiziksel özellikleri tasvir edilirken vahşi hayvanlara benzetilmeleri[47] ve işlenen günahların cezası olarak nitelendirilmeleri[48], hatta Cengiz Han'ın Deccal olarak nitelendirilmesi[49] söz konusudur. Moğollarla yapılan

---

Kıpçak Hanlığı'nın yerine yeni bir devlet kurulmasına rağmen Deşt-i Kıpçak olarak anılan bölgeyi ifade etmektedir. Hatta Arap kaynaklarında, Cuçi Ulusu'ndan bahsedilirken genellikle "Kıpçaklar" şeklinde zikredildiği gibi, Cuçi ülkesini de "Deşt-i Kıpçak" olarak nakletmişlerdir. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s. 11-12.

[41] Roux, *a.g.e.*, s. 204.

[42] *"Sonra da, (Cengiz Han) Sube'etai-ba'atur'u kuzeyde bulunan Hanglin* (Kanglı)*, Kibça'ut* (Kıpçak)*, Bacigit* (Başkurt veya Başkırt)*, Orusut* (Ruslar)*, Macarat* (Macarlar)*, Asut* (Aslar)*, Sasut* (Ahmet Temir'e göre İdil Nehri'nin aşağısında oturan bir halk)*, Serkesut* (Çerkezler)*, Keşimir* (Ahmet Temir'e göre Kişmir)*, Bolar* (İdil-Bulgarları)*, Raral*(?) *adındaki onbir kabile, devlet ve halka karşı gönderdi. Büyük İdil* (Gizli Tarih'in bazı kısımlarında Adil olarak geçmektedir) *ve Cayah* (Yayık) *nehirlerini geçerek Kiva-men-kermen* (Ahmet Temir'e göre Kiev) *şehrine kadar yürümelerini emretti."* Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 185

[43] Kamalov, *Kafkasya…*, s. 18.

[44] İlyas Kamalov, *"Altın Orda Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Orda Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusyası'nın Kuruluş Sürecinde)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2008, s. 45.

[45] Dinçer Koç, *"Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti"*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı, İstanbul 2010, s. 250-251.

[46] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 78-79.

[47] Aknerli, *a.g.e.*, s. 23.

[48] Anonim, *The Chronicle Of Novgorod 1016-1471*, çev. Robert Michell, Nevill Forbes, London 1914., s. XXIV.

[49] Mehmet Emin Şen, "Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han", *Akademik Bakış*, Cilt 6, S. 11, Calalabad 2012, s. 253-254.

savaşlardan kaçabilenlerin gittikleri yerlerde onlarla ilgili söyledikleri de onlara duyulan korkuyu arttırmıştır[50]. Moğol savaşlarıyla ilgili olarak kaynaklarda verilen ölü sayısının abartılı olduğu düşünülse de[51] Moğolların izledikleri baskıcı politikanın onlara belli bir üstünlük sağladığı söylenebilir[52]. Bir kaynakta Moğolların Franklardan korktukları iddia edilmişse de[53] Moğol seferlerinin Adriyatik kıyılarından Almanya'ya kadar uzanmasıyla birlikte müzakere yollarına başvurmaları[54] bu iddiayı geçersiz kılmaktadır.

Moğol seferleriyle ilgili olarak onların yaptıkları kıyımlar gerek İslam gerek Hristiyan kaynaklarında geniş yer bulmuş, bu kaynaklardan hareketle Moğollar için *İslam düşmanı, din düşmanı* türevinden yakıştırmalar yapılmıştır. Bu konulara bir açıklık getirmek lazımdır. Öncelikle Moğolların neden olduğu katliam ve kıyım, dönem açısından bakıldığında, Han'ın tebaasını cezalandırma mantığı olarak değerlendirilmelidir. Nitekim bunların temeline bakıldığında, sayıca az olan Moğolların nüfusun kalabalık olduğu bölgelerde olası isyan tehditlerini daha baştan bertaraf etmek için korku ve sindirme politikası uyguladığını görmekteyiz. Aynı şekilde temel olarak Şamanî inançlara mensup bulunan Moğolların, herhangi bir dine düşmanlık beslemeleri pek de söz konusu değildir. Moğolların kendi kaynaklarından *"Moğolların Gizli Tarihi"*nde dünya hâkimiyeti hedeflerinden bahsedilmekteyken, belli bir din karşıtlığının veya hedef gösterilmesine rastlanılmaması dikkat çekicidir. Zaten Moğolların gündeminde İslam karşıtlığı söz konusu olsa, 1218 yılındaki Kara Hitay Seferi sonrasında oradaki Müslüman ahaliye eski hanları döneminde yasaklanan eski dinlerine inanma serbestliğini vermesi söz konusu olmazdı[55]. Ele geçirdikleri yerlerde âlimleri de diğer isyan edebilmesi muhtemel unsurlarla birlikte katliama tâbi tutabilirlerdi, ancak bunları bu unsurlardan ayrı tuttuklarını kaynaklarda görmekteyiz. Dolayısıyla Moğolların baskıcı uygulamalarını dünya hâkimiyetini benimsemiş bir hükümdarın kendisine karşı gelen tebaasını cezalandırma mantığıyla

[50] Ahmet Özdal, *Türklerin Savaş Sanatı*, Doruk Yayınları, İstanbul 2008, s. 136-137.
[51] Geore Vernadskiy, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 13
[52] Matthias Heidduk, "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 325.
[53] Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2010, s. 12
[54] L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 91.
[55] Ağaldağ, *"Moğol…"*, s. 270-271.

değerlendirmek lazım gelir. Hristiyan karşıtlığı da bu noktada değerlendirilmelidir, zira Şamanî inançlara, düşünceye sahip birisi, diğer dinlere de kendi mantığından bakmakta olup, karşı taraftakileri de kendisinden farklı görmemektedir[56]. Moğolların kendi şamanlarına karşı duydukları saygı ve korkuyu, diğer dinlerin görevlilerine karşı da gösterdikleri bilinmektedir[57]. Şayet Moğollar İslam'a karşı bir hedef gütselerdi Hristiyanların Müslümanlara karşı ortak Haçlı Seferi teklifleri sonuçsuz kalmazdı.

Moğolların belirli din mensuplarına karşı kasti uygulamaları sonraki dönemlerdedir. Hülagu Han'ın Ermeni ve Gürcü prenslerinin tavsiyesiyle domuz eti yemeyen her Müslüman'ın başını kestirmesi[58] gibi. Bununla birlikte Moğolların belirli dini unsurları savaşlarda kullanmaları da söz konusudur. Müslümanlara karşı yapılan seferlerde Hristiyanlardan Hristiyanlara karşı yapılan seferlerde ise Müslümanlardan yararlanmışlardır[59]. Bu uygulamaların nedeni açıktır. Moğollarda ilk başlarda belli dinlere karşı bir cephe alma söz konusu değilse de, muhtemelen sonradan bulundukları yerlerdeki mahallî yerlerin inançlarını benimsemeleri veya bunlara yakınlık duymaları üzerine, bir din uğruna ya da aleyhine mücadele etmeleri söz konusu olabilmektedir.

Bundan başka bazı tarihsel yanlışları da belirtmek lazımdır. En büyük tartışmalardan birisi Moğol seferleri için "istila" tabirinin kullanılmasıdır. Şu hususu göz önünde bulundurmak gerekir. Eğer Moğol seferlerine Avrupa gözüyle bakıldığında Moğollar onların topraklarına yerleşmedikleri için bu seferleri işgal

---

[56] İbrahim Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi: "*Görülüyor ki, şamanlık bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekten haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir. Yalnız, Eski ve Ortaçağlarda çok yaygın bulunan malum sihirden farkı, bunun ferdi ve sihri olmasına karşılık, şamanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarında ve dünyanın birçok yerlerinde az veya çok kalabalık cemaat'lere sahip olmasıdır."* İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türk Dini", *Türkler*, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 294. Kimi görüşlere göre bir din olarak kabul edilmiş, kimi görüşler ise en fazla muayyen bir din olarak sayılabileceğini ileri sürmüşlerdir. Sadettin Buluç, "Şamanizm", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 320. Bu ayrıca ele alınması gereken bir hususdur. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi Moğolların Gizli Tarihi'nde dahi belli bir dini hedef alan İspanyolların, Endülüs Müslümanlarına karşı yürüttükleri *reconquista* benzeri, dini bir gayenin güdüldüğüne rastlanılmadı. Reconquista kavramı için bkz. Lütfi Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

[57] Grousset, *a.g.e.*, s. 229.

[58] Aknerli, *a.g.e.*, s. 59.

[59] Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s. 183.

olarak değerlendirdiklerini görürüz. Ancak uzun vadede özellikle Altın Ordu döneminde doğudan batıya uzanan muazzam bir ticaret ağını koruyup istikrar sağlamaları[60], şehirler kurup şehir hayatına önem vermeleri ve ticareti teşvik etmeleri[61] gibi hususları göz önünde bulundurursak Moğolların bu hareketleri istila gözüyle değerlendirilemez[62].

Moğolların Deşt-i Kıpçak seferlerinden bahsetmeden önce askeri özelliklerine de değinilmelidir. Tarihi kaynaklarda Moğolların ordu teşkilatlanmalarından savaş taktiklerine kadar pek çok bilgi mevcuttur. Söz konusu teşkilatlanma geleneksel Türk askeri nizamı olan onluk sisteminden pek farklı değildir. Cengiz Han "Yasa"sı mucibince muharipler yirmi yaşından başlayarak ilerleyen yaşlardaki kişilerden seçilirdi, her on kişinin bir, her yüz kişinin bir olmak üzere 1000'lik ve 10.000'lik birimlerin başında komutanları bulunurdu. Ayrıca askerlerin kendi birliklerini değiştirmeleri de yasaklanmıştı. Binlikler (tümenler) tanzim edilmiş, bunları idare edecek binbaşılar seçilip bu rütbeye taltif edilmiştir. Damatlar[63] da dâhil olmak üzere, o zamana kadar Cengiz Han'a yararlılık gösterenlerden seçilen doksan altı binbaşı birliklerine tayin edilmiştir. 86. binbaşıya kadar biner kişi zikredilirken, 87. binbaşının birliği için 3000 kişi, 88. binbaşının birliği için 2000 kişi, seksen dokuzuncu binbaşının birliği için ise 5000 kişiden bahsedilmektedir ancak fazla binliklerin komutanlarının ismi verilmemektedir[64].

Moğolların öncüler gönderip ileri karakol kurma, sahte ricat taktiği uygulamaları, kendilerinden daha kalabalık düşmanlara karşısında nasıl hareket edecekleri, 1219'da Harizmşahların üzerine yürüdüklerinde uyguladıkları "arkadan çevirme taktiği" ve bunların haricinde "köpek muharebesi"[65] ile "sık çayırlık tarzı

---

[60] Geoffrety Hosking, *Rusya ve Ruslar-Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 84.

[61] Mehmet Tezcan, "Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 24, S. 1, Temmuz 2009, s. 152, 154.

[62] Bu hususta araştırmanın "Deşt-i Kıpçak Seferlerinin Sonuçları" adlı başlığı altında bahsedildi.

[63] Küregen.

[64] Abu'l–Farac, *Abu'l Farac* Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 2 Ankara 1987, s. 479, Carpini, *a.g.e.*, s. 76, İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 249, Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 134-135.

[65] *"…Şimdi biz (Tayang-han), kendi ulusumuzu alıp Altai üzerinden geri çekilelim. Ordumuzu intizamlı bir şekilde (çekip) onları pusuya düşürelim ve Altai önlerine kadar "köpek muharebesi" yaparak yürüyelim."* Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 117-118. Ahmet Temir'e göre metinde "Nohai kerel kerecu" olarak geçen ve "köpekler gibi savaşmak" anlamına gelen bir taktik. Çekilirken düşmanı

yürümek, deniz sisteminde tertiplenmek, burgu usulüne göre savaşmak"[66] şeklinde ifade edilen savaş taktiklerinden bahsedilmektedir[67].

Moğolların savaş usulleri, silah donanımları ve süvari unsurunu kullanmalarıyla birlikte[68] onlara karşı nasıl mücadele edilebileceğine dair kayıtlar da mevcuttur[69]. Savaş hileleri ve gece baskınları düzenlemeleri, teşkilatlanma ve savaş taktiklerinin belli usullere göre yapmaları ve savaş talimi olarak nitelendirdikleri sürek avı uygulaması[70], at üstünde muharebe edebilen bir kültürden gelmeleri[71] ve orduda hem yerleşik hem de konar-göçer unsurların bulunması[72] Moğol ordusunun bir diğer niteliklerini oluşturmaktadır. Yapının temeli savaşmayı öğrenebilmiş, yaşayışları gereği her türlü tehlikeye karşı sürekli hazır bulunan ve savaş deneyimi olan süvari birliklerine dayanmaktadır[73].

Moğol ordusunda okçu süvarinin[74] yanı sıra istihkâm birliklerinin de bulunduğu bilinmektedir. Çin'in ele geçirilmesine kadar sadece süvari birlikleri kullanılırken bundan sonra Müslüman ve Çinli istihkâm taburları ile yardımcı piyade

---

oyalamak ve yormak amacıyla artçılarla yapılan muharebe tarzıdır. "Hafif çarpışmalar" olarak nitelendirilmesi de söz konusudur. (Gös. Yer.)

[66] *"…Biz* (Moğollar) *sık çayırlık tarzında yürüyeceğiz, deniz sisteminde tertipleneceğiz, burgu usulüne göre savaşacağız!"* Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 119. Ahmet Temir'e göre metinde "harahan-a yorçil yorçicu, na'ur baiyildu'a baiyilducu, şi'uçi hathuldu'a hathulduya" şeklinde geçen, ordunun saf düzeni almasını, buna göre yürümesini ve hücuma geçmesini ifade eden tabirdir. (Gös. Yer.)

[67] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 70, 82, 93-94, 116-117, 182.

[68] Carpini, *a.g.e.*, s. 76-84; Milton Rugoft, *Marco Polo Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 75; Matthew Bennett-Jim Bradbury-Kelly De Vries-Iain Dickie-Phyillis G. Jestice, *Dünya Savaş Tarihi I-Ortaçağ Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler 500-1500*, çev. Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 136-137. Süvarilerin savaşlardaki hareketleri için ayrıca bkz. Leo De Hartog, *Cengiz Han Dünya'nın Fatihi*, çev. Serkan Uzun, Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 53-55, 59; Christon I. Archer- John R. Ferris-Holger H.Herwig-Timothy H. E. Travers, *Dünya Savaş Tarihi*, çev. Cem Demirkan, Tüm Zamanlar Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 164-166; Jean Berenger, "Avrupalıların Hareket Harbi Kavramı ve Süvarinin Kullanılışının Bozkır Uluslarına (Hunlar, Moğollar, Tatarlar) Etkileri (V.–XVIII.yy)", çev. Ahmet Onur, *Askeri Tarih Bülteni*, Cilt 7, S. 14, Ankara 1982, s. 86; Haberleşme için bkz. Hollayn Conant, "Cengiz Han'ın Muhabere Ağı", çev. İrfan Paksoy, *Askeri Tarih Bülteni*, Cilt 20, S. 39, Ankara 1995, s. 189-192; John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Füsun Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1995, s. 161.

[69] Carpini, *a.g.e.*, s. 93-102.

[70] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 97-98, 146-148, 154, 172, 197-198, 282. Yine aynı şekilde sürek avıyla ilgili hususa Abu'l–Farac da değinmektedir. Abu'l–Farac, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 479.

[71] Veronika Veit, "Atla Yayın Üstünlüğü: Savaşta ve Barışta Moğollar İçin Atın Önemi", *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, ed. Samih Rifat, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 132-135.

[72] Hayrünnisa A. Akbıyık, "Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 288.

[73] Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 261, İbn Haldun, *Mukaddime-I*, Onur Yayınları, çev. Turan Dursun, Ankara 1977, s. 387-388.

[74] Tasviri için bkz. Ekler, Resim 7.

birlikleri de orduya dâhil edilmiştir[75]. İstihkâm birlikleri kuşatma silahları haricinde abluka altına alma, lağım kazma ve merdiven yapımında da kullanılmıştır[76]. Cengiz Han, 1214 yılında şehir kuşatmalarını bilen Çinli mancınık ustalarından oluşma bir birlik kurmuş bu birlik 1219'da Maveraünnehir'in işgali sırasında Harizmşahların şehirlerinin kuşatılmasında ve 1239-1240'ta Doğu Avrupa'da kullanılmıştır[77]. Çinlilerin kullandığı bu mancınıklar eski dönemlerden beridir batıda bilinen burmalı ve denge ağırlıklı mancınıklardan daha güçlü olan sargılı çakaloz mancınıklardır[78]. Çinlilerin mermi atmak için kullanmadıkları barut, yangın çıkarmak ya da patlayıcı güllelerde korkunç bir etki sağlamak için kullanılıyordu[79]. Çin ordusundan elde ettikleri bu silahların menzilleri pek uzun olmadığından Harizmşah ordusundan ele geçirilen makineleri Moğol birliklerinde kullanılmaya başlanmıştır. İslam dünyasında kullanılan mancınıklar, Avrupa'daki mancınıkların benzerini yapmak için hafif Çin modelleri üzerinden geliştirilmiş olup menzili yaklaşık 350 metredir. Ayrıca dev bir arbaleti andıran ama hedefi bulan ağır oklar atan kuşatma aletleri de geliştirmişlerdi ki bunlar savaş meydanlarına taşınabilecek kadar hafifti ve düşmanın ön saflardaki birliklerini dağıtmak için, ordunun ilerlemeye başlamasından önce hazırlanan barikatlar ve siperlerin bir parçası olarak kullanılabiliyorlardı. Moğolların faydalandığı bir başka kuşatma gereci ise Çin seferleri sırasında öğrendikleri düşünülen patlayıcılardı. Bunlar ya düşman safları üzerine roket gibi fırlatılarak panik ve bozgun yaratmak için kullanılıyor ya da el bombasını andıran, mancınıkla yahut elle atılan patlayıcıyla doldurulmuş kil kalıplar olarak kullanılıyorlardı. Taşlar, alevli katran, alev bombası ve el bombası gibi fırlatma silahlarıyla düşman hatlarının üzerine oklar kadar isabetli yıkıcı bir hasara yol açmasa da düşman askerleri üzerinde korku ve karmaşaya yol açıyordu[80]. Moğolların Subutay Noyan'ın kuşattığı K'aifeng (K'ai-fong-fou) şehrini aldıktan sonra içinde sülfür ve güherçilenin bulunduğu "huo-p'au" adındaki bir silahı ordularına kattıkları ve birkaç yıl sonra Avrupalılara karşı

[75] Paul E. Chevedden Les Eigenbrod Vernard Fole, Werner Soedel, "The Trebuchet", *Scientific American İssue Special Online İssue*, S. 1, February (Şubat) 2002, s. 2, De Hartog, *a.g.e.*, s. 53.
[76] Christon v.d., *a.g.e.*, s. 168-169.
[77] Kenneth Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 71.
[78] Metinde mancınık, top olarak geçmektedir.
[79] Roux, *a.g.e.*, s. 241.
[80] Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç: Moğollar*, çev. Füsun Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 52-53.

kullandıklarını belirtmektedir. Nitekim Moğolların hem Japonya hem de Polonya (Lehistan) ve Macaristan üzerine düzenledikleri harekâtta barut kullandıkları bilinmekle birlikte Avrupa'ya barutun bu şekilde ulaştığı yönünde bir görüş de vardır[81].

Bununla birlikte bir başka önemli husus Moğol ordusuna dâhil edilen yardımcı birliklerin, düşman topraklarından devşirilen esirlerin ön saflarda savaşa gönderilmesidir[82]. Bunun haricinde tâbi devletlerden gelen askerlerin hükümdarlarıyla birlikte Moğollara iştirak ettikleri de görülmüştür. Uygurların hükümdarı İdikut Barçuk ve Almalık'tan Siknak Tekin, askerleriyle birlikte 1211'de başlayan Çin Seferi'nde[83] ve Harizmşah Seferi'nde Cengiz Han'ın ordusuna katılmışlardır[84].

Burada ek olarak Türklerin geleneksel savaş taktiklerinden ve ordu düzenlerinden bahsedilmelidir. Nitekim bu sistemin uygulanması birçok araştırmacıya göre Mao-dun'dan[85] (M.Ö. 209-174) kalmadır, onun devrinde tespit edilmiştir, bazı görüşlere göre de Mao-dun'dan önceki dönemlere kadar gitmektedir. Asya Hunları'ndan sonra görülen Türk ordularında da, Türk tesirindeki yabancı ordularda da görülmüştür[86]. Moğolların savaş kabiliyetlerinden bahsederken onların bu taktiklerinin Asya Hunlarından (Hsiung-nu, metinde: Hiyong-nu) ve Göktürklerden (metinde: Tukyular) geldiği belirtilmelidir[87]. Bununla birlikte savaş taktikleri de benzerlik göstermektedir. "Sahte ricat" taktiğin Türkler tarafından nasıl

---

[81] Burak Çınar, "Savaş Tarihinde Saldırı-Savunma İlişkisi", *Stradigma*, Ekim, S. 9, Ankara 2003, s. 5.
[82] Aknerli, *Okçu…*, s. 31, 33-36, 59, Carpini, *a.g.e.*, s. 81, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 326, Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 146, Ruysbroeckli, a.g.e., s. 124.
[83] Altay Tayfun Özcan, "Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S. 34, Güz, Konya 2003, s. 148.
[84] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 139. Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, TDAV Yayınları, İstanbul 2004, s. 36, 148.
[85] Mao-dun ya da Mete ismi konusunda tartışmalar vardır. Bahaeddin Ögel, Fransız Sinolog Joseph de Guignes'in eski Çin kayıtlarına binaen yaptığı "Mei-dei" okunuşunun Türk tarihçiler tarafından Mete şeklinde kullanıldığını belirtip, bu ismin Mao-dun olarak okunması gerektiğini söylemektedir. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 5. Ancak bunun haricinde Modu ve Motun şeklinde de zikredilmektedir.
[86] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 282; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 157; Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 155; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Kitabevi, İstanbul 2005, s. 90.
[87] Grousset, *a.g.e.*, s. 235.

icra edildiğini ve bunun kaynaklara yansımasına bakılabileceği gibi[88] kaynaklarda buna dair örnekler görülebilir. Örnek olarak, Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügati't-Türk* adlı eserinde Türkler tarafından uygulanan iki taktikten şöyle bahsedilmektedir[89]: *"Savaşta "ülker çerig" denen bir kurnazlık vardır: Askerler her yandan bölük bölük toplanır; birisi ilerleyince ötekiler de ona uyar. Bu hile ile yenilme işi az olur."*[90] *"Bögürledi: ol yagını bögürledi=o, düşmanın sağından, kuzayından (kuzeyinden) gelerek yendi, karşısına çıkmadı, yandan vurdu."*[91] Türklerde ordunun ve askerin nitelikleriyle alakalı kaynaklardan başka örnekler de verilebilir[92]. Muhasım ordunun tamamen etrafının sarılıp atlı okçularla yıpratılıp ve birliklerin birbirinden ayrı düşürüp bunları imha etmeye dayanan Kurt Kapanı Taktiği[93], düşman ordularını iki ayrı yönden çevirmeyi amaçlayan Arkadan Çevirme Taktiği, kendilerinden kat kat kalabalık orduları sahte ricat ve sahte sislerle kandırarak bunları ani taarruz ve baskınla imha etmeye yarayan gerilla yahut çete harekâtı taktikleri, kuşatma makinelerini hem yıkım hem de psikolojiyi bozma amacıyla kullanarak icra edilen kale kuşatma taktikleri, iklimi ve araziyi savaş unsuru olarak kullanma, gece baskını, korku ve psikolojik baskı taktiği, Türkler tarafından uygulanan belli başlı savaş taktikleri olarak ön plana çıkmaktadır[94].

---

[88] Michel Balivet, *Ortaçağda Türkler*, çev. Ela Güntekin, Alkım Yayınları, İstanbul 2005, s. 21.

[89] Veysel Aygün, *"Kaşgarlı Mahmud, Balasagunlu Yusuf ve Nizamü'l-Mülk'e Göre Türk Ordusu"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı, Ankara 2006, s. 52.

[90] Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, TTK Yayınları, Cilt 1, Ankara 1999, s. 95.

[91] Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt 3, s. 332.

[92] Bahsi geçen kısımlar için bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II*, çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara 1959, s. 174-178.

[93] Turan Taktiği, Bozkır Taktiği yahut Kurt Oyunu gibi çeşitli isimlendirmeleri de vardır. Hafif süvari birlikleriyle icra edilen bu taktik gereği ordu dörde ayrılıp, az yükseklikteki dağ veya tepelerle çevrili herhangi bir vadide uygulanırdı. Buna göre vadinin sağ ve solundaki tepelerin arkasına kuvvetlerin bir kısmı gizlenir, pusuya yatarak hücum anından önce düşmana yerlerini belli etmemeye çalışırlardı. İlk önce öncüler muhasım kuvvetlere uzaktan ok atışlarıyla saldırırlar, doğrudan çatışmaya girmeyerek kaçıyormuş gibi yaparak düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Bu geri çekilmeyi bozgun zanneden muhasım kuvvetler, pusuya yatan kuvvetlerin bulunduğu vadiye girdiklerinde ikinci bir birlik onların hücumunu karşılar, düşman duraklayınca da pusudaki kuvvetler hücum ederek düşmanı kuşatıp imha ederlerdi. Abdülkadir Donuk, "Türk Ordu Teşkilatının Yabancı Ordulara Tesiri Meselesi", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 186-187.

[94] Mustafa Kalkan, *Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri*, Kaynak Yayınları, İzmir 1995, s. 137-147, 152-157, 163-169, 171-173.

Bozkır göçerleri nezdinde Moğolların savaşmak istedikleri yeri ve koşulları kendilerinin seçtikleri söylenebilir[95]. Ancak bununla birlikte yerleşik bir güç olan Harizmşahlıların, Otrar Olayı[96] nedeniyle Cengiz Han'ı savaşa zorladığını[97], İdil-Bulgarlarının da Birinci Deşt-i Kıpçak Seferi'nden dönmekte olan Moğol ordusuna saldırdığını[98] görmekteyiz. Nitekim Harizmşahlar saldıran taraf olarak yerleşik düzene rağmen ordularında süvari unsurları da bulunmaktadır[99] ve Moğollar açısından ilk etapta mühim bir tehdit oluşturmuştur[100]. Aynı şekilde Moğollara karşı direniş kuran İdil-Bulgarları'nı da bu şekilde değerlendirebiliriz[101]. Ancak Harizmşahlar[102] ve İdil-Bulgarları'nın[103] Moğollara karşı kesin sonuç sağlayacak yıkıcı bir etkide bulundukları ve Moğolları tamamen durdurabildikleri söylenemez.

Moğollara karşı yürütülen mücadelenin ve Moğol saldırılarının savaş sistemleri üzerinde de belirli bir etkisi olmuştur. Özellikle İdil-Bulgarları doğrudan savaştan kaçınmadıkları halde sonradan yerel direnişler ve çete savaşlarıyla Moğollara karşı mücadele etmişlerdir. Ama bu da sonuç getirmemiştir. Çünkü güçlerini birleştirip Moğolları kesin olarak bölgelerinden atamamışlar, birlik kursalar bile Moğolların taktikleri ve şiddetli saldırıları karşısında fazla direnememişlerdir[104].

Moğolların baskın gücü karşısında en etkin direniş taktiği, günümüzde "gerilla harbi"[105] olarak da isimlendirilen "gayrinizami savaş" olmuş[106], bunu o dönemdeki

---

[95] Chase, *a.g.e.*, s. 14.
[96] Otrar Faciası olarak da bilinen, Harizmşahlara bağlı Otrar valisinin, Cengiz Han'ın gönderdiği bir Moğol ticaret kervanını katledip mallarına katletmesi üzerine gerçekleşmiştir. Moğollar ve Harizmşahlar arasında savaşa neden olan bu olay ilerdeki bölümlerde detaylı bir biçimde ele alındı.
[97] Özdemir, *Cengiz…*, s. 313-314.
[98] Koç, "*Rus…"*, s. 164.
[99] Özellikle Celaleddin Harizmşah döneminde süvari unsurlar ağırlık kazanmıştır. Aydın Taneri, *Celâlüddin Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 124-127. Moğolların Celaleddin Harizmşah tarafından yenilgiye uğratıldığı Pervan Savaşı için bkz. Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 112-113, Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 182.
[100] Özdemir, *Cengiz…*, s. 314.
[101] Moğollar, 1223 yılında İdil-Bulgarlarına karşı savaş açtıklarında o zamana kadar görmemiş oldukları bir direnişle karşılamışlardır. İdil-Bulgarları 1236 yılında Moğolların hâkimiyetine girdikten sonra da bağımsızlıkları için mücadele etmişlerdir. Koç, *"Rus…"*, s. 162.
[102] İdil Bulgar direnişi sonuçsuz kalmıştır. Koç, *"Rus…"*, s. 181.
[103] Mehmet Ali Çakmak, "Moğol İstilası ve Harizmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 4, Ankara 2002, s. 914.
[104] Koç, *"Rus…"*, s. 164.162, 181.
[105] Düzenli silahlı güçlere karşı düzensiz, küçük birlikler tarafından verilen yıpratma savaşı, çete harbi. Gerilla harbi ve gerilla kelimesi yeni bir kelime olsa da uygulama açısından oldukça köklü bir askeri harekât tarzıdır. Günümüzdeki kada profesyonel olmasa da seçme birlikler tarafından icra edilen bu savaş biçimini Türklerde de görebilmek mümkündür. Kalkan, *a.g.e.*, s. 155; Edward N.

haliyle en etkili şekilde "aktif savunma taktiği" adı altında İdil-Bulgarları uygulayabilmiştir[107]. Aynısı olmasa da mücadelenin sürdürülmesi açısından Harizmşahlar da uygulamayı denemiş ama sonuç vermemiştir[108]. Sonuç vermemesinin nedeni gerilla harbinin genel yapısıyla alakalıdır. Dış desteğin kesilip, dışarıyla bağlantının kopmasıdır. Çünkü her gerilla hareketi bir cephenin desteğine muhtaçtır. Dayandığı düzenli ordudan kurulu bir cephe veya emin bir dış kaynak yoksa başarı gösteremeyeceği gibi kesin sonuç alması da mümkün değildir.[109] Gayrinizami savaşın sonradan düzenli orduların yürüttüğü cephe savaşına dönüştürülmesi fikir olarak o dönemlerde belirtilmemiş olsa da[110] uygulamada Harizmşah ve İdil-Bulgarlarının mücadeleleri için de geçerli olmuştur.

Luttwak, *Barış İstiyorsan Savaşa Hazır Ol-Savaşta ve Barışta Stratejinin Mantığı*, İstanbul 2005, s. 215.

[106] "*İkinci Dünya Harbi'ne kadarki dönemde teoride gayrinizami harp ve onun yöntemleri, büyük harbi destekleyen küçük harp olarak ele alınır. Hem etimolojik olarak hem de büyük gücün etki sahası dışında uyguladığı taktik ve tekniklerle bu böyledir. Büyük kısmın bekası, harekâtın başarısı için ilgi sahasında düşman harekâtını engellemeye yönelik olarak hafif süvarilerle başlayan taktikler, zaman içerisinde evrimleşerek hem kuvvet hem de mekânda yeni usullere zemin hazırlamıştır.* Ergüder Toptaş, *21. Yüzyılda Savaş*, Kripto Kitaplar, Ankara 2009, s. 224-225.

[107] Koç, *"Rus…"*, s. 228-229.

[108] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 109-120.

[109] Kalkan, *a.g.e.*, s. 157.

[110] 1927-1949 arasındaki Çin İç Savaşı'nda ve 1955-1975 arasındaki Vietnam Savaşı'ndan sonra gayrinizami harekâtların üç safhası olduğu ileri sürülmüş ve bununla alakalı bir teori oluşturulmuştur. Aslında teori "halk savaşı" kavramının bir parçası olarak ortaya atılmış ve gayrinizami mücadele bunun belli bir kısmını oluşturmuştur, ancak genel olarak bakıldığında gayrinizami hareketlerin gelişim seyri olarak görülebilir. Buna göre gayrinizami harekât üç aşamaya ayrılmaktadır. İlk aşamada daha düşük çapta saldırılar, sabotaj, pusu ve vur kaç taktiği uygulanır. İkinci aşamada direniş yaygınlaşır. Üçüncü aşamada ise düzenli ordu oluşturulup düşmanın kesin yenilgiye uğratılacağından düzenli ordu ön plana çıkar. Gayrinizami harp unsurları üçüncü safhada ikinci plana düşer, çünkü bu unsurlarla kesin bir sonuç elde edilemez. Mehmet Tanju Akad, *Stratejik, Taktik, Teknolojik ve Jeopolitik Yönleriyle 20. Yüzyıl Savaşları*, Kastaş Yayınları, Cilt 2, İstanbul 1992, s. 547-548.

I. BÖLÜM:

MOĞOLLARIN DEŞT-İ KIPÇAK SEFERLERİNİN NEDENLERİ

Bazı kaynaklarda Moğollara birçok yeri ele geçirmelerinin ilahi bir güç tarafından emredildiği[111] ifade edilmekle birlikte Cengiz Han'ın dünyaya hâkim olma hedefini gösterdiği[112] de söylenmiştir. Ancak Moğol seferlerinin ardında hem zamanla hem siyasi hem de ekonomik açıdan güç kazanmaları yatmaktadır[113]. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde doğudan batıya her tarafta düşman halkının olduğundan bahsedilip, onların yenilgiye uğratılıp ele geçirilen mallarının Cengiz Han'a sunulması şeklinde zikredilen üslup[114] da seferlerin arkasındaki itici gücü göstermesi açısından önemlidir.

Birinci Deşt-i Kıpçak Seferinin Cengiz Han'ın emriyle yapıldığı kaynaklarda açık bir şekilde ifade edilmektedir[115]. İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi ise Ögedey Han'ın emriyle buradaki halkların egemenlik altına alınması gerekçesi ile gerçekleştirilmiştir[116]. Bu bilgilere göre Deşt-i Kıpçak bölgesinin ele geçirilmesinin önem taşıdığı ve Deşt-i Kıpçak bölgesinin hanlığa bağlanmasında bölgenin ekonomik şartlarının[117] etkili olduğu söylenebilir. Ekonomik yapının Moğolları Deşt-i Kıpçak bölgesine çekmede etkili olması İpek Yolu[118] açısından dikkate alınmalıdır.

Çin'den Avrupa'ya dek birçok farklı kervan yollarını birbirine bağlayan[119] ve Hsiung-nu döneminden Osmanlı Devleti'ne kadar güç kaynağı olarak nitelendirilen[120] İpek Yolu için verilen mücadeleler[121] herkesçe bilinmektedir. Hsiung-nu döneminden Uygurlara kadar Çinliler ile Türklerin[122], VI. yüzyılda

---

[111] Aknerli, *a.g.e.*, s. 20; Joinville, *a.g.e.*, s. 181.
[112] Carpini, *a.g.e.*, s. 93.
[113] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 93; Galstyan, *a.g.e.*, s. 89; Anonim, *Gizli Tarih…*, s. XLIII-XLIV; Carpini, *a.g.e.*, s. 53.
[114] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 184.
[115] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 185; Carpini, *a.g.e.*, s. 58; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 327-328.
[116] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 281-282; Carpini, *a.g.e.*, s. 89, 94-95; Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 191-192, 195-196; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 41; Grousset, *a.g.e.*, s. 273; Roux, *a.g.e.*, s. 277.
[117] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 6.
[118] İpek Yolu ismi Çin'den Avrupa'ya dek uzanan kervan yollarını ifade etmek üzere XIX. yüzyılın sonlarına doğru kullanılmaya başlanmıştır. İlk olarak Alman coğrafyacı ve jeolog Baron F. Von Richoften'in 1877 yılında yayınladığı "Çin" isimli eserinde zikredilmiştir. Saadettin Eğri, "Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây'da İpek Yolu İzlenimleri", *Turkish Studies*, Cilt 7, S. 2, Ankara 2012, s. 412.
[119] Elbrus İsayev Mustafa Özdemir, "Büyük İpek Yolu ve Türk Dünyası", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Cilt 3, S. 1, 2011, s. 112.
[120] Halil İnalcık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 23.
[121] İsayev, *a.g.m.*, s. 116.
[122] Yaşar Bedirhan, "Türk Tarihinde İpek Yolu Hâkimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstila Projesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Konya 1999, s. 240.

Göktürklerin ve Sasanilerin söz konusu ticaret yolları üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri[123] verilebilecek örneklerdendir. Moğol seferleri bir müddet ticareti durgunlaştırmışsa da sonradan canlandırılmasına çaba gösterilmiştir[124]. Bununla birlikte Deşt-i Kıpçak bölgesinin ekonomik yapısıyla alakalı olarak İdil-Bulgar topraklarından Çin'e kadar uzanan ve Kürk Yolu olarak ifade edilen ticaret yolunun[125] etkisi de belirtilmelidir.

Moğolların Deşt-i Kıpçak seferlerinin nedenlerini daha iyi irdeleyebilmek için bölgenin siyasi, kültürel ve ekonomik şartları ile askeri şartlarına da ayrıca bakılmalıdır.

A. Moğol Seferleri Öncesinde Deşt-i Kıpçak Bölgesinin Durumu

Bazı batılı tarih araştırmalarında, Deşt-i Kıpçak seferinden "Rusya Seferi" olarak bahsedilmekteyse de[126] dönem itibariyle bölgenin adının hem Deşt-i Kıpçak olduğu bellidir hem de buradaki Cuçi Ulusu, kuruluşunun ardından *Kıpçak Hanlığı* ismini taşımaya devam etmiştir. O bölgedeki asıl ağırlıklı nüfus Kıpçaklardan oluşmaktadır. O tarihlerde Rusya olarak bahsedilebilecek bir siyasi yapı söz konusu olmadığından "Rus toprakları" olarak isimlendirilen bölge günümüzdeki Rusya'yı değil, o dönemde knezlerin idare ettiği şehirlerle mahdut belli bir bölgeyi kastetmektedir[127].

Bölgedeki Kuman-Kıpçak nüfuzunun bahsi, yine o dönemin kaynaklarından *Ruysbroeckli Willem'in Seyahatnamesi*'nde geçer. Willem, Kırım'daki Perekop (Orkapı) kıstağını geçtikten sonra Hazar topraklarının kuzey doğusuna doğru ilerlerken bölgenin eskiden Kumanların otlakları olduğunu Kıpçak olarak

[123] Yılmaz Karadeniz, "I. Hüsrev Döneminde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Göktürk Mücadelesi (531-579)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, S. 16, Kış/2011, s. 208.
[124] Güray Kırpık, "Haçlılar ve Moğollar", *Bilig*, S. 61, Bahar/2012, s. 191.
[125] Kafesoğlu, *Türk…*, s. 326-327.
[126] Roux, *a.g.e.*, s. 280; Hatta Grousset ilk Deşt-i Kıpçak Seferi için "İran ve Rusya'ya Akın" tabirini kullanmaktadır. Grousset, *Stepler…*, s. 254.
[127] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 3; Kafalı, *a.g.e.*, s. 11-13; Kurat, *Karadeniz…*, s. 73.

bilindiklerini ve Almanların onlara Valani, ülkelerine de Valania adını verdiklerini söyler. Azak Denizi civarında sıklıkla görülen Kuman Kıpçak mezarlarının varlığından bahseder[128].

Ebulgazi Bahadır Han, Kıpçak isminin kökenine ilişkin bir rivayetten ve Deşt-i Kıpçak[129] isminin kaynağından bahsetmektedir. Buna göre Kıpçak ismi Oğuz Han'ın ölen beylerinden birinin hanımının çürük bir ağaç içinde doğurduğu erkek çocuğuna orada doğduğundan "içi boş ağaç" anlamında Kıpçak ismini vermesinden ileri gelmektedir. Yine aynı rivayete göre Oğuz Han, Kıpçak'ı kendi yanında büyütmüş, sonra da Don ve İdil nehirlerinin kenarına göndererek orada hükümdarlık etmesini sağlamıştır, Kıpçaklar onun neslinden gelmektedir. Cengiz Han zamanında kadar Don, İdil ve Yayık nehirlerinin yakasında Kıpçak'tan başka il olmadığından o bölgeye Deşt-i Kıpçak adı verildiği ifade edilir[130]. Aynı rivayet *Reşîdüddîn Fazlullah Oğuznamesi*'nde de geçmektedir[131].

Kıpçakların oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak tabiri iki anlamı ifade etmektedir. İlk anlamı, XI. yy'ın ortasından XIII. yy'ın yarısına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahanın ismidir. Bu sınırlar Kıpçak Hanlığı'nın asıl ülkesini içermektedir. İkinci anlamı ise Moğol hâkimiyeti sonrasındaki dönemdeki Deşt-i Kıpçak ismidir[132].

Kıpçaklar önceleri İrtiş boylarındaki Kimeklerden, İşim Nehri-Tobol Nehri vadilerinde oturan bir boydu[133] ve Kimekler'i oluşturan yedi boydan biri olarak zikredilmekteydi[134]. Kendilerini onlardan ayrı saydıklarına dair bir yorum varsa da[135] bu, XI. yüzyılın son yarısında ikili federasyon halinde yaşayan Kimeklerde, idareciliğin Kıpçak kolunda olduğu şeklinde yorumlamıştır[136]. Kimek elinin bir boyu

---

[128] Ruysbroeckli, *a.g.e.*, s. 117-121, 125.
[129] Yukarıda da belirtildiği gibi Deşt-i Kıpçak kelimesi, "Kıpçak Çölü" veya "Kıpçak Bozkırı" anlamına gelmektedir. Deşt kelimesi Farsça'da çöl, ova, sahra veya kır anlamında kullanılan bir kelimedir.
[130] Ebulgazi, *a.g.e.*, s. 31-32.
[131] Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı- Reşîdüddîn Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s. 26.
[132] Mustafa Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuçi Ulusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s. 180-182.
[133] Kafesoğlu, *Türk…*, s. 188.
[134] Şeşen, *a.g.e.*, s. 74.
[135] Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt 3, s. 29.
[136] Kafesoğlu, *Türk…*, s. 188.

olan Kıpçaklar, erken bir dönemde bu birlikten ayrılarak batıya göç edip XI. yüzyılda Tobol Nehri kıyılarıyla civarındaki bölgeleri yurt tutmuşlardır[137].

Bölgedeki devletlerden en önde geleni XI. yüzyılın ortalarında Toksaba boyunun idaresi altında günümüzdeki Kazakistan topraklarından Güney Rusya'ya ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara göç eden Batı Kıpçaklarının oluşturduğu[138] Kıpçak Hanlığı'dır. Buradaki Peçenekler ve Uzlardan boşalan arazilere girerek Kafkasların kuzeyine, Kuban boyuna ve Aşağı Don boyuna, oradan da Dinyeper (Özi) Nehri'ne kadar ilerlemişlerdir. Rus Yıllıkları'nda "Polovtsi" adıyla Kuman-Kıpçaklar ilk kez 1055 tarihinde zikredilmektedir. XI. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkırlar tamamıyla Kuman-Kıpçakların eline geçmiştir[139].

Bölgedeki diğer bir devlet ise Orta İdil bölgesinde bulunan[140] ve 922'den itibaren İslâmiyeti kabul etmiş olan[141] İdil-Bulgar Hanlığı'dır[142]. Utigur (Otuz-Ogur) ve Kutrigur adlı iki boydan müteşekkil olan Bulgarlar, 650'den sonra Batı Göktürklerin Çin hâkimiyeti altına girmesinin[143] ardından Kutrigurların başında bulunan Organa oğlu Kubrat'ın kendini han ilan edip Büyük Bulgar Devleti'ni kurmasıyla hanlık haline gelmişlerdir[144]. Büyük Bulgar Devleti, Hazarlar ile nüfuz mücadelesine girip 665'ten sonra bu mücadeleyi kaybedince Don Nehri boyundaki Utigurlar (Otuz-Ogurlar), Hazarların baskısıyla buradan göç ederek bugünkü Kazan bölgesine gelerek İdil-Bulgarlarını oluşturmuşlardır. Ancak Hazar Kağanlığı'na tâbi hale gelmişlerdir[145]. Hazar Kağanlığı, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Rus akınları

---

[137] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, TDAV Yayınları, İstanbul 1999, s. 58.
[138] B. E. Kumekov, "XII.-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimi Hakkında", çev. Mehmet Kıldıroğlu-Çıngız Samuddinov, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Bişkek 2001, s. 381-382.
[139] Kurat, *Karadeniz…*, s. 72-73.
[140] Şeşen, *a.g.e.*, s. 181.
[141] İbn Fadlan, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 21-22; Nadir Devlet, "Kazan, Kasım ve Astırhan Hanlıkları", *Tarihte Türk Devletleri*, Cilt 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1987, s. 571.
[142] İbn Fadlan, *a.g.e.*, s. 20.
[143] Ahmet Taşağıl, *Göktürkler II*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 75.
[144] Kurat, *Karadeniz…*, s. 109-110.
[145] Nitekim bölgenin ilteberi, baş şehri Bulgar olmak üzere Hazar Kağanlığı'na bağlı olup kağanlığa haraç ödeyen ve ırsî olarak başa geçen bir yöneticiydi. Omeljan Pritsak, "Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçişi", çev. Altay Tayfun Özcan, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Bahar, Ankara 2007, s. 16-17.

neticesinde zayıflayınca 965 yılında İdil-Bulgarları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir[146]. Moğolların gelişine dek İdil-Bulgarların Ruslar ve Kıpçaklarla mücadele ettikleri bilinmektedir[147].

Deşt-i Kıpçak'ın kuzeyinde ve kuzey batısında Rus knezlikleri bulunmaktadır. İskandinavya'dan geldikleri kabul edilen Vareklerden Rurik'in (ö. 879) kurduğu idare[148] Novgorod'da bulunuyorken Dinyeper Nehri civarındaki Slavların bölgelerine dek uzanan Rurik'in yakın akrabası Oleg'in ele geçirmesinin ardından Kiev'e nakledilmiştir. Bu devlet Rus knezliklerinin temeli olmuştur[149].

Geniş bir alana yayılan Rus knezliklerinin sınırları, kuzeyde Novgorod Knezliği ile Finlandiya Körfezi'ne, güneyde ise Galiçya'nın dar toprak şeridiyle Tuna Nehri ve Dinyester Nehri ağızları arasından Karadeniz'e kadar uzanmaktaydı. Bu bölgelerde doğuya doğru en ilerlemiş şehirler Yaroslav, Rostov, Suzdal, Vladimir şehri, Moskova ve daha güneyde bulunan Ryazan ve Pronsk şehirleriydi[150].

Kiev knezi Büyük Vladimir'in (965-1015) 988-999'da Ortodoksluğu devlet dini olarak kabul edip, askerleri (drujina) ve Kiev ahalisinin de Hristiyanlığı intisap etmelerinin ardından XI. yüzyıla girmeden Hristiyanlık bulundukları bölgede yayılmıştır[151]. Kiev Knezi Yaroslav'ın (ö. 1054) ölümünden sonra oğulları arasında başlayan iç çekişme Knez Monomah (1113–1125) döneminde durulup knezlikler birleşme eğilimi gösterdiyse de onun da ölmesinin ardından yeniden iç karışıklar baş göstermiş, knezliğin merkezi Kiev'den Vladimir'e taşınmıştır[152].

XI–XII. yüzyıllar arasındaki Rus knezliklerinin olduğu bölgeler; Novgorod Cumhuriyeti ve bağlı şehirlerden, Polotsk, Smolensk, Ryazan, Kiev, Çernigov, Pereyaslav, Volın, Galiçya (Çerven Rusyası) Knezliklerinden, Rostov-Suzdal, Turov-Pinsk bölgelerinden ve Don Nehri ile Karpatlar arasındaki Vladimir Monomah

---

[146] Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, Cilt 21, İstanbul 2012, s. 472-473.
[147] Şehabeddin Mercanî, *Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar-Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler*, çev. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s. 106
[148] Kemal Beydilli, "Rusya II. Tarih", *DİA*, Cilt 35, İstanbul 2008, s. 265.
[149] Kurat, *Rusya…*, s. 21.
[150] Roux, *a.g.e.*, s. 280.
[151] Kurat, *Rusya…*, s. 29-30
[152] Ahmet Kanlıdere, "Rusya Tarihinin Ana Hatları", *YOM Türk Dünyası Kültür Dergisi*, S. 19-20, Yaz-Güz 2010, s. 61-62.

tarafından ele geçirilen Kıpçak topraklarından oluşmaktaydı. Sınırlarında ise İdil-Bulgarları, Don Nehri ötesindeki Kıpçak toprakları, Kuzey Kafkasya'daki Alan yurdu bulunmaktaydı[153]. Knezlikler ve Deşt-i Kıpçak bölgelerinde bunlarla birlikte çeşitli Slav ve Fin-Ugor menşeli unsurlar da mevcuttu[154].

Deşt-i Kıpçak ve civarındaki bölgelerin ekonomik durumlarına bakıldığında ticari yolların varlığı ve zenginliği dikkat çekmektedir. Moğolların bölgeye gelmesinde bölgenin bu yapısının da etkili olduğu düşünülebilir.

Kimeklerin bir kolu olduklarından[155], Kimekler için söylenilen öküz ve koyun sahibi olmaları, avladıkları samur ve kakım derisiyle ticaret yapmaları, at sütü, koyun, at ve öküz eti gibi gıdaları tüketmeleri[156], otlaklar ve çayırlar boyunca gezmeleri[157] gibi bilgilere bakarak hayvancılığa dayalı ekonomik yapıları hakkında fikir sahibi olunabilir.

Hayvancılığın yanı sıra ticaretle uğraştıkları da bilinmektedir. Aşağı İdil bölgesinde kurulan şehirler ve etrafındaki tarlaların oluşturduğu zenginlik, Kuman-Kıpçakların denetimine geçince faydalanmasını bilmişlerdir. Hazarlar'ın yıkılmasının ardından rağbet görerek adeta bir başkent mahiyeti kazanan Saksin[158] Deşt-i Kıpçak bölgesindeki ticareti elinde tuttuğundan kuzeydeki Bulgar şehriyle rekabet halinde bulunmaktaydı. Kuman-Kıpçakların elindeki bir diğer önemli ticaret şehri ise Kırım'da bulunan Suğdak'tı. Anadolu ve Yakın Doğu ile ticaret buradan yapılır, Hazarlar döneminde olduğu gibi Kuman-Kıpçaklar da gelip giden tüm gemilerden ve kervanlardan vergi alırlardı ki bu Kuman-Kıpçakları oldukça zenginleştirmişti[159]. Deşt-i Kıpçak bölgesinde yayın balığı, çavdar ekmeği ve kurutulmuş balık gibi ürünlerin ticaretinin yapıldığı, bölgede yetişen başta gelen tarım ürünlerin çavdar ve akdarı olduğu bilinmekteydi[160].

---

[153] Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları: Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtas, Çerkez, Tatar ve Moğollar-1*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 437.
[154] Kafalı, *"Deşt-i Kıpçak…"*, s. 182.
[155] Muallâ Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *DİA*, Cilt 25, Ankara 2002, s. 420.
[156] Şeşen, *a.g.e.*, s. 75.
[157] Vladimir Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 54.
[158] İdil Nehri'nin ağzında Astrahan (Ejderhan) yakınlarında bulunmaktadır.
[159] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 291.
[160] Ruysbroeckli, *a.g.e.*, s. 122.

Ticaret İdil Nehri ve Hazar Denizi yolu ile Karadeniz yolu üzerinden gerçekleşmekteydi. Karadeniz yolu bozkırlar üzerinden geçtiğinden diğerine göre önemsiz sayılırdı[161]. Ancak yine de belli bir zenginliği vardı ki Moğollar sonradan Suğdak'a girerek burayı da yağmalayacaklardı[162]. Bölgede XI–XII. yüzyıllardan XIII. yüzyıla kadar Alan tüccarının da önemli bir rol oynadığı da bilinmekteydi[163]. Kuzey ve Güney Kafkasya'yı Karadeniz bölgesine bağlayan yol üzerinde Alanlar bulunduğundan onlara uluslararası alanda büyük önem kazandırmaktaydı[164].

İdil-Bulgar Hanlığı ise bölge içerisinde ekonomik açıdan şehirler ve tarlalara dayanan yapısıyla ekonomik manada ticaret ve tarım gelirlerine dayanan oldukça parlak bir yapı ortaya koymuştur[165]. İdil'in sol sahilinden altı kilometre kadar doğuda bulunan Bulgar şehri IX-XII. yüzyıllarda bölgenin önemli bir ticaret merkezidir[166] ve İdil-Bulgar halkı çevrelerindeki bütün kavimlerle ticaret yapmaktadır[167].

Daha X. yüzyılda; samur, kakım, gelincik, zerdava, sansar, tilki, kunduz, tavşan ve keçi kürkleri; mumlar, oklar, akkavak ağacı kabuğu, kalpaklar, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz yağı, amber, işlenmiş at derileri, bal, ceviz, doğanlar, kılıçlar, zırhlar, kayın ağacı kabuğu, Slav esirleri, koyunlar, inekler Bulgar sahasından İdil Nehri yoluyla Harizm'e gitmekteydi. Bulgarlar özellikle kürk kadar, işlenmiş deri ticaretiyle de zenginleşmişlerdi. Bulgar sahasına gelen kürklerin karşılığında, Kafkasya'dan Azerbaycan kılıçları başta olmak üzere madeni eşya gelirdi. Esir ticaretinin ise ayrı bir önemi vardı. İran'a, Türkistan'a ve diğer doğu memleketlerine giden esirler, büyük kafileler halinde Bulgar ve İdil pazarlarından geçerdi. Esirler çoğunlukla Slav, Rus, Bulgar, Burtas, Peçenek ve Doğu Avrupa'nın hem yerleşik hem konar-göçer kavimlerindendi. İdil yolundaki alım satım hareketlerinde esir

[161] Ögel, *İslamiyetten…*, s. 291.
[162] Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, vol. 11, S. 2, Sakarya 2009, s. 122.
[163] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 7.
[164] Mihail İlarionoviç Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 462.
[165] Koç, *"Rus…"*, s. 250-251.
[166] Kurat, *Karadeniz…*, s. 113.
[167] Minorsky, *a.g.e.*, s. 120.

ticaretinin büyük rolü vardı. Bu da çoğunlukla kavimlerin esir almak için birbirleriyle savaşmasına neden olmaktaydı[168].

İdil Bulgar bölgesinde eski dönemlerde buğday ve arpanın bol olduğu, buğday ekenlerin hükümdara vergi yerine yılda birkez samur derisi verdiği, balık yağı kullandıkları, et tüketiminin yaygın olduğu[169], 1088'den önce Suzdal şehrinde kıtlık çıktığı zaman İdil-Bulgarlarının Ruslara bol miktarda buğday verdiği bilinmektedir[170]. Bölge ahalisinin çoğunluğunun tarımla uğraşması İdil-Bulgarlarından sonraki dönemlerde de görülmektedir[171].

Rus knezliklerinin ekonomik durumlarına bakıldığında ise Kiev döneminden itibaren görülen hareketli bir ticari faaliyet söz konusudur. VIII. Yüzyılın sonlarından itibaren Doğu Roma (Bizans) topraklarından Dinyeper Nehri vasıtasıyla zaman zaman kara yolu ve başka nehir yollarıyla ulaşılan İlmen Gölü ve Fin Körfezi'ne, oradan da İsveç'e uzanan yolda önemli bir ticari hareketlilik vardır[172].

Ticaretin yanı sıra zanaat ve tarım alanında da gelişme kaydetmişlerdir. Orman-bozkır bölgeleri kuşağında tarımsal üretim yapılmakta olup nüfusun durumuna göre yeterlilik arzediyordu. Atların ve öküzlerin yardımıyla önceleri "sokha" denilen ağaç sabanla sonradan da demir sabanla tarla sürülür, her sosyal tabakadan insan tarla sahibi olabilirdi. Tarım ve sığır yetiştiriciliğinin yanında avcılık, balıkçılık ve arıcılık da bir diğer gelir kaynaklarıydı. Doğal kaynakların ve üretilen malların çeşitliliği ve üst tabakanın zenginleşmesi Rus knezliklerindeki ticari gelişimi etkilemiş, Dış ticaretle birlikte pazaryerleri ve kurulan fuarlar vasıtasıyla iç ticaretin de önemli olduğu görülmektedir[173]. XI ve XII. yüzyıllarda Rus knezlikleri topraklarında yeni yerleşmeler ortaya çıkmış, el zanaatı üretim yerleri ve ticaret merkezleri doğmaya başlamış, hünerli zanaatkârlar görülmüştür[174].

---

[168] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 8-9, Şeşen, *a.g.e.*, s. 37, 84.
[169] İbn Fadlan, *a.g.e.*, s. 29.
[170] Mercanî, *a.g.e.*, s. 106.
[171] Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 199-200.
[172] Kurat, *Karadeniz…*, s. 33.
[173] George Vernadskiy, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 66-69.
[174] Türkkaya Ataöv, "Rus Devleti'nin Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, S. 4, Ankara 1968, s. 234.

Kiev döneminden itibaren ticaretin temelini kürk, balmumu, bal ve erken dönemlerde kölelerden oluşmaktaydı. Bunların dışında keten, kenevir, kıtık, çuval bezi, şerbetçiotu, koyun derisi ve post önemli ihraç ürünleriydi. Çok sayıda yabancı tüccarın knezliklere gelmesi gibi Rus tüccar da farklı memleketlere yerleşmişleri ve gittikleri yerde lonca benzeri birliklerde örgütlenmişlerdi. Ticari faaliyetler yoğun bir para dolaşımına neden olmuştur. Kuzey bölgelerinde kürk, güney bölgelerinde büyükbaş hayvan kullanılırken I. Vladimir'den itibaren para ve gümüş çubuk kullanılmaya başlanmış, sikke kestirilmiştir. Bunların yanı sıra yüksek miktarda yabancı para da Rus knezliklerinde dolaşıma girmişti. Tarımsal gelişimlerinde de belli bir merhale söz konusuydu. Köylüler aldıkları verime bağlı olarak yeni toprakları ekebilmektelerdi. "Podseka" denilen bir süreçle ekim alanları hazırlamak için ağaçlar kesiliyordu. Daha sonradan "perelog" adı verilen bir uygulama çıkmış, çiftçiler topraklarının bir kısmını kullanırken diğerini nadsa bırakmış ve yıllara göre belli bir düzene göre tarla değişimi sistemi kurulmuştu. Kiev Knezliği'nin hâkimiyetinin sonlarına doğru da üç tarla sistemi ortaya çıkmış, ekim yoğunluğu söz konusu olmuştu. Birinci tarla ilkbaharda ekilip sonbaharda hasat edilirken, ikinci tarla sonbaharda ekilip yazın hasat ediliyordu. Üçüncü tarla ise nadasa bırakılıyor, tarlalar üç yılda bir sırayla değiştiriliyordu[175].

Ekonomik durumlarının yanı sıra Deşt-i Kıpçak bölgesindeki devletlerin kültürel ve sosyal durumlarına da değinilmelidir. Çünkü Deş-i Kıpçak seferlerinin sonuçlarından bahsedileceğinde, Moğolların gelmesinden itibaren görülen bazı kültürel ve kurumsal değişikliklerin olduğu görülecektir. Bunların açıklanabilmesi için Deşt-i Kıpçak bölgesindeki kültürel ve sosyal yapıların öncesinde ne durumda olduğuna bakılmalıdır.

Moğol seferlerinin başlamasına yakın bu bölgede sosyo-kültürel açıdan; Bizans kültüründen örneklerin temel alındığı[176] Ortodoks Rus knezlikleri, Şamanî inançlara sahip[177] Kıpçaklar ve Müslüman İdil-Bulgarları (nüfus ve kültür açısından) yoğunluk göstermektedir. Savunma duvarlarıyla çevrili köylere dayalı yerleşik yaşam

[175] Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, çev. Figen Dereli, İnkılap Yayınları, İstanbul 2004, s. 43-43.
[176] Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 66.
[177] Yücel, *"Kıpçaklar…"*, s. 421.

kültürünün görüldüğü Alanlar[178], kültürel ve siyasi yönden Kafkasya'nın güneyinde önemli bir siyasi güç olan Gürcü Krallığı[179], X. yüzyıldan itibaren Batı Kafkasya'da görülen müstakil dil konuşan Adige kabileleri[180] unsurlar, Deşt-i Kıpçak'ta (ticari faaliyetler haricinde) söz konusu knezlikler ve hanlıklar kadar öne çıkmamışlardır. Bu nedenle çalışmada bu unsurların kültürel ve sosyal yapılarından bahsedilmeye gerek duyulmadı.

Kıpçaklar göçebe kabilelerden oluşmakta olan bir birlik mahiyetindeydi. Moğolların gelişinden önce Kıpçaklarda erken feodal devlet yapısı söz konusuydu. Boy-kabile ilişkilerinin sosyal yapılanmanın her safhasında kendini gösterirdi[181]. Göçebe geleneklerini ve usullerini koruyup bu yaşam tarzını sürdürmekle birlikte[182] Don ve aşağı İdil bölgesinde kısmen yerleşik yaşama geçmiş olan Kıpçaklar da mevcuttu[183]. Sökülüp kurulabilen veya arabalarla başka yerlerde taşınabilen "derme evler"de yaşarlardı. Giysilerini hayvan yünü ve derisinden imal etmekle birlikte Bizans'tan kumaş istedikleri ve aldıkları da bilinmekteydi[184].

Kimeklerle yaşadıkları dönemlerde Kimek hükümdarlarının altından elbise ve altın taçlı börk giydiği, görevlileriyle birlikte emniyetli bir devlete sahip oldukları, hükümdara ait sarayların ve güzel gezinti yerlerinin olduğu, halkın refah içinde yaşadığı, yüksek tabakanın kırmızı ve sarı ipekten giysiler giydikleri ifade edilmektedir[185]. Kıpçak toplumunun sohbetler düzenlediklerini, bu toplanmalarda destanlar ve şarkılar dinledikleri, inançları gereği mezarlarından çıkan eşyalardan ötürü eski Türk inançlarını taşıdıkları, tespit edilemese bile zengin bir folklora sahip oldukları düşünülmüştür[186]. Kıpçakların dini tasavvurlarının temeli Şamanî inançlar olup[187], tıpkı eski Türkler gibi balbal adı verilen taş heykeller[188] dikmişlerdir[189].

---

[178] Artomonov, *a.g.e.*, s. 464.
[179] Muhittin Gül, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt 11, S. 1, Sakarya 2009, s. 78.
[180] Ufuk Tavkul, "Adige (Çerkez) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, S. 2, Ankara 2007, s. 105.
[181] M. Sercan Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 277; Minorsky, *a.g.e.*, s. 54.
[182] Kurat, *Karadeniz…*, s. 75.
[183] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 7.
[184] Kurat, *Karadeniz…*, s. 103-104.
[185] Şeşen, *a.g.e.*, s. 109.
[186] Kurat, *Karadeniz…*, s. 104-105, 107.
[187] Ahincanov, *a.g.e.*, s. 274.

İdil-Bulgar Hanlığı sosyal ve kültürel yapısına bakıldığında ahalinin büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu görülmektedir[190]. İslam, İdil-Bulgarlarının kültürel yapısına önemli katkılarda bulunmuştur. İslam'ın kabulüyle birlikte Arap alfabesinin de kullanmaya başladıklarından Arap, Fars ve Türk devletleriyle ekonomik ilişkilerin yanı sıra kültürel ilişkiler kurulduğu, âlimlerin yetiştiği, gelişmiş bir edebiyat ve şiir sanatı olduğu bilinmektedir[191].

İdil-Bulgarları için tarımsal üretimin ile birlikte kalabalık olduğu ifade edilen Bulgar şehri[192] merkezli ticaretin önemli bir yeri vardır[193]. Çevrelerindeki kavimlerin hepsiyle ticaret yaptıkları ifade edilmektedir[194]. Bulgar şehri haricinde de çok sayıda zengin ve güçlü şehirlere sahip olarak nitelendirilirler[195]. Biler, Suvar, Cüke-tav, Oşal, Tetiş ve Züye, İdil Bulgar şehirlerinden birkaç tanesidir[196]. Tarım arazileri de bulunan, koruma yerleri ve basit askeri tahkimatlardan oluşan asillerin yerleşimleriyle birlikte tüm ülkede 170'e yakın yerleşim birimi olduğu ifade edilmektedir. Şehirler, idareciler ile birlikte ticaret ve zanaat erbabının bir arada bulunduğu merkezler olarak nitelendirilmektedir[197].

Deşt-i Kıpçak seferlerinin sonuçları incelenirken, Kıpçakların ve İdil-Bulgarlarının sosyo-kültürel yapılarının Deşt-i Kıpçak'ta kurulmuş olan Cuçi Ulusu'nu (Altın Ordu) derinden etkilediğini, kültürel yapısının gelişmesine katkı sağladıkları görülecektir.

Yine Deşt-i Kıpçak seferlerinin sonuçlarından biri de, Moğolların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Rus knezliklerindeki kültürel ve sosyal yapının gelişimine

---

[188] Kıpçak balbalları, Göktürklerde olduğu gibi öldürülen düşmanı değil ölen kimselerin temsil etmektedir. Birden fazla çeşidi bulunan Kıpçak balbalları, ölen efendinin yanı sıra hizmetkârlarının tasvirleri de olabilmektedir. Kadınlara ayrı erkeklere ayrı balbal yapılır, kadınların balballarındaki tasvirler süslü işaretlerle bezenirdi. Kurat, *Karadeniz…*, s. 105-106.
[189] Erdoğan Altınkaynak, "Deşt-i Kıpçak Balbalları", *Turkish Studies*, Cilt 3, S. 4, Ankara 2008, s. 98-99.
[190] Mercanî, *a.g.e.*, s. 104.
[191] İlyas Kamalov, "İdil Bulgarları", *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 54-55.
[192] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 11.
[193] Kurat, *Karadeniz…*, s. 113.
[194] Minorsky, *a.g.e.*, s. 120
[195] Özcan, *"Macar…"*, s. 92.
[196] Kurat, *Karadeniz…*, s. 113.
[197] Koç, *"Rus…"*, s. 237-238.

önemli katkılarda bulunmalarıdır. Bu nedenle Rus knezliklerindeki sosyo-kültürel yapının bu etkileşim öncesindeki durumuna genel olarak değinilmelidir.

İsveçli Vikingler (Normanlar) 750 civarında Güney Rusya'ya inmişler ve Ruslarla karışmaya başlayarak burada Hazar Kağanlığı'nın otoritesini kabul etmişlerdir[198]. Hazar Kağanlığı'nı sarsan[199] ve Slavların birbirlerin ayrılmasına yol açan Peçenek akınları neticesinde Hazarların, Slavlar üzerindeki siyasi hâkimiyeti azalmıştır. Böylece Slavlar da Bizans ve Vareklerin (Normanlar) siyasi sahasına girmişlerdir. Kiev Knezliği'ni kuran Rurik ve maiyeti Slav olmayan Varekler olup, zaman içerisinde Slavların içinde kalarak Ruslaşmışlardır[200]. İlk kurulduğu dönemde bu yapı "hanlık-hakanlık" olarak isimlendirilmiş[201], idarecilerine de "hakan" unvanıyla hitap edilmiştir[202]. Kievli idarecilerin bu unvanı benimsemesi Hazarların etkisinde bulunan Orta Dinyeper Slavları için bir anlam ifade etmesinden ve sonradan da Hazar Kağanlığı'na bağımlı olmadıklarını ileri sürüp eşit hukuka sahip olduklarını iddia etmekten kaynaklanmaktadır[203]. Kiev'de Rus hâkimiyeti genişledikçe Slavların, İsveç'ten gelenlere taktığı düşünülen ve Fince'de "kayıkçı" anlamına gelen "Ruotsi" kelimesinin Slavca'ya "Rusi" olarak geçtiği ileri sürülen "Rus" ismi, yerli Slav ahalisi için de kullanılır olmuştur. Hazar hâkimiyetinin zayıflamasıyla da Orta Dinyeper bölgesi "Rus Yurdu" olarak anılmıştır[204].

Kiev'de, Doğu Roma (Bizans) kültürünün etkisiyle tanınmaya başlanan Hristiyanlık[205], I. Vladimir'in bu inancı kabul etmesinden itibaren (988'den sonra[206]) etkisini arttırmış, Hristianlık kısa sürede bölgede yayılmış, Kiev metropolitliği önemli bir dini merkez konumuna gelmiştir. Hâkim (Mudrıy) Yaroslav'ın (1019-1024) döneminde kaleme alınan "Yaroslav'ın Pravdası" adlı ilk Rus kanun mecellesi, eski Varek geleneklerinden izler taşımasına rağmen Bizans'ın Hristiyan kanunlarının

---

[198] Vernadskiy, *a.g.e.*,s. 47-48.
[199] Faruk Sümer, "Peçenekler", *DİA*, Cilt 34, Ankara 2007, s. 214.
[200] Hasan Demiroğlu, *"Rus Kaynaklarına Göre Rusya'nın Balkan Siyaseti: Ortodoks Birliği ve Panislavizm (1856-1878)"*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı, İstanbul 2009, s. 9.
[201] Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 48; Gumilev, *Eski Ruslar 1…*, s. 188; Artamonov, *a.g.e.*, s. 470.
[202] Minorsky, *a.g.e.*, s. 120; Şeşen, *a.g.e.*, s. 35, 37, 86; Gumilev, *Eski Ruslar 1…*, s. 188; Pierre Bauduin, *Vikingler*, çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 95.
[203] Artamonov, *a.g.e.*, s. 469-470.
[204] Kurat, *Rusya…*, s. 16-17.
[205] Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 52.
[206] Demiroğlu, *a.g.t.*, s. 12.

etkisiyle yazılmıştır[207]. Ancak dini yönden Bizans'a bağlı kalmalarının siyasi bir çekince yaratması üzerine Kiev Metropolitliği'nin Konstantinopolis (İstanbul) Patrikliği'nden ayrılması için uğraşılmıştır. Neticede Hâkim (Mudrıy) Yaroslav, Aziz İlarion'u Kiev Metropoliti olarak atayıp dini yönden Bizans'a bağlı kalmadıklarını ilan etmiştir[208]. Rusların Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte Slav kabileleri dini anlamda Kiev'e bağlanmıştır[209]. Bu durum Kiev Knezliği'nin, Slav unsur üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmışlardır.

I. Vladimir'in (980-1015) hükümdarlığından sonra Rus knezlikleri, knezlerin, boyarların ve daha sonraları kilisenin büyük feodal malvarlıkları üzerinde kurulu şehirleri ve kasabalarının tüccar ve zanaatkârlarının atılımlarıyla geliştiği bir tarım ülkesiydi. Ancak sonradan Kiev'in egemenliği sarsılmış, idareciler arasında vuku bulan mücadeleler knezleri ve boyarları birbirinden uzaklaştırmıştı[210]. Knezler ile boyarların menfaatleri aynı doğrultuda olduğundan mücadelelerin yaşanmasına rağmen işbirliği içinde oldukları söylenmekteyse de[211] 1132'de Knez Mstislav'ın ölümünün ardından Kiev Rusyası parçalanma sürecine girmiş, iç çekişmeler görülmüş ve knezler kendi topraklarında Kiev'den bağımsız hareket etmeye başlamışlardır[212]. Kiev Knezliği'nin hâkimiyeti zayıflayarak Vladimir merkezli Suzdal Knezliği yükselmiş, batıda Galiçya Knezleri güçlenmeye başlamış, kuzeyde ise ticaretiyle ünlü Novgorod şehri de önemli bir siyasi güç haline gelmiştir[213].

Kıpçakların, Deşt-i Kıpçak'ta Moğolların gelmesinden önceki dönemde kurdukları hâkimiyet de[214] Rus knezliklerinin durumunu etkileyene bir diğer husustur. Kıpçak akınları söz konusu olmakla birlikte Rus knezleri Kıpçakları yakından tanıdıktan sonra onlara akraba gözüyle bakmışlar[215], knezlerin Kıpçak beylerinin kızlarıyla evlenmelerine kadar varan ilişkiler kurulmuştur[216]. Hatta Knez

---

[207] Kurat, *Rusya…*, s. 32, 55.
[208] Demiroğlu, *a.g.t.*, s. 13.
[209] Kanlıdere, *a.g.m.*, s. 61.
[210] Roux, *a.g.e.*, s. 280-281.
[211] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 17.
[212] Gumilev, *Eski Ruslar 1…*, s. 392.
[213] Kurat, *Karadeniz...*, s. 121.
[214] Kafalı, *a.g.e.*, s. 15, Grousset, *a.g.e.*, s. 197
[215] Grousset, *a.g.e.*, s. 17.
[216] Yücel, *"Kıpçaklar…"*, s. 421.

Monomah'ın Kıpçaklarla sürüp giden savaşları sona erdirmesinin ardından Kıpçakların knezler arası mücadelelere müdahil olması dahi söz konusu olmuştur[217].

Moğolların gelmesinden önce Rus knezliklerinde sosyal yapının üst tabakası boyarlar, büyük toprak sahipleri ve zengin tüccardı. Şehirlerdeki orta tabakayı da zenginlere göre vasat seviyede sayılan diğer tüccar ve usta zanaatkârlar, kırsal bölgelerdeki orta tabakayı ise orta ve küçük ölçekli arazileri olan kimseler oluşturmaktaydı. Şehirlerde alt tabaka fakir zanaatkârlar ile vasıfsız işgücünü oluşturan kimselerden müteşekkildi. Kırsal bölgelerdeki alt tabakayı oluşturanlar ise tarım işçileri ve eyalet topraklarına yerleşik bulunan ("smerdy" olarak zikredilen) köylülerdi. Bunlar "büyük aile" anlamına gelen "zadruga"ların yerini alan küçük ailele ve toprak sahipleriydi[218]. Kendi topraklarını işleyebilen özgür köylülerin yaşadıkları köylere "virvi" (verv) adı verilirdi. Bunların haricinde olamayıp hukuki durumunu kaybedenlere (kilise himayesine girenler) "izgoy" denilirdi[219]. Bir knezin veya boyarın emri altında olmadıklarında haraç ve vergi ödeyen köylüler, toprak sahiplerine borçlarını ödeyemezlerse belli bir süre zorunlu çalışan yarı özgür kimseler olurlardı. Bunlara "zakupy" denirdi. Şehir toplumunun en üstünde knez ve ailesi bulunmaktaydı. Onları knezlerin askeri maiyeti olan "druzina" takip eder ki bunlar "muzhi" adlı yerel aristokratlarla birlikte kıdemli ve kıdemsiz druzina olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Knezlerin maiyetindeki asiller de "boyarlar"ı meydana getirmekteydi[220]. Bazı boyarlar (bilhassa Novgorod'dakiler) tüccar ailelerden gelmekteydi. Novgorod'da tüccarın revaçta olduğu, deniz aşırı ticaretle uğraşanların kurduğu "Aziz John Loncası"ndan başka daha düşük gelirli tüccarın da kendi aralarında esnaf birlikleri, ticari ortaklıklar, sokak locaları ve "artel" adlı mesleki örgütlenmeler söz konusuydu[221].

Rus knezliklerinde köleler, XI. yüzyıldan sonra ekonomik alanda önemli bir role sahip olmuştu. Köle ticareti haricinde tarım işçisi olarak kullanılmışlar ve böylece büyük çiftlikler türeyerek feodal düzen kurulabilmişti. Ekonomik baskı nedeniyle hem özgür hem de yarı özgür köylülerin büyük çiftliklere ve manastırlara

[217] Gumilev, *Eski Ruslar 1…*, s. 386.
[218] Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 73-74.
[219] Kurat, *Rusya…*, s. 61.
[220] Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 43-44.
[221] Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 73-74.

bağlanıp serbestliklerini kaybetmeleri de söz konusu olmuştu. Kölelere "çelad" ya da "cholop" (kholop-holop okunur) deniyordu[222]. Özgür bir adam herhangi bir akında veya savaşta malını mülkünü kaybetmişse kendini satabilir yahut borç para alarak karşılığında çalışabilirdi[223].

XI. ve XII. yüzyıllarda şehirlerden köylere pek çok yerde kilise ve manastır kurulmuş Hristiyanlığa bağlı kişilerin sayısı artmıştı[224]. Bu dönemde "kilise halkı" adı verilen "kara ruhban" (keşişler) ve "ak ruhban" (papazlar ve diyakonlar) olarak iki gruba ayrılan ruhban sınıfı ortaya çıkmıştı. Ruhban olanlar ve ailelerinin yanı sıra azadlı köleleri de bu sınıfa dâhildi. Bizans modeline göre bir gelenek oluşturularak yalnız keşişler piskopos olmaya hak kazanabilmekte ve Roma Katolik Kilisesi'nin aksine evli erkeklerden de papaz seçilebilmekteydi[225].

Moğolların bölgeye gelmesinde Deşt-i Kıpçak bölgesindeki ganimet ve ticaret yollarını kontrol altına alma düşüncesinin[226] etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Deşt-i Kıpçak bölgesinin sahip olduğu kaynaklara bakıldığında, burasını elde tutmanın ve faydalanmanın Moğol Devleti açısından önemi açıktır.

B. Moğol Seferleri Öncesinde Deşt-i Kıpçak Bölgesinin Askeri Durumu

Çalışmada Deşt-i Kıpçak Seferleri çerçevesinde Moğolların mücadele ettiği devletler incelenirken herhangi bir başlık verilmeden üç kısıma ayrıldı. İlk kısımda Gürcü Krallığı başta olmak üzere Alanlar ve Çerkezler gibi Kafkas kabilelerinin, ikinci kısımda Kıpçaklar ve İdil-Bulgarları gibi bölgedeki Türk devletlerinin, üçüncü kısımda ise Rus knezliklerinin askeri yapılarına değinildi.

---

[222] Kurat, *Rusya...*, s. 60.
[223] Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 75.
[224] Kurat, *Rusya...*, s. 60.
[225] Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 74-75.
[226] Vernadskiy, *a.g.e.*, s. 83.

Deşt-i Kıpçak'taki devletlerin ve kavimlerin durumundan bahsederken Gürcü Krallığı ve Kafkas kabilelerinin durumlarına pek yer verilmese de Moğolların, Deşt-i Kıpçak'a yöneldiklerinde hangi şartlarla karşılaştıklarını, onlarla mücadele eden orduları inceleyebilmek için Kafkas kavimlerinin askeri yapıları bu başlık altında ele alındı.

Moğolların ülkelerine girmesi üzerine Gürcü Krallığı'nın 60.000 atlı çıkarabildiği, Atabeg İvane'nin bu atlı kuvvetleriyle birlikte kendisine iştirak eden soylularla savaşı bilfiil idare ettiği, orduyu sağ ve sol kanat şeklinde düzenlediği bilinmektedir[227]. Gürcülerin ve Ermenilerin, Moğolları geri püskürttüklerine dair bir görüş varsa da[228] bu hücuma karşı koyamadıkları açıktır[229]. Moğolları sonradan takip edecek yeni bir güç oluşturulmuş olsa bile[230] Moğolların bölgeden asıl çıkma nedeni arazinin engebeli yapısının kendileri için tehlike oluşturması olabilir[231]. Nihayetinde Moğollar burada çok durmayıp Kuzey Kafkasya'ya geçmiştir.

Gürcülerin askeri yapısına bakıldığında çeşitli beylerin hükümdarın emriyle kendi askerlerini toplayıp teçhizatlarını ve atlarını da kendileri sağladıkları, hareket sırasında pusu kurma amaçlı müfreze ayırdıkları ve birliklerinde mızraklı süvarilerin ağırlıklı olduğu bilinmektedir. Kale kuşatmaları esnasında da ayrı müfrezeler oluşturarak duvarlara gedik açtıkları da görülmüştür[232]. Gürcü süvarisini devrin en iyi süvari kuvvetlerinden biri olduğunu belirtilmektedir[233]. Gürcü ordusunda söz konusu dönemde 1118'den itibaren 1200'lere kadar Kıpçak süvarilerinin yer aldığı da bilinmektedir[234].

---

[227] Aknerli, *a.g.e.*, s. 21-22.
[228] Müverrih Vardan, *Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1937, s. 222-223; Galstyan, *a.g.e.*, s. 40.
[229] Aknerli, *a.g.e.*, s. 22-23; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 343; Kamalov, *Kafkasya…*, s. 16; M. Konstantin D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 142-143.
[230] Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 201.
[231] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 343.
[232] Anonim, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK, Ankara 2003, s. 417-418.
[233] Grousset, *Stepler…*, s. 255; Roux, *a.g.e.*, s. 205.
[234] Gürcü ordusundaki Kıpçakların faaliyetleri için bkz., Anonim, *Gürcistan…*, s. 319-320, 322, 324, 326, 380, 388, 390, 392.

Alanlar ve Çerkezler ise dağınık kabile yapılarından oluşmaktaydı. Öyle ki Alanlar'da her köyün bir reisi bulunuyordu ve sürekli aralarında bir savaş hali sürüyordu. Köyler arası çatışmalar ve kan davaları söz konusuydu. Tarla sürmeden ekin biçmeye kadar her işlerine giderken silahlarını kuşanıp öyle giderlerdi. Bir devlet teşkilatına sahip olmadıkları için askeri bakımdan ne komşuları için tehdit oluşturabilecek düzeydelerdi ne de kendilerini savunabilecek durumdalardı[235]. Bazı bilgilere göre Alan hükümdarının 30.000 kişilik bir süvari ordusu vardı[236]. Bir kale muhafazası için gece ve gündüz nöbetleşe 1.000 kişinin ayrıldığı da bilinmekteydi[237]. Moğolların geldiği dönemde de kalabalık bir ordu toplayabilmişlerdi[238]. Alan topraklarında taştan örülme duvarlara sahip köylerin kalıntılarına rastlanması[239] onların savunmalarının müstahkem mevzilere dayalı olduğunu göstermektedir. Buna rağmen Moğolların hücumu karşısında pek fazla direnememişlerdir[240].

Moğollara karşı bölgede en fazla direniş gösteren İdil-Bulgar Hanlığı'nın askeri yapısı ve taktikleri ise ne Rus Knezlikleri'ne ne de Kafkas kavimlerine benzemektedir. Bu nedenle görüleceği üzere Moğol akınlarına en uzun süre İdil-Bulgarları karşı koyabilmiştir.

İdil-Bulgar direnişinin diğerlerine göre daha etkin olmasında sadece askeri taktikler değil, ekonomik şartlar ve bunların getirisi olarak sosyo-kültürel yapının da etkisi vardı. İdil-Bulgar bölgesindeki ekonomik ve ticari ilişkilerin bir sonucu olarak ülkenin tüm kesimleri birbiriyle kültürel ve etnik yönden (Türk dilli yerli boylar ve dili Türkçeleşmiş boylar) kaynaşmışlardı. Bu nedenle İdil-Bulgarları Moğol seferlerine karşı başarılı bir direniş gösterebildikleri ifade edilmektedir[241]. İdil-Bulgarları, Batu Han döneminde 1235'te Moğollara boyun eğip, saygı göstererek Moğollara tâbi bir devlet olarak vergi ödemeyi kabul etmişlerdir. Böyle olunca Moğol hâkimiyeti altına girseler de devletleri yıkılmamış, vergi ödemelerinin yanı

---

[235] Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları: Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtas, Çerkez, Tatar ve Moğollar-2*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 153.
[236] Mesudî, *a.g.e.*, s. 87; Şeşen, *a.g.e.*, s. 207.
[237] Minorsky, *a.g.e.*, s. 121; Şeşen, *a.g.e.*, s. 88.
[238] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 345.
[239] Artamonov, *a.g.e.*, s. 464.
[240] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 345.
[241] Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 452.

sıra paralarında ve hutbelerinde Moğol hanlarının adını zikretmişlerdir. Ancak zaman zaman isyanlar da söz konusu olmuştur[242].

İdil-Bulgar Hanlığı'ndaki askeri yapı, özellikle X. yüzyılın başlarında meydana gelen ve devletin oluşmasına neden olan değişimlerle birlikte düzenli askerlerden oluşma atlı birliklere dayanmaktadır[243]. Komşu kavimlerden Burtaslara sefer düzenleyip ganimet ve esir topladıkları, süvari birliklerine sahip olup zırhlara ve keskin silahlara sahip oldukları ifade edilmiştir[244]. Eski dönemlerinde askeri yapılarıyla alakalı olarak İdil-Bulgar hükümdarına (İlteber) bağlı dört hükümdardan, yağma için istediği bir yere asker sevkedebildiğinden bahsedilmiştir[245]. Yine eski dönemlerinde 50.000'den fazla süvariye sahip olduklarından, çevrelerindeki kavimleri kendilerine tâbi kıldıklarından, savaşçı ve nüfusu fazla büyük bir halk olarak nitelendirilmişlerdir[246]. Bazı yorumlarda İdil-Bulgar halkı cesur ve heybetli olarak tasvir edilip çeşitli harp aletlerine ve silahlarına sahip olduklarından, çevresindeki onlara tâbi kavimlerin birbirleriyle savaş halinde olmalarına rağmen dışarıdan bir düşman gelmesi halinde birleştiklerinden, Bulgar'dan 20.000 kadar atlı çıktığından ve düşmanlarına galip geldiklerinden bahsedilmiştir[247]. Bulgar'a bağlı Suvar şehrinde Bulgarlara benzeyen ve Müslüman olmayanlarla savaşan kimselerin olduğu da belirtilmiştir[248]. XII. yüzyılda İdil-Bulgar Hanlığı'nın asker sayısının bir yoruma göre 6000-7000, diğer bir yoruma göre ise 5000 kişi olduğu söylenmiştir[249]. Moğolların geldiği dönemde İdil-Bulgarlarının 40 tane tahkimatlı kaleye sahip oldukları ve 40.000 zırhlı asker çıkarabildikleri ileri sürülmüştür[250].

İdil-Bulgarları'nın sonraki dönemlerinde ordu, ileri gelen askerlerin ve savaş beylerinin emirleri altında toplanmaya başlanmış ve böyle bir vasal yapı ortaya çıkmıştır. Geri kalanlar ise düzenli asker olmuşlardır. Ordularının genel toplanma yerinin Çermeşan nehri olduğu düşünülmektedir. İdil-Bulgarları'nın savunma

---

[242] Mercanî, *a.g.e.*, s. 107.
[243] Koç, *"Rus…"*, s. 220.
[244] Şeşen, *a.g.e.* s. 37.
[245] İbn Fadlan, *a.g.e.*, s. 20, 29.
[246] Mesudî, *a.g.e.*, s. 74.
[247] Minorsky, *a.g.e.*, s. 120, 123-124; Şeşen, *a.g.e.*, s. 84, 154, 176, 206.
[248] Şeşen, *a.g.e.*, s. 71.
[249] Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 503-504.
[250] Özcan, *"Macar…"*, s. 96.

düzenleri ülke üzerinde çeşitli yerlerde bulunan tahkimatlara dayanması ve Bulgar şehirleri tahkimli yapılarıyla dikkat çekmektedir[251]. İdil-Bulgarları'nın tahkimat tarzı, Tuna Bulgarları ve Avarlar'ın tahkimatlarına benzemektedir. Tabyalarını, kalaslardan yapılmış çitler arasına toprak doldurmak suretiyle yapıyorlardı. Bu çitler bazen şehirlerin de etrafını çevirmekteydi. Bunların arasında gözetleme kuleleri de bulunur ve kuleler aynı teknikle yapılırdı[252]. Bir yorumda Rusların Bulgar memleketine yaptığı bir hücum sırasında yıkılmış Aşlı isimli bir kaleden bahsedilir. Yapının büyük ağaçlardan iki kat set ile çevrilmiş ve setlerin ortasına da kanal kazılmış olduğu ifade edilmiştir[253]. Bulgar şehrinde kullanılan ahşap malzemenin çam ağacından, savunma duvarlarının ise pelit (meşe) ağacından olduğu ileri sürülmüştür[254].

İdil-Bulgar hükümdarının hassa ordusu Kuvvad (Kuvvet) adını alıyordu. Bunlar soylu askerlerden oluşan bir sınıftı. Ülkenin farklı noktalarına gönderilip hükümdarın otoritesini temsil ederlerdi. Bunların hizmetkârları ise düzenli askerlerden oluşmaktaydı. İdil-Bulgar Ordusu'na asıl Bulgarların dışında bunlarla soydaş Barsil, Eskil, Suvar, Barancar boyları ve Oğuz-Peçenekler ile diğer Türk-Ogur ve Fin boyları da katılıyordu. Hükümdar karargâhına yakın Rus, İskandinav, Fin, Slav kökenli askerlerin ve tüccarın da seferlere katıldığı görülürdü. Bunlardan başka vasal konumda bulunan Burtaslardan ve Başkurtlardan, federatif devlet yapısı içerisinde askeri destek görmektelerdi. Bağlı beylerin kuvvetleri IX. yy'dan itibaren şehirlerin artmasıyla şehir kuvvetlerine dönüşmüştü. Doğrudan hükümdarı koruyan askerlere, Selçuklu askeri teşkilatındaki ismiyle "haşem" adı verilmekteydi. Ordunun önde gelen komutanlarına ise yori (çuri) adı veriliyordu[255]. Askeri yapılarının savunmaya dayalı olması, daha önceden Bulgar üzerine yürüyen Rusların püskürtülmesi ve İdil-Bulgarlarının bir ara Oka Nehri boylarına kadar ilerlemesi bilinmektedir[256].

İdil-Bulgarları, Moğolların ilk hücumunu savuşturmaları ve bölgelerini korumalarıyla dikkat çekmektedir. Moğolların güçlü süvari ordularına karşı

---

[251] Koç, *"Rus…"*, s. 221.
[252] Ögel, *İslamiyetten…*, s. 245.
[253] Mercanî, *a.g.e.*, s. 106.
[254] Şeşen, *a.g.e.*, s. 153.
[255] Koç, *"Rus…"*, s. 222-224.
[256] Kurat, *Karadeniz…*, s. 116.

koyabilmeleri onlar kadar güçlü bir ordu oluşturabilmeleri sayesinde olmuştur. Bu ordunun oluşturulması ise kültürel gelişme, üretim gücü ve savunma tecrübesine sahip olmalarıyla açıklanmıştır[257]. Moğolların Bulgarlara ancak 1235'ten sonra boyun eğdirebilmeleri[258], Bulgar bölgesinde yapılan kazılarda çıkarılan büyük bir tahribatın izlerini gösteren bina ve kemik kalıntıları[259] birlikte değerlendirildiğinde, Bulgarların gösterdiği direnişin sertliği hakkında bir fikir verir niteliktedir.

İdil-Bulgarları istihkâmlara çekilerek kuvvetli şehir surlarında direniyor, küçük birliklerle şehirler arasında bulunan yollara yayılmış düşman birliklerine yıpratıcı saldırılar düzenliyorlardı. Stratejilerini "aktif savunma" esasına göre oluşturmuşlardı. Düşmanın cephe gerisine dolaşarak karşılarına ayrı kuvvetler çıkarıyorlardı. Düşmanın savunma merkezlerine dayanarak onların gerisine sarkarlardı. Bulgarlar kendi ülkelerinde güçlü tahkimatlara sahip olarak ve ana kuvvetlerini manevra amaçlı olarak gerilerde bırakarak başarılı harekâtlar gerçekleştiriyorlardı. Duvarların etrafına okçular ve gülle atıcılar yerleştiriliyordu. Bunların arasına ise piyade birlikleri yerleştirilerek surları savunuyorlardı. Bunun ikinci adımı düşmanı küçük birliklerle taciz ederek yıpratmak ve üçüncü adım olarak da son darbeyi vurarak düşmanı etkisiz hale getirmek söz konusuydu. Moğolların burayı ele geçirmek için 15 yıl süren bir direnişle karşılaşmaları da onların aktif savunma stratejisini göstermesi açısından dikkat çekicidir[260].

Kuman-Kıpçaklar'ın askeri yapılarına baktığımızda ise bunların konar-göçer bozkır devletleri misali sıkça düzenlenen akınlarla düşmanı yıpratan bir askeri sistemi olduğunu görülmektedir. Tuna boylarına ve Rus Knezlikleri'ne kadar uzanan seferler söz konusudur[261]. Kıpçakların bir dönem dâhil olduğu Kimeklerden bahsedilirken kahraman, azimli ve ihtiyatlı, sürekli silahla dolaşan, iklim koşullarından ötürü Türklerin en azimlileri, kendilerini en iyi savunanları olarak tasvir edilmişlerdir[262]. Ruslarla yaptıkları bir savaşta okçuların önden saldırdıkları ve

---

[257] Kamalov, *"İdil…"*, s. 55.
[258] Mercanî, *a.g.e.*, s. 107.
[259] Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları-Yüzyılları Aşan Kimlik*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 56.
[260] Koç, *"Rus…"*, s. 225-229.
[261] D.A Rasovskiy, "Kumanlar "Kuman Topraklarının Sınırları", çev. Uydu Muallâ Yücel, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 40, İstanbul 2004, s. 163.
[262] Şeşen, *a.g.e.*, s. 108.

hücum ettiklerinde galebe çaldıklarından bahsedilmektedir[263]. Kıpçaklar çok nüfuslu, cesur ve hareketli bir kavim, seçkin ve savaştan yüzgeri etmeyen savaşçılar, nehirleri dahi aşabilen ve savaşlarda öncüler çıkaran kimseler olarak nitelendirilmişlerdir[264].

Süvarilerinin kabiliyeti nedeniyle aslında Moğolları yenilgiye uğratabilecekleri ihtimali ileri sürülmüştür[265]. Uzun süre Yayık Nehri civarında Moğollarla savaşmışlar ve Başkurtlar'ın yardımıyla Moğol Ordusu'nu Emba Nehri'nin ötesinde tutabilmişlerdir. Bozkır savaşları genelde ani hücum ve kör dövüşleri şeklinde geçtiğinden kesin sonuçtan ziyade yıpratma taktiğine dayanmaktadır. Ancak Moğollar buna fırsat vermeden Kıpçaklar'a ani ve sert bir darbe indirmeyi başarmışlardır[266]. Yine de Kotan Han'ın Macaristan'a beraberinde 40.000 kadar Kuman-Kıpçak'la sığınması[267] bu darbeye rağmen toparlanabildiklerini göstermektedir. Bunlar Macar Krallığı topraklarında iskân olunmuş ve onlardan hafif süvari gücü olarak yararlanılmak istenmiştir[268].

Kıpçaklar geleneksel atlı okçu taktiklerine bağlı olarak mızrak, kargı, kılıç, hançer ve diğer göğüs göğüse muharebe silahlarını kullanmaktaydılar. Kullandıkları kılıçlar XII. ve XIII. yy'ın bozkır savaşçılarının kullandıklarından pek farklı değildi. Ok kuburlukları deriden ve ağaçtan yapılıyor, hayvan kemiklerinden süslemeler ekleniyordu. Zengin ve soylu Kıpçak savaşçılarının kılıçları ve mızrakları ince, namlularının ucu keskindi. Mızrakları tipik bozkır mızraklarından farksızdı. Savaş zamanları kısa kolu örme zincir zırh ve pullu zırh giyerler, bunların önlerinde ve arkalarında koruyucular olurdu. Seçkin savaşçılar geleneksel Kıpçak miğferi olan insan yüzü taşıyan demir ve bronz miğferlerden takarlardı[269].

Kıpçak ordusunda mancınıklar ve kullanmak için Müslüman ustaların bulunduğu, bunların neft yağı dahi fırlatabildikleri, öküz arabası üzerine kurulu

---

[263] Kurat, *Karadeniz…*, s. 327-328.
[264] Anonim, *Gürcistan…*, s. 319-320, 322, 392
[265] Roux, *a.g.e.*, s. 207.
[266] Gumilev, *Eski Ruslar 2…*, s. 152.
[267] Yücel, *"Kıpçaklar…"*, s. 421; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 206.
[268] Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 49-50, 55.
[269] D. Nicolle, V. Shpakovsky, *Kalka River 1223 Genghiz Khan's Mongol's invade Russia*, Osprey Publishing, Oxford 2001, s. 47.

kuşatma yayları kullandıkları, bir yeri kuşatıp ahalisini açlıkla teslim olmaya zorladıkları bilinmektedir[270].

Rus knezliklerinin askeri yapılanmaları Varekler dönemine kadar dayanmaktadır. Eski dönemlerinde gemilerle[271] çevrelerine akınlar düzenleyen savaşçı bir kavim olup sürekli silah taşıdıkları[272] ifade edilmektedir. Ruslardan bahsedilirken onlardan bir grubun sürekli askerlik talimi yaptıklarından bahsedilmesi[273], idarecilerinin yanında güvenilir, kahraman sayılan kimselerden seçilme 400 kişinin bulunması[274] gibi bilgiler Rus knezliklerinde erken dönemden itibaren askeri kıtanın (drujina) bulunduğunu göstermektedir.

Askeri kıta dönemine göre farklı unsurlardan savaşçı halklara mensup kimselerin katıldığı bir oluşumdur[275]. Bunlar işleyişlerine göre kıdemli ve kıdemsiz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır[276]. Önceleri üst birimi boyarlar, alt birimi de ikinci dereceden askerler (gridy) oluşturmaktaydı. Sonradan boyarlar kendi askeri kıtalarını oluşturmuş, knezlerin birliğinin temelini ise alt seviyeden askerler oluşturmaya başlamıştır[277]. Knez Svyatoslav'ın (965-973) erken yaşlardan itibaren askeri kıta içinde yetişmesine bakılırsa[278] idarecilerin askeri vasıflara sahip olmasında rol oynadığı da söylenebilir. Knezler savaşta kendi askeri kıtasıyla birlikte şehirlerden gelen alaylara[279] ve ihtiyaç halinde toplanmış askerlere de sahipti[280].

Rus askerlerinin Vladimir Monomah dönemi sonrasında sayıları artarken savaş kabiliyetlerinin düştüğü düşünülmektedir[281]. XII. ve XIII. yy'da Rus knezleri arasındaki iç çatışmalar döneminde Kiev knezlerinin 50.000 kişiye varan bir sayıda asker besleyebildiklerini görülmektedir. Andrei Bogoliubski'nin 1169'da Kiev'e

---

[270] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 12-13; Nicolle, *a.g.e.*, s. 47.
[271] Mesudî, *a.g.e.*, s. 75.
[272] Şeşen, *a.g.e.*, s. 39-40, 87, 96, 172.
[273] Minorsky, *a.g.e.*, s. 120.
[274] İbn Fadlan, *a.g.e.*, s. 44.
[275] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 73-74.
[276] Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 44; Ahmet Ulusan, *"Rus Ortodoksisi ve Rus Devlet Yapılanmasın 10.-12.Yüzyıllar"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2010, s. 54.
[277] Kamalov, *"Altın Orda…"*, s. 273.
[278] Kurat, *Rusya…*, s. 24.
[279] Kamalov, *"Altın Orda…"*, s. 273.
[280] Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 45
[281] Gumilev, *Eski Ruslar 2…*, s. 131.

50.000 kişiye yakın bir orduyla yürümesine karşılık Kiev Knezi Mstislav Volınskiy'in buna denk bir kuvvet çıkardığını bilinmektedir. XI. yy'da knezlikler askeri faaliyetlerini kendi askeri kıtalarıyla sürdürmüşlerse de aynı yüzyılın ikinci yarısında fethedilen şehirleri yağmalamalarına izin verilen büyük bir ordu teşkil etmişlerdi. Böylece küçük sayıda ordulara dayalı feodal çatışmalar azalma göstermiş ancak sayı fazlasını karşılamak için eski gibi seçkin savaşçılar toplamak yerine şehir ve köy ahalisinden insanlar gelişigüzel orduya alınmak durumunda bırakılmıştır. Bu da Rus ordularını sayı bakımından geliştirmiş ancak savaş kabiliyetlerini düşürmüştür[282].

Rus askerlerinde ağır süvariler göze çarpmakta olup Avrupa tipi kılıç (çift tarafı keskin), savaş baltası, gürz, topuz, bozkır tipi kılıç (tek yönü keskin), savaş bıçağı ve küçük hançer kullanılıyordu. Kıpçaklardan alınma gürz ve topuzların tahtadan saplarına deri sarılıyordu. Askerlerin çoğunluğu örme zincir zırh kuşanıyor, seçkin savaşçılar pullu zırh ya da demirden göğüs zırhı giyiyordu. Kalkanları Bizans tipinde olup miğferleri ya yüzün yarısını ya da tamamını kaplayacak şekildeydi. Zırhlarının altına gri, mavi, kahverengi, kırmızı ya da başka dengi renklerde dize kadar gelen üniforma giyerlerdi. Atlarına demir zırhlar kuşatırlardı. Rus piyadelerine dair Rus kaynaklarında fazla bir bilgi yoktur, çünkü bozkır unsurlarına karşı savaşlar ağırlıklı olduğundan süvariler kadar büyük rol oynamamışlardır. Uzak mesafeli seferlerde nehirler üzerinden büyük tekneler ve kayıklarla sefer bölgesine intikal etmeleri dışında mobilize bir kuvvet oluşturamamışlardır. Süngüye benzeyen kısa mızrak ve kalkan, kılıç, ok ve yay piyadelerin kullandığı silahlardı[283].

[282] Gumilev, *Eski Ruslar 1…*, s. 437-438.
[283] Nicolle, *Kalka…*, s. 35, 38-39, 46.

II. BÖLÜM:

MOĞOLLARIN DEŞT-İ KIPÇAK SEFERLERİ

A. Moğolların Kafkasya Üzerine Harekâtı

Deşt-i Kıpçak seferlerinin ilki Kafkas seferiyle başlamıştır. Cebe Noyan ve Subutay Noyan komutasında, Celaleddin Harizmşah'ı takip etmek üzere gönderilen ordu[284] İran'ın kuzeyinden Güney Kafkasya'ya, oradan da Kuzey Kafkasya'ya geçmiş ve buradaki kavimleri yenilgiye uğratmıştır[285].

Cebe Noyan ve Subutay Noyan'ın, kendisini takip etmekle görevlendirildikleri Muhammed Harizmşah'ın vefatını (ö. Aralık 1220 veya Ocak 1221) öğrenince geri dönmemeleri ya da doğrudan Kafkaslara yönelip sefere devam etmeleri üzerine düşünmek gerekebilir[286]. Bununla birlikte Cuçi'nin bu sefer esnasında İdil Nehri doğusundaki yurduna gönderilmesi[287], Subutay Noyan ve Cebe Noyan'ın sefer dönüşünde Deşt-i Kıpçak'da Cuçi Han'ın ordusuna katıldıklarının söylenmesi[288] ya da Cuçi Han'ın Kıpçaklar üzerine gönderilmesi[289] gibi bilgiler neticesinde, seferin tesadüfen düzenlenmiş olmadığını görmekteyiz[290]. Nitekim seferin Cengiz Han'ın emriyle gerçekleştirilmesi de[291] bu konuda hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır.

Moğolların bu harekât esnasında Abbasi Hilafeti üzerine yürüme ihtimalleri de ileri sürülmüştür[292]. Moğollar'ın Meraga'dan ayrılarak Erbil'e yönelmeleri üzerine Erbil atabeyi Muzaffereddin Gökböri ile Musul emiri Bedreddin'in askerlerinden oluşan, Abbasi halifesinin gönderdiği Taştemir komutasındaki 800 kişilik bir süvari birliğinin de katıldığı birleşik bir ordu kurulmuştur. Bu ordu Erbil Dağları'nın aşılmazlığına güvenip Dakuka şehrinde konuşlanmış ancak Moğollar buraya yürümekten vazgeçerek kuzeye dönmüşlerdir[293].

---

[284] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 327-328.
[285] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 34-35.
[286] Roux, *a.g.e.*, s. 204.
[287] Kamalov, *Moğolların…*, s. 18.
[288] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 190.
[289] Carpini, *a.g.e.*, s. 58.
[290] Kafalı, *a.g.e.*, s. 16.
[291] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 185.
[292] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 337, De Hartog, *a.g.e.*, s. 141, Grousset, *Stepler…*, s. 255.
[293] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 337-338.

Cengiz Han ile komutanları arasında geçen bir konuşmada Bağdat'taki Abbasi Hilafeti üzerine bir sefer tertip edilmek istenmesi ve Cengiz Han'ın Çarmagan'ı (Şormahan-Carmagun-Curmağun) Bağdat halkına karşı göndereceğini söylediği[294] ileri sürülse de bilindiği gibi Moğolların, Bağdat üzerine yürüyüp zapt etmesi 1258 yılında gerçekleşmiştir[295].

20.000[296] (bir görüşe göre 30.000[297]) civarında Moğol askeri bu sefer için görevlendirilmişti. Nişabur'dan yola çıkıp bir müddet ayrı noktalardan ilerleyen Cebe Noyan ve Subutay Noyan[298] büyük ihtimalle Mazenderan'da birleşerek buradan Rey'e ilerlemişlerdir. Rey'den Hemedan'a oradan da Zencân ve Kazvin'e hareket ederek Azerbaycan'a kadar gelmişlerdir. Tebriz ve Mugan üzerinden Gürcü Krallığı'na varmışlardır[299]. Cuçi Han'ın da bu seferde yer alıp Deşt-i Kıpçak halkı ile savaştığı öne sürülmüşse de[300] bu seferde aktif bir rolü olmadığı, seferi Subutay Noyan ve Cebe Noyan'ın yönettiği açıktır[301].

Subutay Noyan ve Cebe Noyan, bir yoruma göre Erdebil'i ele geçirdikten sonra kışı geçirmek üzere Mugan'a gelmişler, Irak bölgesinde Moğollara karşı ayaklanmalar çıkınca önce Hemedan'ı, ardından da Tebriz, Meraga ve Nahcıvan'ı ele geçirip Erran üzerinden Şirvan'a oradan da Derbent'e varmışlardır[302]. Moğolların Derbent'e ilerlediği doğrudur ama Azerbaycan bölgesindeki emirlerin dışında Gürcü Krallığı ile de savaşmışlardır.

Moğolların, Gürcü Krallığı üzerine düzenledikleri sefer için muhtelif tarihler (1211, 1214[303] veya 1221) öne sürülmüşse de[304], 1220 yılında düzenlendiği kesindir[305]. Moğollar Tiflis'e kadar ilerlerek yolları üzerindeki bütün yerleşim

---

[294] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 184.
[295] Galstyan, *a.g.e.*, s. 48.
[296] Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 222; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 327.
[297] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 187; Ebulgazi, *a.g.e.*, s. 32.
[298] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 189.
[299] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 331-333.
[300] Ebulgazi, *a.g.e.*, s. 33.
[301] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 331; Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 190.
[302] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 189-190.
[303] Aknerli, *a.g.e.*, s. 23.
[304] Oktay, *a.g.e.*, s. 199; Galstyan, *a.g.e.*, s. 23.
[305] Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 222; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 334, Galstyan, *a.g.e.*, s. 39, 63.

yerlerini tahrip etmişlerdir[306]. Gürcülerin böyle bir saldırıyı beklemediği hatta Harizmşahları yenilgiye uğrattıkları için onlarla iftihar ettikleri ifade edilmektedir[307].

Kimi görüşler burada Kral Laşa'nın, Moğollar üzerine giderek onları geri çekilmeye zorladığını[308] ya da ağır bir yenilgiye uğratarak hayli zayiat verdirdiğini[309] ileri sürmektedir. Gürcü ordusunun böyle bir zafer kazanmadığı açıktır[310]. Şayet ileri sürüldüğü gibi Moğollar ağır kayıplar verdikten sonra Derbent'e varmış olsalardı[311] Derbent'i geçtikten sonra Deşt-i Kıpçak seferini nasıl ve hangi kuvvetle düzenleyeceklerdi?

Bununla birlikte Gürcülerin, Moğollarla savaşları esnasında ağır zayiat verdirdiği bir ordu vardır, ancak bu Subutay Noyan ve Cebe Noyan kumandasındaki asıl Moğol ordusu değildir. İldenizliler Atabegi[312] Özbek'in memluklerinden biri olan, sonradan Moğollara iltihak eden Akkuş isminde birinin askerleridir. Civar bölgelerden topladığı Türkmenler ve Kürtlerle birlikte bir birlik oluşturup Moğollara katılmayı teklif etmiş, Akkuş'un (Hamuş[313]) teklifini kabul eden Moğollar onu Gürcü Krallığı topraklarına öncü kuvvet olarak göndermişlerdir[314]. Tiflis'e kadar birçok yerleşim yerini tahrip ederek ilerleyen[315] Akkuş'un ordusunu Atabeg İvane, 60.000 atlıdan oluşma Gürcü krallık ordusuyla Tiflis'in güneyinde yer alan Hunan vadisinde[316] (Gotman ovası[317]) karşılamıştır. Atabeg İvane'nin yanında Gag Kalesi hâkimi Prens Vahram ve askerleri de gelmiş, Prens Vahram sağ kanadın komutasını üstlenirken Atabeg İvane de sol kanadın komutasını üstlenmiştir. Savaşın başladığı sırada Gürcü soylularından Hamidavla adlı birisi Atabeg İvane'ye kin duyduğundan

---

[306] Galstyan, *a.g.e.*, s. 39-40.
[307] Genceli Kiragos, "Ermeni Müelliflerine Nazaran Moğollar", çev. Edouard Dularier, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 2, İstanbul 1926, s. 142.
[308] Galstyan, *a.g.e.*, s. 40.
[309] Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 222-223.
[310] Aknerli, *a.g.e.*, s. 23; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 334, 343; Galstyan, *a.g.e.*, s. 63.
[311] Galstyan, *a.g.e.*, s. 41.
[312] 1148-1225 yılları arasında Azerbaycan topraklarında hüküm süren Türk hanedanıdır. Azerbaycan Atabegleri olarak da zikredilirler. Atabeg Özbek 1210-1225 yılları arasında hüküm sürmüş, onun ölümüyle hanedan fiilen son bulmuştur. Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, Cilt 22, İstanbul 2000, s. 82-84.
[313] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 190.
[314] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 334; D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 142.
[315] Galstyan, *a.g.e.*, s. 40.
[316] Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 143; Galstyan, *a.g.e.*, s. 25.
[317] Aknerli, *a.g.e.*, s. 21.

atının sinirlerini kesip atından düşmesine yol açınca Gürcü ordusunda karışıklık çıkmıştır[318]. Bununla birlikte Akkuş'un askerlerine ağır kayıplar verdirmişler, kendi askerlerinden de bir o kadarını kaybetmişlerdir[319]. Hatta Akkuş'un ordusunu bozguna uğratmışlardır. Ancak bu esnada Moğollar kurdukları pusudan çıkıp arkalarından Gürcü ordusuna hücum edince birçoğunu kılıçtan geçirmişlerdir. Dağılıp kaçan Gürcü askerlerinden kimisi kaçmayı bırakıp savunmaya geçmişse de kuşatılarak imha edilmişlerdir. Kral Laşa ve komutanları kaçmış, Gürcülerden kalan ganimet ise Moğollara geçmiştir[320].

Gürcü ordusunun sağ kanadının komutanı Prens Vahram onların hücumuna karşı uzun süre direnmişse de sol kanadın bozulduğunu öğrenince savaş alanını terk etmiş, Karherts Kalesi'ne çekilmiştir[321]. Akkuş'un askerleriyle yorgun düşürülmüş Gürcü ordusu böylece dağıtılmış, ardından Gürcü ülkesinin birçok yeri tarumar olmuştur[322]. Yenilgi sonrasında Gürcü krallığının kalan kuvvetleri Tiflis'e sığınmış ve ülkenin güneyini Moğollara terk etmişlerdir[323].

Daha sonra Moğollar Meraga'ya geçmişler, orayı da ele geçirdikten sonra yukarıda bahsedildiği gibi Erbil'e kadar inmişler, Hemedan'a da girdikten sonra Azerbaycan'a yönelerek Erdebil'e varmışlardır. Tebriz halkı ile mal ve eşya karşılığı anlaşan Moğollar, Sarav ile Beylekan'ı ele geçirdikten sonra Erran'a gelmişlerdir. Erran'ın en büyük şehri olduğu söylenen Gence şehri halkıyla da para ve elbise karşılığı anlaştıktan sonra yeniden Gürcü Krallığı üzerine yürümüşlerdir[324].

Gürcü kralı Laşa, yeniden bir kuvvet toplamış[325] ancak Moğolların hücumu karşısında direnme cesareti bulamasalar da Moğollar ülkedeki dar geçitlerin ve dağlık arazilerin kendileri için tehlike oluşturabileceği düşüncesiyle burada çok durmayıp Şirvan üzerinden Derbent'e ilerlemişlerdir[326].

---

[318] Aknerli, *a.g.e.*, s. 21-22.
[319] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 334.
[320] Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 143.
[321] Aknerli, *a.g.e.*, s. 22-23.
[322] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 334;
[323] Grousset, *a.g.e.*, s. 255.
[324] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 334, 336-337, 339, 341-344.
[325] Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 143.
[326] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 344.

Beraberlerinde önemli ölçüde bir ganimet olduğu halde[327] Şirvan bölgesindeki Şamahı'ya gelerek burayı ele geçirmişler, buradan kuzeye geçmek için bir hileye başvurmuşlardır[328].

Derbent'i kolayaca aşamayacaklarını görünce, bölgenin hâkimi Şirvan-Şah'a elçi göndererek kendileriyle barış yapmak için kendi elçilerini göndermesini istemişler, Şirvan-Şah da elçi olarak on kişi göndermiştir. Moğollar, elçilerden birini diğerlerinin gözü önünde öldürüp diğerlerine Derbent'ten geçiş yolunu söylemeleri için gözdağı verince adamlar onlara geçiş yolunu göstermiş, Moğollar da bölgeden çıkıp gitmişlerdir[329]. Bir başka yoruma göre ise Derbent Kapısı'nı tutan Şirvanlılar geçmelerine izin vermeyince taş ve tahta parçalarını, şahsi eşyalarını, atlarını ve savaş aletlerini uçurumlara yığarak Kafkas dağlarını aşabilmişlerdir[330].

B. Moğolların Birinci Deşt-i Kıpçak Seferi ve Kalka Meydan Muharebesi 1223

Deşt-i Kıpçak Seferi için Cengiz Han'ın, Cuçi Han'ı Kıpçaklar üzerine gönderdiği ve zaferler kazandığı öne sürülmüşse de[331], Birinci Deşt-i Kıpçak Seferinde Subutay Noyan ve Cebe Noyan[332] yer almıştır. Cengiz Han'ın, Subutay Noyan'ı Deşt-i Kıpçak'taki halklara karşı göndererek İdil ve Yayık nehirlerini geçip Kiev şehrine kadar ilerlemesini emrettiği ifade edilmiştir[333]. Bununla birlikte Cuçi Han'ın kasten İdil Nehri'nin dolaylarına gönderildiği, Cebe Noyan ve Subutay Noyan'ın Deşt-i Kıpçak Seferiyle meşgulken kendisinin de onların ikmaliyle uğraştığı, Moğol ordusunun olası bir yenilgisi halinde gerilerini emniyete almak amacıyla orada bulunduğu şeklinde bir görüş de mevcuttur[334].

---

[327] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 35.
[328] D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 143.
[329] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 344-345.
[330] Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 143.
[331] Carpini, *a.g.e.*, s. 58.
[332] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 190.
[333] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 185.
[334] Kafalı, *a.g.e.*, s. 16.

Moğol ordusu, Derbent'i aştıktan sonra Alanların ve Kıpçakların topraklarına girmiş,[335] Derbent civarında Kıpçaklar, Alanlar ve Kafkas kabileleri[336] tarafından sarılmışlardır[337]. Öncelikle Kafkas kabileleri üzerine yürüyen Moğollar bunlar üzerine hücum ettikten sonra Alanların topraklarına ilerlemişlerdir. Kalabalık bir ordu toplayan Alanlar, Kıpçaklardan da destek alarak Moğollara karşı koyabilmişlerdir[338]. Alanlarla Kıpçaklar bir aradayken onlara karşı bir üstünlük sağlayamayacaklarına kanaat getiren Moğollar bir hileye başvurmuşlardır[339]. Kıpçaklara haberciler gönderip benzeri bir kültüre sahip olduklarını ileri sürerek Alanların yabancı olduklarını, kendilerine uydukları ve Alanlarla aralarına girmedikleri sürece Kıpçaklara saldırmayacaklarını, bunun karşılığında mal, para ve elbise göndereceklerini beyan etmişlerdir. Böylece Kıpçaklar, belirli bir mal ve eşya karşılığında Alanlarla yaptıkları anlaşmadan cayıp Moğollarla anlaşmış, Moğollar da Alanlara hücum ederek yerleşim yerlerini tahrip ederek çok sayıda esir almışlardır[340].

Moğolların nezdinde Türkler, bozkır kültürünün yakınlığından ötürü diğer milletlere mensup olanlardan daha yakınsa da burada düşmanlarının arasındaki ittifakları bozmak için kullanılan bir savaş hilesi söz konusudur[341]. Askeri tarihte buna, düşman güçlerini bölerek hepsiyle aynı anda değil, farklı zamanlarda çarpışma olarak ifade edilen "iç hatlar manevrası" denilmektedir[342].

Moğollar, Alanları savaş dışı bıraktıktan sonra Kıpçakların üzerine yürümüşlerdir. Moğollarla yaptıkları anlaşmaya güvenerek geldikleri bölgelere geri dönüp ordularını dağıtmış olan Kıpçaklar, Moğolların ani saldırısına bu nedenle hazırlıksız yakalanmışlardır[343]. Okları, yayları ve mızrakları Moğollara benzeyen ve hatta onlardan daha güçlü oldukları ifade edilen Kıpçaklar yenilmiş[344], Danil

---

[335] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 35.
[336] Grousset, *a.g.e.*, s. 255.
[337] Kurat, *Karadeniz...*, s. 92.
[338] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 345.
[339] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 143; Kurat, *Karadeniz...*, s. 92; Grousset, *a.g.e.*, s. 255; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 35.
[340] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 345.
[341] Wilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 134.
[342] Necati Ulunay Ucuzsatar, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö. 220 – M.S. 1453)*, Derin Yayınları, İstanbul 2007, s. 89-90.
[343] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 345.
[344] Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 16, İzmir 2013, s. 38.

Kobyakoviç ve Yuri Konçakoviç adlı Kıpçak başbuğları öldürülmüş[345], diğer başbuğlar Kotan ve Basdı kaçıp kurtulmuştur. Kafkas eteklerindeki Kıpçak boyları arasında telaş başgösterip Azak Denizi'ne kadar Moğollarca takip edilmişlerdir[346]. Ayrıca Kıpçaklara gönderdikleri malları da geri almışlardır[347]. Bu hücum sırasında Alanlara karşı Kıpçakları kendi yanlarına çektikleri gibi, bölgedeki bazı Hristiyan köylüler de Kıpçaklara karşı Moğollara katılmışlardır[348].

Kafkaslardan uzak yerlerde yaşayan Kıpçak boyları da Moğolların bu ani hücumunu öğrenince herhangi bir mukavemet göstermeden bulundukları yeri terk ederek ya ormanlara, dağ başlarına ya da Rus knezlerinin topraklarına sığınmışlardır. Moğollar ise Kıpçakları yenmelerinin ardından Suğdak şehrine kadar ilerleyerek Kırım'a geçmişler, Cenevizlilerin elinde bulunan bu şehri tahrip etmişlerdir[349]. Bir diğer görüşe göre ise Suğdak seferi, Kalka Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir[350].

Rus topraklarına sığınan Kıpçaklar, deve, sığır, at ve esirlerden oluşan hediyeler göndererek Rus knezleriyle Moğollara karşı koyabilmek için ittifak teklifinde bulunmuşlardır[351].

İddia edildiği gibi Moğollar, Rusların üzerine gitme niyetleri yokken elçilerinin öldürülmesi nedeniyle[352] savaş açmamışlardır. Elbette elçilerin öldürülmesi Moğollar nezdinde bir savaş sebebidir[353] ancak, her şeyden önce birbirlerini tehdit olarak görme durumu söz konusudur.

Kıpçaklar, Rusları olası Moğol tehlikesine karşı uyarıp ittifak teklif ettiklerinde Rus knezleri kendi aralarındaki çekişmeler nedeniyle ilk başta bunu kabul etmemiştir. Ancak Moğollar elçi gönderip sadece Kıpçaklarla savaşacaklarını ve Rusların üzerine yürümeyeceklerini söyleyip barış teklif edince bunun bir hile

---

[345] Yücel, *a.g.e.*, s. 474, 476.
[346] Kurat, *Karadeniz...*, s. 92-93; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 36; Kafalı, *a.g.e.*, s. 16; Grousset, *a.g.e.*, s. 255.
[347] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 346; Grousset, *a.g.e.*, s. 255.
[348] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 153-154.
[349] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 346; Kurat, *Rusya...*, s. 63.
[350] Mustafa Kafalı, "Cuçi Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 24, İstanbul 1970, s. 59.
[351] Yücel, *a.g.e.*, s. 474, 476; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 144.
[352] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 155.
[353] Yücel, *a.g.e.*, s. 474.

olduğunu düşünerek reddetmişlerdir[354]. Bu yorum Rusların nezdinde Moğolların tehdit oluşturmalarıyla[355] birlikte düşünüldüğünde daha olası görünmektedir.

Nitekim Moğollar, Rus topraklarına yaklaşınca ve olası bir tehdit olduklarından Rus knezleri Kıpçaklarla ittifak kurmayı kabul etmişlerdir[356]. Ruslar ile Kıpçakların ittifakının ardından bir süre Kıpçak diyarında kalan Moğollar, 1223'e doğru Rus topraklarına doğru hareket etmişlerdir[357]. Moğolların Rusların üzerine yürümesiyle alakalı farklı tarihler verilse de 1223 tarihi muhtemeldir[358]. Bu hareket neticesinde meşhur Kalka Savaşı vuku bulacaktır.

Kalka Savaşı, 1223[359] yazında[360] Rusların ve Kıpçakların[361] Moğollar tarafından Don Nehri'nin kollarından biri olan Kalka Nehri civarında[362] ağır bir yenilgiye uğratıldıkları meydan savaşıdır. Moğolların bu savaşı tesadüfen kazanmadıkları ve bir taktiğe göre hareket ettikleri açıktır. Rusların ve Kıpçakların üzerlerine yürüdüklerini öğrenenen Moğollar da onların üzerine doğru yürüyüşe geçmiştir[363]. Cebe Noyan ve Subutay Noyan, karşılarındaki ordunun sayıca kendilerinden fazla olduğunu görünce doğrudan saldırmak ya da savunma yapmak yerine farklı bir taktiğe başvurmuşlardır. Onları uzak mesafelere çekip yorarak veya birlikleri birbirlerinden ayrı düşürerek bertaraf edebilmek için Don Nehri istikametinde geri çekilmişler, Ruslar ve Kumanlar da onların korkularından geri çekildiklerini düşünerek takip etmişlerdir[364]. Galiçya knezi ile Kıpçakların, Kievlileri beklemeden hücuma geçmesi de bozgunun yolunu açmıştır[365].

---

[354] Yücel, *a.g.e.*, s. 474, 476; Hosking, *a.g.e.*, s. 82.
[355] Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar*, Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006, s. 190-192, Martin Dımnık, "The Rus' principalities (1125-1246)", Perrie, Maureen (ed.), *The Cambridge History of Russia Volume I From Early Rus To 1689*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 120-121.
[356] Yücel, *a.g.e.*, s. 474, 476-477.
[357] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 346-347.
[358] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 347; Yücel, a.g.m., http://www.iie.kz/magazine/11/13.jsp, (Güncellendiği Tarih: 2009, Erişim Tarihi: 15.05.2013); Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 36.
[359] Kurat, *Rusya…*, s. 63; Vernadsky, *a.g.e.*, s. 85.
[360] Kamalov, *Kafkasya…*, s. 19; Kurat, *Rusya…*, s. 64.
[361] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 36.
[362] Kamalov, *Kafkasya…*, s. 19.
[363] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 347.
[364] Kurat, *Karadeniz...*, s. 94.
[365] Grousset, *a.g.e.*, s. 255.

Ruslar, Moğolları 12 gün boyunca takip ettikten sonra Moğollar birden geri dönerek Ruslara ve Kıpçaklara saldırmışlar, kendilerini emniyet içinde zanneden bu birlikleriş gafil avlayarak mağlup etmişlerdir. Gafil avlandıklarından toparlanma fırsatı bulamayan Ruslar ve Kıpçakların büyük kısmı kılıçtan geçirilmiş, iki tarafın da şiddetle direnmesine rağmen Moğollar galip gelmişlerdir[366]. Kiev prensi üç gün boyunca direnmiş ve sonunda bütün adamlarıyla kılıçtan geçirilmiştir[367]. Pek çok kişiyi kaybeden Ruslar ve Kıpçaklar kaçmaya başlamış, Moğollar yakaladıklarını kılıçtan geçirirken çok azı hayatlarını kurtarabilmiştir. Moğollar onları uzaklara kadar takip etmiş, sayısız ganimet elde etmiş ve yerleşim yerlerini tahrip etmişlerdir[368].

Sefere katılan Ruslar ve Kıpçaklardan ancak onda birinin dönebildiği ifade edilmesine[369] ve Mstislav Mstislaviç'in Dinyeper Nehri'ne ulaşıp kendisi bir tekneye atlayıp kaçarken, adamlarını geride bırakıp diğer kayıkları batırması[370] yorumuna bakılırsa korku ve bozgunun derecesi anlaşılabilir. Rusların ve Kıpçakların yenilmesinin nedenlerinden biri Moğolların taktikleri ise bir diğeri de Ruslarda genel bir kumandanın bulunmayışı ve knezlerin arasındaki çekişmedir. Benzeri bir birlik yoksunluğu Kıpçaklar arasında da mevcuttur[371].

Yücel'in Rus yıllıklarından aktardıklarına göre[372] Kalka Savaşı'yla alakalı dört farklı yıl ve buna göre dört yorum mevcuttur.

İlk yoruma göre (1223 rivayeti); Moğollar, Rus toprakları üzerine yürüyünce Kiev knezi Mstislav, Torplı Mstislav ve Çernigovlu Mstisvlav başta olmak üzere diğer knezler, Vladimir knezi Vsevolod'un oğlu Yuri'ye haber göndererek yardım istemişlerdir. O da Rostov knezi Vasilko Konstantinoviç'i göndermişlerdir. Moğollar çok az kayıp vererek savaşı kazanmış, Knez Mstislav ve diğer bir Mstislav ile birlikte yedi knez, boyarlar ve pek çok asker ölmüştür. Kievlilere ait bir alaydan

[366] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 347.
[367] Grousset, *a.g.e.*, s. 256; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 145.
[368] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 347.
[369] Kurat, *Karadeniz...*, s. 94.
[370] Gumilev, *a.g.e.*, s. 155.
[371] Gumilev, *a.g.e.*, s. 154.
[372] Yücel, *a.g.e.*, s. 472-479.

10.000 kişi öldüğü söylenerek bu felaketin Rus ülkesinde büyük acıya ve kedere neden olduğu ifade edilmiştir[373].

İkinci yoruma göre (1224 rivayeti); Kıpçakların başbuğu Kotan, damadı Galiçya knezi Mstislav ve Rus knezlerine pek çok hediyeler göndererek Moğolların kendilerine de saldıracaklarını ileri sürüp ittifak teklifinde bulunmuşlardır. Knez Mstislav da diğer knezleri Kıpçaklarla ittifak kurulmaması halinde Moğollarla anlaşabilecekleri tehlikesinin bulunduğuna ikna ederek ittifak teklifini kabul ettirmiştir. Yönetimleri altındaki bölgelerden asker toplayarak bir ordu kurup Moğollara karşı yürümüş ve Dinyeper Nehri kıyısına gelmişlerdir. Moğollar, Rusların Kıpçaklarla birlikte üzerlerine yürüdüklerini görünce onlara elçiler göndererek niyetlerinin Ruslarla değil Kıpçaklarla savaşmak olduğunu söyleyip onların yardım için gelseler bile görüldüğü yerlerde mallarına el konularak kovulmasını istemişlerdir. Rus knezleri, Moğol elçilerini öldürterek Moğolların üzerine yürümeye devam etmişler, Dinyeper Nehri'nin aşağı bölgesindeki Oleşye isimli yere gelmişlerdir. Moğollar burada ikinci defa elçiler göndermiş, elçilerinin öldürülmesi nedeniyle artık kendilerinin de hedef olduğunu söylemişlerdir. Knez Mstislav, Dinyeper Nehri'ni 1000 askerle geçip Moğol öncülerinin kamplarına hücum ederek bunları geri çekilmeye zorlamıştır. Dokuz gün yürüyerek Kalka Nehri kıyısına gelerek kamp kurmuşlardır. Kıpçakları, Moğollara karşı göndermişlerse de onlar hiçbir şey yapmadan kaçmışlar, Moğollar da Rusların kampını basmıştır. Çok şiddetli mücadelelerin verilmesine rağmen Ruslar onlara galip gelememiş, Kiev knezi Mstislav bu durumu görmesine karşın Kalka Nehri yakınlarındaki kampında beklemiştir. Moğollar ikiye ayrılmış, bir kısmı Knez Mstislav'ın etrafı ağaçlarla çevrilmiş kampını üç gün boyunca kuşatırken, diğer bir kısmı ise Rus knezleriyle çarpışarak Dinyeper Nehri'ne kadar ilerlemişlerdir. Moğollar bir hile ile çevirdikleri ordugâha girerek altı knezi ve askerlerini kılıçtan geçirmiş, diğerleri de Dinyeper Nehri'ne doğru kaçmıştır. Mstislav Mstislaviç, Dinyeper'i geçerken diğer kayıkları yaktırmış, askerlerinin bazısı Kıpçakların onları atlarından düşürmesi nedeniyle ölmüşlerdir[374].

[373] Yücel, *a.g.e.*, s. 472-473.
[374] Yücel, *a.g.e.*, s. 473-475.

Üçüncü yoruma göre (ikinci 1224 rivayeti); Rus topraklarına giren kalabalık bir Kıpçak grubu, Rus knezlerini Moğollara karşı uyararak kendilerine yardım etmelerini istemiş, knezler de meclislerinde Moğolları kendi topraklarında karşılamak yerine başka topraklarda karşılayıp savaşma karar almışlardır. Buradaki yorumda Kiev'de Mstislav Romanoviç'in, Çernigov'da Mstislav Kozelski'nin, Galiçya'da Mstislav Mstislaviç'in büyükleri olduğu ifade edilerek Suzdal Knezi Yuri'nin Moğollarla savaş kararının alındığı meclise katılmadığı belirtilmektedir. Bununla birlikte Knez Daniil Romanoviç, Mihail Vsevolodoviç, Kievli Vsevolod Mstislaviç gibi pek çok knezin katıldığı da bildirilmektedir. Ayrıca bir Kıpçak başbuğunun Hristiyanlığı kabul ederek Bastı (Basdı) ismini vaftiz adı olarak aldığından da bahsedilmiştir. Vladimir knezi Vasilko, Dinyeper Nehri'ne doğru ilerleyerek Varek Adası'na gelmiş, burada Çernigov, Kiev ve Smolyan'dan askerler gelerek kendisine katılmıştır. Bu geçişleri esnasında Dinyeper Nehri'nin üzerinin insan cesetlerinden dolayı adeta örtüldüğü ifade edilmiştir. Volın, Kuryan, Trubeç ve Putiv askeleri de kendi knezleriyle atlı olarak gelmişler, Galiçyalılar ise Dinyeper Nehri boyunca gelerek Horitsa Nehri yakınlarında bulunan geçide varmışlardır. Moğolların yaklaştığını gören knezler onların kendilerinden daha zayıf olduklarını düşünerek üzerlerine gidip Dinyeper Nehri'ni geçmişlerdir. Rus alayları okçularıyla Moğollar bozkıra kovalamış, hatta bazı esirler ve hayvanlar ele geçirmişlerdir. Kalka Nehri'ne kadar sekiz gün yürüyüp Moğol öncüleriyle savaşmışlardır. Moğollar, Kalka Nehri'ni geçip çekilince bazı knezler onları takip etmiş, bazıları da kamp kurmuşlardır. Moğollarla yaşanan ilk çarpışmada galip geldiklerini düşünerek tüm güçleriyle hücum etmişler, ancak Danilovların şiddetli mücadelesine rağmen Rus alaylarının kaçmasıyla kısa sürede bozguna dönüşmüş, ağır bir mağlubiyet yaşamışlardır[375].

Dördüncü yorum (1225 rivayeti), 1224 rivayetlerine benzemekle birlikte Kalka Savaşı'yla ilgili bazı detaylardan ihtiva etmektedir. Buna göre; Kıpçak başbuğu Kotan'ın Moğollara karşı ittifak teklifini görüşmek için Kiev'de bir toplantı yapılmış, toplantı neticesinde büyük bir ordu toplayarak Kıpçak başbuğlarıyla birlikte Moğolların üzerine yürüyerek Varek Adası'na gelmişlerdir. Kıpçakları yanlarından

[375] Yücel, *a.g.e.*, s. 477-479.

kovmalarını isteyip Ruslarla savaşma niyetinde olmadıklarını söyleyen Moğol elçilerini öldürdükten sonra da Oşelya'ya gitmişler, burada Moğollar kendilerine bir kere daha elçiler göndermiştir. Galiçyalı Mstislav Mstislaviç, 20.000 kişiyle Dinyeper'i geçerek Moğolların öncüleriyle karşılaşmış ve onları geri çekilmeye mecbur etmiştir. Bu zaferin haberi üzerine knezler sayısız askerleriyle Dinyeper Nehri'ni geçmişler, 2000 kadarı da kayıklarla Dinyeper Nehri boyunca ilerleyerek Horitsa Nehri'ne geçip buradaki Protolçi Geçidi'nde beklemeye başlamışlardır. Moğol alaylarının üzerlerine geldiğini öğrenince Daniil Romanoviç ve Galiçyalı Mstsilaviç başta olmak üzere pek çok knez atlanıp bunların peşine düşmüşlerdir. Okçularıyla Moğolların öncülerini kaçırıp sürülerinin bir kısmını ele geçirince yendiklerini düşünerek Kalka Nehri'ne kadar gelmişler ve yedi gün konaklamışlardır. Burada yine Moğol öncüleriyle çarpışıp onların asıl kuvvetlerine doğru yönelmiş, Galiçyalı Knez Mstislaviç, Daniil Romanoviç'i Kalka Nehri'ni kendi askerleriyle geçmesini emrettikten sonra kendi asıl Moğol kuvvetleri üzerine yürümüş, kamp kurduktan sonra öncülerini de Kıpçaklarla göndermiştir. Galiçyalı Mstislaviç, öncü kuvvetlerinin arkasından ilerledikten sonra Moğol alaylarını görerek askerlerinin saldırmasını emretmiştir. Daniil Romanoviç, Semen Olüyeviç ve Vasilko Gavriloviç önden gitmiş, ancak çok şiddetli çarpışmaların ardından bu alaylar dağılmıştır. Kısa süre de diğer knezler ve Kıpçaklar da bozguna uğrayarak dağılıp kaçmışlar, Moğollar knezleri atlarının ayaklarıyla çiğneyerek Rus alaylarını ezmişlerdir[376].

Moğollar, Kalka Savaşı'nın ardından beklenildiği gibi Dinyeper Nehri'ni geçmeyip Novgorod şehrine kadar ilerlemişler, yukarıda ifade edildiği gibi birçok yerleşim yerini tahrip edip ganimet topladıktan sonra geri dönmüşlerdir[377]. Kalka Nehri boyundaki müthiş hezimet ve yenilgi sonrasında Kıpçak boylarının büyük bir kısmı dağılmış, büyük bir kısmı da Gürcü Krallığı topraklarına iltica etmiştir[378]. Bir görüşe göre 20.000[379] bir diğer görüşe göre 40.000 çadır Kıpçak, Berke Han'ın idaresindeki bir kolun 1238'deki hücumu üzerine Kotan idaresinde Macar Krallığı'na göç etmişlerdir[380]. Kıpçaklar İdil-Bulgarlarının 1223'teki başarısı üzerine yurtlarına

[376] Yücel, *a.g.e.*, s. 476-477.
[377] Kurat, *Rusya…*, s. 64.
[378] Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 144; Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 223; Galstyan, *a.g.e.*, s. 41.
[379] Özcan, *"Moğollara Dair…"*, s. 62.
[380] Kafalı, *"Deşt-i Kıpçak…"* , s. 187.

geri dönmüşlerse de[381] 1236 baharında Başbuğ Başman idaresindeki Kıpçaklarla, Başbuğ Çıku ile Başbuğ Bayan idaresindeki Başkurt ve Bulgarların, Başbuğ Kaçır Ülküle idaresindeki Alanların ittifakı mağlup edilmiş[382] 1238'de Macar Krallığı topraklarına (benzeri silah ve usullerle savaşan Moğollara karşı faydalanmak için) kabul edilmişlerdir[383].

Moğollar geri dönüş yolunda daha sonra tafsilatıyla açıklanacak olan İdil-Bulgarlarının pususuna düşerek önemli miktarda ganimet kaybetmiş ama bölgelerinden çekilip Cengiz Han'ın ordusuna iltihak etmişlerdir[384]. İdil-Bulgarlarına karşı Kalka Savaşı dönüşünde zafer kazandıkları yönünde yorumlar da vardır[385] ancak İdil-Bulgar sahasında bir yenilgiyle karşılaştıkları muhakkaktır[386].

Kalka Savaşı Moğollara Deşt-i Kıpçak ve Rus Knezlikleri hâkimiyetinin yolunu hemen açmamıştır. Çünkü Subutay Noyan ve Cebe Noyan herhangi bir bölge ele geçirmeyip çekilmişler, geri dönüş yolunda da İdil Bulgarlarının baskınına uğramışlardır[387]. Kalıcı bir hareket söz konusu değildir[388] ancak yıllar sonra İkinci Deşt-i Kıpçak Seferiyle başlayacak harekâtların ardından bölgede Moğol hâkimiyeti tesis edilecektir[389]. Subutay Noyan ve Cebe Noyan'ın bu keşif seferi, batı toprakları hakkında önemli bilgiler toplamalarını sağlamıştır[390]. İkinci Deşt-i Kıpçak Seferinin hazırlığı olarak değerlendirmek de mümkündür[391].

Moğol Seferleri arasında, Moğollara karşı uzun bir süre direnen İdil-Bulgarlarının uyguladıkları taktikler ve mücadeleleri ileride daha geniş bir şekilde ele alınacaktır. Bu nedenle Deşt-i Kıpçak Seferi'nin dönüşündeki İdil-Bulgar baskınına, İdil-Bulgar Direnişi başlığı altında ayrıca değinilecektir.

---

[381] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 348.
[382] Kafalı, *"Deşt-i Kıpçak…"* , s. 187; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 198.
[383] Eckhart, *a.g.e.*, s. 65.
[384] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 348; Kafalı, *a.g.e.*, s. 17.
[385] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 144; Grousset, *a.g.e.*, s. 256.
[386] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 191; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 348; Mercanî, *a.g.e.*, s. 107.
[387] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 36.
[388] Grousset, *a.g.e.*, s. 256.
[389] Roux, *a.g.e.*, s. 208.
[390] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 84-85.
[391] Kafalı, *a.g.e.*, s. 17.

C. İdil-Bulgar Direnişi (1223-1240)

İdil-Bulgar Hanlığı birçok savaştan sonra Moğol hâkimiyetine geçebilmiştir[392]. Moğol ilerleyişi karşısında gösterdikleri direniş bu nedenle ayrı bir başlık altında ele alındı. Cebe Noyan ve Subutay Noyan'ın İdil Nehri havzasında İdil-Bulgarları tarafından mağlup edilmesiyle başlayıp İdil bölgesinin Moğollar tarafından zapt edilmesine kadar[393] devam eden mukavemet, özellikle Batu Han'ın batı seferi sırasında, Moğolların gerisinde vuku bulan bir ayaklanma mahiyeti taşımaktadır[394].

1223 yılında İdil-Bulgarlarının, Kalka Savaşı'ndan dönmekte olan Moğol ordusunu mağlup edebilmesi[395], Harizm ile yakın ilişkisi bulunan İdil-Bulgarlarının, Moğol akınlarından erken haberdar olmaları ve bu tehdidi püskürtebilmek için kısa sürede savunma tertibi alabilmeleriyle bağlantılı olabilir[396]. Moğolların 1223 baskınında yenilmeleriyle ilgili iki husus dikkat çekmektedir. Moğolların bu harekâttan önce şiddetli mücadelelerin olduğu Kalka Savaşı'ndan çıkmalarından dolayı sayıca azalmış olmaları ve İdil-Bulgar ordusunun istihbaratı değerlendirerek yaptıkları keşif hareketleri ile pusu taktiğini iyi şekilde icra edebilmeleridir[397].

Moğollar, Kalka Savaşı'nın ardından İdil-Bulgarlarının topraklarına ilerlediklerinde, onların gelişini haber alan İdil-Bulgarları askerlerini ikiye bölerek bir kısmıyla Moğolların geliş yolu üzerindeki birçok yere pusular kurmuş, diğer kısmıyla ise Moğolların üzerine sahte bir hücum gerçekleştirmişlerdi[398]. Yaptıkları bu taktik *Kutadgu Bilig*'te de bahsi geçen, askerlerin bir kısmını pusuya yatırıp yaya okçuları harekete geçirerek yapılan geleneksel bozkır taktiklerinden[399] biri olarak değerlendirilebilir. İdil-Bulgarları sahte bir geri çekilme gerçekleştirerek Moğollardan kaçıyormuş gibi yapıp üzerlerine gelen Moğolları pusu noktalarına

---

[392] Koç, *"Rus…"*, s. 162.
[393] Alfred Halikov, "Altın Orda Devleti Tarihi", çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 73.
[394] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 41-42.
[395] Kurat, *Karadeniz…*, s. 117.
[396] Zekiyev, *a.g.e.*, s. 453.
[397] Koç, *"Rus…"*, s. 164.
[398] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 348.
[399] Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, s. 176.

çekmişlerdir. Aktuba Nehri'nin İtil Nehri'nden ayrıldığı yerde[400] Moğollar pusu noktalarını geçip hem gizlenen hem de geri çekilen İdil-Bulgar askerlerinin arasında kaldıklarında, İdil-Bulgar askerleri aniden geri dönüp saldırmış, pusudaki askerler de bir anda ortaya çıkarak Moğolları iki kuvvet arasında sıkıştırmışlardır. İdil-Bulgarlarının bu ani baskınından çok az Moğol kurtulabilmiş, 4000 kadar Moğol sağ kalarak Cengiz Han'ın yanına dönebilmiştir[401]. Bu yenilgi, 1230'lara kadar hem İdil-Bulgar hem de Rus knezlikleri topraklarının Moğol tahakkümüne girmelerini geciktirmiştir[402]. İdil-Bulgarlarının mücadelesinde Bulgar hükümdarı İlham Han'ın[403] liderliğinin de etkisi vardır[404].

İlk seferin ardından Cengiz Han, oğlu Cuçi'ye Deşt-i Kıpçak'ı vermiş, İdil-Bulgarları ve batıda gidebileceği en ileri yere kadar olan bölgeleri ele geçirmesini emretmiştir[405]. Alan, Rus, Mişer, Başkurt ve diğer bölgelerin sınırlarını ona emanet etmesinin ardından, 1227'de Cuçi Han'ın ölümüyle bu vazife oğlu Batu Han'a intikal etmiştir. İdil-Bulgarları üzerine yürütülen seferlerin başında bulunmuştur[406]. Bu seferin düzenlenmesinde Moğolları yenilgiye uğratan İdil-Bulgarlarının hâkimiyet altına alınmak istenmesi ve bölgedeki diğer kavimlere boyun eğdirme isteği de söz konusudur[407].

1229 yılında Ruslarla yaptıkları barış sayesinde başarılı bir direniş sergileyebildikleri düşünülen Bulgarlar, Ural ve Hazar yanlarında Saksinliler ve Kıpçaklar'ı yenen Moğollar'ı Yayık bölgesinde durdurmuşlardır. Böylece İdil-Bulgar ülkesi, bölgede Moğollardan kaçan unsurların toplanarak direnişe katıldığı bir yer haline gelmiş bu da İdil-Bulgarları'nın saygınlığını arttırmıştır. İkinci kez Moğollara karşı zafer kazanmaları, İdil-Bulgarları'nın istihbarat ve taktik unsurlarını iyi değerlendirdiğini göstermektedir. Savunma ve manevra hazırlıkları için saldırıları erken haber almak amacıyla sürekli ileri karakol noktaları belirleyip keşif hareketi

---

[400] Kafalı, *a.g.e.*, s. 17.
[401] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 348.
[402] Kamalov, *"İdil…"*, s. 57.
[403] Mercanî, *a.g.e.*, s. 115.
[404] Koç, *"Rus…"*, s. 165.
[405] W. De Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 244-245.
[406] Koç, *"Rus…"*, s. 167.
[407] Anononim, *Gizli Tarih...*, s. 191.

düzenlemişlerdir. Saksin ve Kıpçakların, Moğollardan kaçarken Bulgar öncüleriyle karşılaşmalarının nedeni bundandır[408].

Moğollar iki başarısız harekâtın ardından 1232 yılında yeni bir Orta İdil seferi başlatmışlar[409] ancak Bulgarlar tarafından İdil-Bulgarlarının güney ve güneydoğu sınırlarını oluşturan Çeremşan, Kundurca ve Şeşm nehirlerinin yanında bir kez daha durdurulmuşlardır. Moğollar kışa kadar Bulgar şehrini ele geçirememiş, bu nedenle kışı Bulgar sınırında geçirmek zorunda kalmışlardır. 1232 yılının yaz aylarında ise Güney Ural bozkırlarında göçebe hayat yaşayan Aşağı İdil-Bulgarlarını, Başkurtları ve Kıpçakları itaat altına almakla meşgul olmuşlardır[410]. 1232 yılında İdil Nehri ve Bulgar şehrinin sınırlarına kadar uzanan topraklar ele geçirilmiş[411], Çeremşan, Kundurca ve Şeşm nehirlerinin yakınlarında durdurulan Moğollar 1232 kışına kadar bir üstünlük sağlayamamış, 1234 yılında Başkurtlar itaat altına alınsa da Aşağı İdil-Bulgarları direniş göstermeye devam etmişlerdir[412].

Saksin, 1229'daki harekâtta dayanamamışsa da[413] Moğolların bölgeye daha sonraki dönemlerde de düzenlediği harekâtlar bilinmektedir. Çünkü Saksin yeniden mukavemet edebilmiştir. Saksinliler, Moğolların mancınıklarına karşı kendi mancınıklarını kurarak onların mancınıklarını etkisi hale getirmiş, Moğollar mancınık atışı nedeniyle şehre doğrudan yaklaşamadıklarından duvarların altından kazdıkları tünellerle girebilmişlerdir. Bir kısmı şehri ateşe verirken diğerleri savunmacılara saldırmış, buna karşılık Saksinliler güçlerini ikiye bölerek bir kısmını yangını söndürmekle görevlendirirken diğerleri de Moğollara karşı koyarak birçoğunu öldürmüşlerdir. Moğollar bu başarısızlığın ardından kuşatmayı kaldırmışlardır[414].

Saksin ancak Mengü Han'ın idaresindeki Moğol Ordusu tarafından 1236'da düşürülebilmiştir. Moğollar Saksin'in ardından kuzeye Bulgar'a yönelmiş, tehlikeyi

---

[408] Koç, *"Rus…"*, s. 168-169.
[409] Zekiyev, *a.g.e.*, s. 453.
[410] Kamalov, "*İdil…"*, s. 57.
[411] Halikov, *a.g.m.*, s. 71.
[412] Kamalov, *"İdil…"*, s. 56-57.
[413] Wilhelm Barthold, *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 301.
[414] Carpini, *a.g.e.*, s. 90; Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, çev. Erendiz Özbayoğlu, DAKTAV Yayınları, Antalya 2006, s. 34.

gören Bulgarlar Ruslarla ittifak kurmak amacıyla Vladimir-Suzdal Knezi Yuriy Vsevolodoviç'e başvurmuşlardır. Ruslar bu teklifi reddettikleri gibi, Bulgarları daha da zor durumda bırakmak için Mordva ve Burtas halklarının yaşadığı, Bulgarların batı sınırlarına saldırmışlardır. Bu harekâta Yaroslav, Ryazan ve Murom knezleri de katılmışlardır. Moğollar 1232 tarihinden itibaren Hazar civarı, Güney Ural ve Aşağı İdil bozkırlarında kalmışlar, 1236 yılının başlarında bunlara 1234 yılındaki Çin Seferi'nden dönen Subutay Noyan da katılmıştır. Birleşik Moğol birliklerinin amacı, başta Bulgar olmak üzere Kıpçak bozkırları ile Avrupa'nın sınır ülkelerini ele geçirmek olmuştur[415].

Cengiz Han'ın ölümünden sonra (1227) "büyük han" olan Ögeday Han, topladığı ikinci kurultayda (1235[416]) henüz boyun eğmemiş ülkelerin durumunu görüşmüştür. Batu Han'ın idaresindeki bölgenin sınırlarından bulunan İdil-Bulgarları, Alanlar ve Rusların, kalabalık ordularına güvenerek boyun eğmeyi kabul etmemeleri dayanak gösterilerek söz konusu bölgelerin ele geçirilmesine karar vermiştir[417].

Hazırlıkların ardından 1236 baharında Batu Han'ın emrinde tahmini 140-150.000 (bir diğer görüşe göre 120.000[418]) kişilik bir ordu İdil-Bulgar ve Deşt-i Kıpçak üzerinden Rus Knezliklerine kadar uzanacak bir sefere çıkmıştır[419]. Sefere katılan Moğol birliklerinin (Moğol komutanları ve Han torunları) haricinde ele geçirilen bölgelerde yaşayan halklardan oluşan birliklerin de yer aldığı da ifade edilmektedir[420]. Süvarilerin yanında getirdikleri yük ve savaş atlarını, bunların da iaşesini sağlayacak otlakların sayısı göz önünde bulunursa ordunun sayısının 30.000 kişi olduğu ileri sürülse de[421] Moğolların yardımcı kuvvetlerden ve esirlerden devşirilen askerlerden faydalandıkları da[422] düşünülürse bu sayının artmış olacağı hesaba katılmalıdır. Hatta İdil-Bulgarlarının 50.000 kişi toplayıp Moğollar karşısında

---

[415] Kamalov, *"İdil…."*, s. 57.
[416] Mark G. Kramarovski, "Coçi'lerin İlk Dönemi: Asya'yla Avrupa Arasında Bir Kültürün Gelişimi", *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, ed. Samih Rifat, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 310.
[417] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 281.
[418] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 85.
[419] Rorlich, *a.g.e.*, s. 55.
[420] Kamalov, *"İdil…"*, s. 58.
[421] Gumilev, *Eski Ruslar…*, s. 173.
[422] Carpini, *a.g.e.*, s. 81; Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 146.

bir üstünlük sağlayamadığına[423] bakıldığında, bu bölgeye gönderilen Moğolların sayısının 50.000 kişiden fazla olduğu sonucuna varılmaktadır.

Subutay Noyan komutasında bir güç gelerek Bulgarlara boyun eğdirmiş, Moğollara vergi vermelerini kabul ettirmiştir[424]. İdil-Bulgarlarının yenilgisi, Rusların savunmasını da zedelemiş, önce Ryazan'ı ardından da Moskova ve Vladimir şehirlerine hücum ederek tahrip etmişlerdir[425]. 1232 yılına dek Moğollara karşı başarılı bir mukavemet göstermelerine rağmen İdil-Bulgarlarının Moğolları durdurmaya güçleri yetmemiştir[426].

İdil-Bulgarları 1236 sonbaharında[427] teslim olmalarına rağmen yeniden isyan etmişler, Subutay Noyan komutasında bir ordu gelip bu isyanı da bastırmıştır[428]. Bu isyan sırasında Haban Nehri'ne gelen prensler ve emirler, Subutay'ı orduyla As ülkesi ve Bulgar sınırlarına yollamışlar, Bulgar şehrine gelen Subutay oradaki orduyu yenerek onları itaate zorlamıştır. Bulgarların liderleri Bayan ve Çıku, Moğollara itaat etmiştir, ancak yine isyan çıkarmışlar, bunun sonrasında Moğollar ikinci bir Bulgar Seferi düzenleyerek hâkimiyetlerini 1240'ta kabul ettirmişlerdir[429].

Sonuçta İdil-Bulgarları yenilseler de bunun bir sonucu olarak Altın Ordu'nın yeniden kuruluşunda, yeni şartlar dâhilinde etkin rol almaları nedeniyle güçlü bir devletin kuruluşu ve gelişimine zemin hazırlamışlardır[430]

---

[423] Kamalov, *"İdil…"*, s. 57.
[424] Mercanî, *a.g.e.*, s. 107.
[425] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 85-86.
[426] Kamalov, *"İdil…"*, s. 58.
[427] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 160.
[428] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 198.
[429] Koç, *"Rus…"*, s. 162-180.
[430] Zekiyev, *a.g.e.*, s. 454.

D. Moğolların İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi

Deşt-i Kıpçak bölgesinin idaresi Cuçi Han'ın oğlu Batu Han'a intikal ettiğinden[431] bölgeye düzenlenen ikinci seferin idaresinde de Batu Han görevlendirilmiştir.

İlk Deşt-i Kıpçak seferini bir anlamda İkinci Deşt-i Kıpçak Seferinin keşif hareketi olarak görebilmek de mümkündür. Cengiz Han'ın ölümün ardından 1228'de Ögedey Han'ın dönemine ve Cuçi'nin ölümü nedeniyle oğlu Batu Han'ın dönemine kalmıştır[432]. Cengiz Han'ın ölümünden sonra teğinler Ögedey Han'ı "büyük han" olarak seçtikten sonra toplanan ikinci Kurultay'da (1235) devlet ileri gelenleriyle meşveret etmiştir[433]. Kurultayda Moğol hâkimiyetine boyun eğmemiş ülkelerin durumu görüşüldükten sonra söz konusu ülkelerin ele geçirilmesine karar verilmiştir.[434].

Ögeday Han'ın, buradaki halkları hâkimiyet altına alması için üç emir verdiği ifade edilmektedir. Buna göre ilk verdiği emir Batu Han, Böri, Güyük ve Mengü gibi teğinlerin Subutay Noyan'ın peşinden batıya gönderilip bu orduya Batu Han'ın kumanda etmesi olmuştur. İkinci emri merkezden gönderilen kıtaların başında Güyük'ün bulunup Batu Han'ın emrine göre hareket etmesi, üçüncü emri ise Moğolların idaresindeki bütün teğinlerin büyük oğullarını sefere göndermesi, onlarla birlikte tümen komutanlarının, binbaşıların, yüzbaşıların ve onbaşıların, han kızları ve damatlarının da büyük oğullarını bu sefere göndermeleri şeklindedir[435]. Ögeday Han teğinlerinin çoğunu askerleriyle birlikte Batu Han'ın emrine vermiştir. Bunlar Tuluy'un oğlu Mengü, oğlu Güyük ve Kadan, Kölgen, Börü, Baydar ve Batu Han'ın kardeşi Orda isimli teğinlerdir. Ayrıca yanlarında bölgeyi bilmesinden ötürü Subutay Noyan da görevlendirilmiştir. Teğinler savaş hazırlıklarına başladıktan sonra bahar

---

[431] Ebulgazi, *a.g.e.*, s. 33.
[432] Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 398.
[433] Carpini, *a.g.e.*, s. 71.
[434] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 281.
[435] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 191-192; Carpini, *a.g.e.*, s. 71.

vakti İdil-Bulgar sınırında daha önce belirlenen yerde oldukça kalabalık bir orduyla toplanmışlardır[436].

Batu Han'ın emrindeki ordunun 150.000[437] veya 120.000[438] kişiden oluştuğuna ilişkin çeşitli görüşler vardır. Sefere katılan Moğol birliklerinin haricinde ele geçirilen bölgelerde yaşayan halklardan oluşan birliklerin yer aldığı düşünülürse[439], 50.000 kişilik Bulgar ordusunun bir üstünlük sağlayamadığı[440] da hesaba katılırsa Moğolların sayısının 50.000 kişiden az olmadığı sonucuna varılabilir. Hülasa kalabalık bir ordunun toplandığı[441] açıktır. Nitekim Ögeday Han'a sefere teğinlerin ve noyanların büyük oğullarının katılması fikrini Çağatay Han'ın önerdiği, böylece ordunun kuvvetlenerek sayı bakımından kuvvetli ve azametli olarak kendilerine karşı koyabilecek kavimlere bu şekilde boyun eğdirebilecekleri ifade edilmiştir[442].

Deşt-i Kıpçak seferinde Kıpçaklar, İdil Nehri boylarındaki kavimler (Başkurtlar ve İdil-Bulgarları[443]) ve Kafkas kavimleri[444], 1237 ile 1238 arasında kuzeydeki Rus knezlikleri[445] üzerine gidilmiştir. Rusların ardından Kafkas kavimlerini ve İdil Nehri'ne yakın bulunan Marileri itaat altına alındıktan sonra Kıpçaklar üzerine yürünmüştür. Bu seferin ardından güney Rus knezlikleri üzerine yürünmüş[446], 1239-1240 arasında da Pereyaslavl, Çernigov ve Kiev başta olmak üzere güney Rus knezlikleri hâkimiyet altına alınmıştır[447].

1235'ten önce de İdil-Bulgarları ve Kıpçaklar üzerine seferler yapıldığı bilinmektedir. İki başarısız seferin ardından 1232'de İdil-Bulgarların üzerine yine bir sefer düzenlenmiş[448], Moğollar Bulgar sınırına sonbaharda gelerek kışı da orada geçirmişlerdir. 1232 yılının yaz aylarında Aşağı İdil-Bulgarlarını, Başkurtları ve

---

[436] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 281; Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 191.
[437] Rorlich, *a.g.e.*, s. 55.
[438] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 85.
[439] Kamalov, *"İdil…"*, s. 58.
[440] Kamalov, *"İdil…"*, s. 57.
[441] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 281.
[442] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 192.
[443] David Morgan, *The Mongols*, Basil Blackwell Ltd. New York, 1987, s. 137.
[444] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 196.
[445] Kurat, *Rusya…*, s. 56-70.
[446] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 200-201.
[447] Kurat, *Rusya…*, s. 56-70.
[448] Zekiyev, *a.g.e.*, s. 453.

Kıpçakları üzerine yürüyerek[449] İdil Nehri ve Bulgar şehrinin sınırlarına uzanan toprakları ele geçirmişlerdir[450]. Ancak Çeremşan, Kundurca ve Şeşm nehirlerinin yakınlarında durdurulmuşlar, 1234 yılında Başkurtlar itaat altına alınsa da Aşağı İdil-Bulgarları direnişlerine devam etmiştir[451]. Bunların haricinde Saksin üzerine de 1229'da bir sefer düzenlemişlerdir[452]. Bunlar o bölgedeki komutanlar tarafından yürütülen daha düşük seviyedeki harekâtlardır. Nitekim Subutay Noyan'ın 1234'teki Çin seferi dönüşünden itibaren 1236'da başlayan İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi için bölgeye gönderilen orduyla buradaki birliklere katıldığı[453] ve 1235'deki kurultayda bölgedeki kavimlere boyun eğdirilemediğinin ifade edilmesi[454] burada Moğolların bazı küçük çaplı seferlerde bulunduğunu destekler mahiyettedir.

1236'da Deşt-i Kıpçak'a giren Batu Han komutasındaki Moğol ordusu, Kıpçaklarla şiddetli çarpışmalara girmiş, Kıpçaklar, Bulgarlar, Başkurtlar ve Alanların direnişlerini kırmıştır[455]. 1236 baharında Uluberli boyundan Başbuğ Başman idaresindeki Kıpçaklar, Başbuğ Çıku ve Başbuğ Bayan idaresindeki Başkurt ve Bulgarlar, Başbuğ Kaçır Ülküle idaresinde de Alanlar ittifak ederek harekete geçmişlerdir. Batu, Şiban, Orda ve Tangut, Başkurt ve Bulgar ülkesine yürüyerek arazinin zorluklarına rağmen buraları ele geçirmişlerdir. Kıpçak Başbuğu Başman, İdil boylarında bir müddet direnişi sürdürdüyse de 1237'de bir adada Mengü ve Bucak tarafından yakalanarak katledilmiştir[456]. Moğollar buradan sonra Rus knezlikleri üzerine yürümüşlerdir[457].

Rusların hâkimiyet altına alınması, Avrupa üzerine yapılacak seferlerde Moğolların gerilerini emniyette tutmak istemeleri şeklinde yorumlanabilir[458].

---

[449] Kamalov, "*İdil…"*, s. 57.
[450] Halikov, *a.g.m.*, s. 71.
[451] Kamalov, *"İdil…"*, s. 56-57.
[452] Barthold, *Tarih ve Uygarlık…*, s. 301.
[453] Kamalov, *"İdil…"*, s. 57.
[454] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 191.
[455] Kafalı, *a.g.e.*, s. 49-50.
[456] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 42-43; D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 186, Grousset, *a.g.e.*, s. 274; Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 160.
[457] Kafalı, *"Deşt-i Kıpçak…"*, s. 187.
[458] Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 65.

Nitekim 1235 kurultayında boyun eğdirilmesi gereken halklardan bahsedilirken Ruslar ve Kiev şehri zikredilmiştir[459].

Rus şehirlerinin ele geçirilmesinin pek bir zorluk teşkil etmediği değerlendirmesi yapılmıştır[460]. Bu değerlendirme Rus şehirlerinin birer birer düşerek, onların Kalka Savaşı'nda yaşadıkları taktik hataları dikkate almadıkları şeklinde yapılan yorumla[461] birlikte göz önünde bulundurulduğuna haklı bir değerlendirmedir. Moğolların, Rus knezlikleri üzerinde hâkimiyet kurmasında bir diğer etken ise Rus knezleri arasındaki iç çekişmeler ve idarecilerin şehir savunması konusunda ihtiyatsız davranmasıdır[462]. Moğolların knezlikler arasındaki bölünmüşlükten faydalandığı açıktır[463]. Nitekim Batu Han'ın birliklerini çeşitli kollara ayrılarak ilerlemesi bunun bir göstergesidir[464], Moğolların knezlerin arasındaki çekişmeden haberdar olduğu ve buna göre hareket ettikleri söylenebilir.

Moğollar ilk olara Rus knezlerinin her birine teslim olmaları için bir elçi göndermiş, bunu kabul etmeyen knezlerden biri tarafından idare edilen şehirlerden Ryazan üzerine yürümüş[465], Aralık 1237'de Ryazan'ı neft ateşi, mancınık ve kuşatma merdivenleri gibi gereçleri kullanarak[466], şehri taştan topraktan siperlerle çevirmişlerdir[467]. Aynı ay içinde Ryazan şehri düşmüş, Kolomna şehri birkaç defa Batu Han'ın birliklerine karşı savaşmışsa da bir başarı sağlayamamış sonunda Moğollar tarafından zapt edilmiştir[468].

Moğollar, Kolomna şehrinin ardından Moskova şehrini ele geçirmiştir[469]. Bir görüşe göre Batu Han, Moskova üzerine Şiban'ı 30.000 kişi ile öncü (karavul[470])

---

[459] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 191.
[460] Roux, *a.g.e.*, s. 283.
[461] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 85.
[462] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 161-162.
[463] Grousset, *a.g.e.*, s. 274; Marhsall, *a.g.e.*, s. 54.
[464] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 163.
[465] Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 36; Grousset, *Stepler…*, s. 274.
[466] Altan Aykut, "Batu Han'ın Ryazan Seferi ile İlgili "Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikayesi*", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 31, S. 1-2, Ankara 1987, s. 18.
[467] Kurat, *Karadeniz…*, s. 331.
[468] Fahreddin, *a.g.e.*, s. 36.
[469] Kurat, *Karadeniz…*, s. 332.

olarak göndermiş, bu birlikler de Moskovalılara akın (ılgar[471]) düzenleyerek mağlup etmişler, Şiban Han'a sayısız bağış ve ihsanda (soyurgal[472]) bulunulmuştur[473].

Moskova'nın ardından 3 Şubat 1238 Salı günü Vladimir şehrine gelen Moğollar, Zeremya mevkiinde üslenerek atlılarıyla şehri çembere almışlar, ardından buradan çıkan bir Moğol birliği Suzdal'ı ele geçirerek[474] çok sayıda esir ele geçirdikten sonra mancınıklar inşa edip şehri siperlerle çevirmişlerdir. Bir gün sonra Moğollar şehre dört bir yandan saldırarak mancınıklarla ağır bir bombardımana başlayıp bu taşlarla şehir içindeki pek çok kişiyi öldürmüşlerdir. Moğollar, Altın Kapı kesimindeki ve aynı nedenden ötürü Lybedi'den Orinim'ya ve Bakırcılar'a, Volga Kapısı'ndaki Kulyazma'dan ve diğer kısımlardaki surları delerek içeriye taşlar doldurmuşlar ve doldurulan taşlar üzerinden surları delip şehre girerek zapt etmişlerdir[475].

14 Şubat'ta Vladimir'in düşmesinin ardından Suzdal ve Rostov gibi büyük şehirlerle birlikte 14 şehir Batu Han'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Tver şehrini de alıp Novgorod'a yürüyen Batu Han, Novgorod'a 100 verst[476] kala ilkbahar selleri ve Kıpçak saldırıları nedeniyle geri çekilme kararı almıştır[477].

Vladimir Knezi Yuri, ailesinin Vladimir'de katledildiğini öğrenince ihtiyatları beklemeden Moğollara karşı yürümüş, Dorofey Semenoviç'i 3.000 askerle Moğollara karşı göndermiştir. Moğol kolları tarafından sarıldığını öğrenen Knez Yuri, yanındakilerle birlikte atlarına binerek Moğollara karşı savaş düzeni aldırmaktayken birden bire Moğollar, Sit Nehri'nde Vladimir knezi ile karşılaşmıştır.

---

[470] Karavul: Bekçi, müfreze, posta ve keşif kolu anlamlarına gelmektedir. Oktay Berber, "Muhakemetü'l-Lügateyn'deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi", *Turkish Studies*, Cilt 5, S. 3, Ankara 2010, s. 898. Metinde keşif kolu anlamında kullanılmıştır.

[471] Ilgar: Baskın, hücum, akın, atlı hücum, dörtnala hücum anlamlarına gelmektedir. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul 1988, s. 98, Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı-Metin ve Sözlük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, s. 187.

[472] Soyurgal; Cengiz Han sonrasında kurulan Moğol devletlerinde, bilhassa İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen devletlerinde verilen, toprağa dayalı, vergi muafiyeti bulunan, veraseten geçebilen bir çeşit bağış ve ihsandır. Mehmet Ölmez, "Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni", *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, ed. Mark Kirchner, Matthias Kappler, Mehmet Ölmez Yayınları, İstanbul 2010, s. 167.

[473] Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 4-5.

[474] Tasviri için bkz. Ekler, Resim 6.

[475] Kurat, *Karadeniz…*, s. 332-333.

[476] Rus uzunluk ölçüsü. 100 kilometreye tekabül etmektedir.

[477] Fahreddin, *a.g.e.*, s. 38; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 41.

Ruslar onlara saldırmışlar, şiddetli hücumlarına rağmen Moğollar bu savaştan da galip çıkmış ve savaştaki çoğu soyluyla birlikte Yuri Vsevolodoviç öldürülmüştür. Birçok esir alan Moğollar, ordugâhlarını Şeren Ormanı'nda kurmuşlardır[478].

Berke Han komutasında bir Moğol kolu, 1238 yılında (diğer bir görüşe göre 1239[479]) Kıpçaklarla son bir savaş daha yaparak 40 bin çadır Kıpçak topluluğunu Başbuğ Kutan idaresinde Macaristan'a kadar göç etmek zorunda bırakmıştır[480]. Bununla birlikte Kıpçakların çoğu Moğollara itaat ederek bölgede kalmış ve "Cuçi Ulusu" olarak anılan hanlığın asıl ahalisini teşkil etmişlerdir[481]. Yine 1238 yılında İdil-Bulgarlarına da boyun eğdirip topraklarını ele geçirmişlerdir[482].

Bu seferde uzun süre direnen şehirlerden biri de Barçınlığ Kent olmuştur. Şehrin etrafına hendekler kazarak üstünü kapatmışlar, hücum eden Moğol askerleri bu hendeklere düşmüşlerdir. Hendekleri toprakla doldurduktan sonra şehri ele geçirebilmişlerdir[483]. 1238'de Mengü ve Kadan, Çerkezler üzerine yürüyerek onları hükümdarlarıyla birlikte telef etmiş, 1239'da ise Güyük, Mengü Han, Börü ve Ögeday'ın oğlu Kadan idaresindeki Moğol ordusu, Alanların bulunduğu Mekes şehrini kuşatma altına almışlardır[484]. Teğinler nüfus çokluğuyla tanınmış ormanlarla çevrili bir şehir olan Mekes'i ele geçirebilmek için üç-dört kağnının yan yana geçebileceği bir yol açtırmıştır. Kağnılar üzerine mancınıklar yerleştirerek şehir duvarlarına atış yapabilecek menzile taşıtmışlar, böylece bu şehri de ele geçirmişlerdir[485]. Aralık 1238'de ise bir başka Moğol ordusu Kırım'a ilerleyerek Suğdak şehrini tahrip etmiştir[486].

1239'da güneydeki Rus topraklarına yönelen Batu Han, Murom, Pereyaslavl ve Çernigov şehirlerini ele geçirmiş, ardından Don Nehri civarında istirahata çekilmiştir. 1240'ta donmuş Dinyeper Nehri'ni aşarak[487] Kiev üzerine yürüdüğünde, Kiev

---

[478] Kurat, *Karadeniz…*, s. 334-335.
[479] Fahreddin, *a.g.e.*, s. 38.
[480] Eckhart, *a.g.e.* , s. 65.
[481] Grousset, *a.g.e.*, s. 274.
[482] Özcan, *"Moğollara Dair…"*, s. 29.
[483] Carpini, *a.g.e.*, s. 71.
[484] Kafalı, *a.g.e.*, s. 50.
[485] Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 281.
[486] Kurat, *Rusya…*, s. 68.
[487] Rugoft, *a.g.e.*, s. 84. Daha 1237'de Moğollardan kaçan halkların Rusları bu konuda uyarmaları için bkz. Özcan, *"Macar…"*, s. 97.

ahalisinin gönderdiği elçilerin öldürmesi ve savunma hazırlıklarına başlaması üzerine şehri kuşatılmış ve alınmıştır[488]. Kiev'in uğradığı tahribat sonucunda nüfusunun bir hayli azaldığı ifade edilmiştir[489].

Moğolların silah kullanmadan ele geçirdikleri şehirler de olmuştur. Vladimir Knezliği'nin bünyesindeki Yaroslav, Rostov, Ugliç ve Tver gibi şehirlerin ahalisi anlaşma yoluyla Moğol hâkimiyetini kabul etmişler, buralar herhangi bir tahribata uğramamıştır[490].

Sefer esnasında Batu Han ile bazı Moğol teğinleri arasında bir tartışma olmuştur. Buna göre seferden sonra toplanan bir ziyafette oradaki komutanlardan daha yaşlı olduğu için herkesten önce yiyip içmeye başlaması üzerine Güyük ile Börü çadırı terk etmişlerdir. Batu Han ile aynı dereceden oldukları halde kendilerinden önce içmesine tepki gösteren teğinler, Ögeday Han tarafından disiplinsizliklerinin cezalandırılması için komutanlarıyla görüşüp, Guyuk ile Harhasun'un cezalarını Batu Han'ın, Börü'nün cezasını ise Çağatay Han'ın vermesini emretmiştir[491].

Batu Han'ın yönettiği İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi geniş bir iskan alanının zapt edilmesiyle sonuçlanmıştır[492]. Seferlerin ardından bu bölgede "Cuçi Ulusu" veya "Kıpçak Hanlığı" olarak, çok sonradan da Altın Ordu ismiyle zikredilecek olan[493], İrtiş Nehri'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan, bir yanda Harizm'i ve Deşt-i Kıpçak'ı, diğer yanda İdil-Bulgarları ve Rus knezliklerini hâkimiyeti altına almış muazzam bir devletin temelleri atılmıştır[494]. Bu hanlığın isimlendirilmesi ve tesisi tafsilatlı bir şekilde daha sonra ele alınacaktır.

Avupa sahasında gerçekleşen seferler (Moğolların Polonya ile Macar topraklarındaki savaşları ve Dalmaçya sahillerine kadar ilerlemeleri[495]) İkinci Deşt-i Kıpçak seferinin devamı mahiyetindedir. Nitekim Macaristan'a kaçan Kıpçakların

---

[488] Fahreddin, *a.g.e.*, s. 38.
[489] Carpini, *a.g.e.*, s. 72.
[490] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 162.
[491] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 196-198.
[492] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 87.
[493] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 43.
[494] Halikov, *a.g.m.*, s. 72.
[495] Kafalı, *"Deşt-i Kıpçak…"*, s. 187-188.

peşine düştükleri bilinmektedir[496]. Ancak Deşt-i Kıpçak sahasının dışında olduğundan burada yaşananlara ayrı bir başlık altında değinilmiştir.

E. Moğolların Avrupa Üzerine Düzenlediği Seferler

Deşt-i Kıpçak, İdil Nehri boyları ve Rus knezliklerini ele geçiren Moğollar, buradan sonra Avrupa'ya yönelmiş, Litvanya ve Karpat Dağları'na kadar uzanan Galiçya Knezliği'ne girip bu bölgeyi yağmalayarak Prut Nehri ve Siret Nehri'ne kadar inmişlerdir. Galiçya Knezi Daniil, Macaristan'a iltihak ettikten sonra, Moğol ordusu seferleri sürdürerek bir Lublin üzerinden Lehistan'a (Polonya) girmiştir[497]. İşte seferlerin Avrupa safhası bu şekilde başlamıştır[498].

Moğollar Avrupa'ya girdiklerinde bir görüşe göre üç kola ayrılarak Polonya, Bohemya ve Macaristan'a, diğerine göre ise ikiye ayrılarak Polonya ve Macaristan'a hücum etmişlerdir. Bunların haricinde altı birliği de yedekte bekletmelerinden söz edilmektedir[499]. 1241'in başlarında kış şartlarından faydalanan Moğollar[500], buz tutmuş Vistül Nehri'ni geçerek Sandomierz şehrini tahrip etmişlerdi. Daha sonra Krakov şehrine kadar yaklaşıp onları takip eden Krakov Prensi'ni bozguna uğratmışlardır. Ardından yeni bir orduyla Polonya'ya girerek Sandomierz civarında iki kola ayrılmışlar, bir kol Kujavya ve Levkis tarafına, diğer kol da Sandomierz tarafına yürümüştür[501]. Bunlar Baydar ile Kadan komutasında tahminen 20.000 askerden oluşmaktaydı. Bu sırada Batu Han ve Subutay Noyan, ordunun geri kalanı[502] üç bölüğe ayrılmıştı. Batu Han komutasında 40.000 asker bulunmaktayken,

---

[496] Özcan, *"Macar..."*, s. 97.
[497] D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 197-201.
[498] J. Andrew Boyle, "The Mongols and Europe", *The Mongol World Empire*, haz. Owen Lattimore, Variorum Reprints, London 1977, (Alındığı Yer: History Today, XIII/9, London 1965) s. 337.
[499] Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğol İmajı", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 27, S. 2, Aralık 2012, s. 439.
[500] Keşiş Julian da Moğolların kış şartlarını savaş için değerlendirdiklerinden bahsetmekdir: *"Onlar (Moğollar) ırmakların ve bataklıkların kışın donmasını, öylelikle tüm Rusya'yı veya Ruthenlerin topraklarını pek çok kalabalıkla kolayca tarumar etmeyi bekliyorlar."* Özcan, *"Macar..."*, s. 96-97.
[501] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 202.
[502] Marshall'a göre Moğol ordusu takriben 100.000 kişiden, Grousset'e göre ise bu sayı 150.000 kişiden oluşmaktadır. Marshall, *a.g.e.*, s. 59, Grousset, *a.g.e.*, s. 273.

Batu Han'ın kardeşi Şiban Han komutasında 10.000 asker Macaristan'ın kuzeyinden hareket etmiş, Subutay Noyan ile Güyük Han 30.000 askerle güney geçitlerine doğru ilerlemişlerdi[503]. Eckhart'a göre ise Moğollar 1241'de dört ordu halinde Macaristan'a girmişler, esas ordu Vereck Boğazı'ndan, diğer üçü de Erdel (Transilvanya) istikametinden taarruz etmişlerdir[504].

Moğolların, Doğu Avrupa'ya girdiği döneme tanıklık eden kimselerin konuyla ilgili sözleri, o dönemde Moğolların yaptıkları karşısında duyulan korkuyu açık bir şekilde göstermektedir. Erdel'de (Transilvanya, Romanya) bulunan Oradea Başpiskoposluğu'nun vakanüvisi Torre Maggioreli Rogerius: *"Mahvımız yakındır, dünyanın sonu geliyor."* derken[505], bu harekâtın Macaristan safhasından bahseden bir Bavyera Yıllığı, Moğolların Macar seferinin neticesini şu şekilde özetlemiştir: *"Macaristan'ı, 350 senelik mevcudiyetinden sonra, bu yıl Moğollar mahvettiler."*[506]

Ladizin ve Kamanets şehirlerini alarak Galiçya topraklarından geçen Moğollar, (kuzeybatı istikametinde ilerleyerek) 1241 Mart'ında[507] Polonya Krallığı'na girmişlerdir[508].

Subutay Noyan'ın bu Polonya'ya yürümesindeki amaç, Macarlara yardıma gelebilecek kuzeydeki orduları etkisiz hale getirmek, özellikle Baltık kıyılarında garnizonlar kurmuş olan sayıca kalabalık Hristiyan Töton şövalyelerini bertaraf etmekti[509]. Töton Şövalyeleri, Alman kökenli bir dini tarikattı ve Polonya üzerinde belli bir döneme kadar nüfuzları olmasıyla tanınıyorlardı[510]. 1230'lara doğru güneybatı Prusya'daki Torun bölgesinde harekâta düzenleyip[511] kendi topraklarını fethederek ülkelerini yönetmeye başlamışlardır. Ordenstaat (Almanca: Tarikat

---

[503] Marshall, *a.g.e.*,s. 59.
[504] Eckhart, *a.g.e.*, s. 63.
[505] Hansgerd Göckenjan, "Dünyanın Sonu ve Keşif Tutkusu: Dönemin Batılı Kaynaklarında Moğollar", *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, ed. Samih Rifat, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 294.
[506] Eckhart, *a.g.e.*, s. 64-66.
[507] Rugoft, *a.g.e.*, s. 84.
[508] Fahreddin, *a.g.e.*, s. 38.
[509] Marshall, *a.g.e.*, s. 60. *"Rusya'nın kuzeyindeki Prusya'nın tümü yakın zamanda Töton (Geröen) şövalyeleri (fratres Teutonici) tarafından fethedilmişti…"* Ruysbroeckli, *a.g.e.*, s. 120.
[510] Harry Thirwall Norris, "Baltık Bölgesinde İslam ve Kur'ân'la İlgili Çalışmalar", çev. Hayati Sakallıoğlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, S. 25, Sakaya 2012, s. 252-253.
[511] Colin McEvedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 74.

Devleti) denilen bu yapılanmanın sınırları Prusya'dan Finlandiya Körfezi'ne kadar uzanmaktaydı[512]. Alman soyluları, Prusya ve Litvanya civarında üslenen bu birliğe katıldıkça güçleri artmış, ileri karakollarını Papa'ya sadık, büyük bağımsız eyaletler haline getirerek Polonya düklerinden Conrad ve Dindar II. Heinrich ile dostluk kurmuşlar, bu soylular da topraklarının bir kısımlarını onlara vererek yerleşmelerine izin vermişlerdi. Töton Şövalyeleri ile Polonya düklerinin arasındaki bu ilişki, kuzey Avrupa güçlerinin oluşturabileceği muhtemel bir ittifakın temelini oluşturmuştur. Nitekim Silezya Dükü II. Heinrich, Töton Şövalyeleri'nin de desteğini isteyerek 30.000 kişilik bir ordu toplamaya muvaffak olacak[513], ancak bu ittifak 9 Nisan 1241'de Liegnitz yakınlarında mağlup edilecektir[514].

Baydar ile Kadan teğinler komutasındaki Moğol ordusu, 1241 Mart'ının sonu gelmeden[515] Krakov'a yürüyerek burayı tahrip ettikten sonra Silezya'ya girmiştir. Oder Nehri üstündeki köprüler yıkıldığından Ratibor civarında kimi sallarla kimi de yüzerek nehri geçmişlerdir[516]. Moğol ordusunu gören Yukarı Silezya dükü Şişman II. Mieszko, az sayıda askeri olduğundan Liegnitz'e çekilmiş, amcazadesi olan Silezya dükü II. Heinrich'i ise asker toplamaya başlamıştır[517]. Moğol öncüleri II. Heinrich'in ordusunun batıda birkaç günlük mesafede olduğunu haber verince Kadan ile Baydar, Breslav şehrine yürümüşlerdir[518]. Moğollar, Breslav üzerine yürüyünce şehir ahalisi Moğolların faydalanmaması için evlerini ateşe vermiş ve şehrin kalesine çekilmiştir. Kaleyi kuşatan Moğollar, Kujawy'den gelen bir Moğol koluyla birleşerek kuşatmayı kaldırmış, Liegnitz istikametinde ilerlemeye başlamışlardır[519].

Silezya dükü II. Heinrich'in komutasında beş kola ayırılmış toplam 30.000 asker bulunmaktaydı. İlk kol Moravya dükü III. Depolt'un oğlu Boleslaw'ın

---

[512] Michael Benson, *Gizli Topluluklar Sözlüğü*, çev. Sezer Soner, Neden Kitap Yayınları, İstanbul 2006, s. 273.
[513] Marshall, *a.g.e.*, s. 60.
[514] Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Cilt 3, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 216.
[515] Marshall, *a.g.e.*, s. 62.
[516] Moğolların nehir geçişlerindeki bu hareketleri Polo ve Carpini'nin nehir geçişleriyle ilgili verdikleri bilgilerle uyuşmaktadır. Rugoft, *a.g.e.*, s. 78, Carpini, *a.g.e.*, s. 80.
[517] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 202-203.
[518] Marshall, *a.g.e.*, s. 62.
[519] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 202-203.

komutasında olup Moğollara karşı savaşmak üzere gelmiş Almanlar ile Goldberg[520] madenlerinden gelme işçilerden oluşuyordu. İkinci kol Sulislaw'ın komutasındaki Krakov ve Polonya askerleriydi. Üçüncü kol Yukarı Silezya dükü Şişman II. Mieszko'nun birliği, dördüncü kol Töton Şövalyelerinin Prusya Landmeister'ı[521] Poppo von Osterna komutasında bulunan Töton Şövalyeleri, beşinci kol ise Aşağı Silezya dükü Heinrich'in komutası altındaki Polonyalı ve Silezyalı askerlerdi. Bunlarla birlikte Fransa'dan gelme az sayıda Templier Şövalyeleri[522] ve Hospitalier Şövalyeleri[523] ile[524] tamamen Almanlardan oluşma yabancı bir alay bulunmaktaydı[525]. Birkaç günlük yürüyüş mesafesinde ise II. Heinrich'in

[520] Günümüzde Zlotoryja olarak bilinen, Polonya sınırlarında bulunmakta olup madenleriyle ünlü bir şehir. Goldberg ismi (Altın Dağ anlamındadır) şehrin eski isimlerdinden biridir. Pawel Kochanowski, Krzysztof Jedroszkowiak, "Zlotoryja", http://www.pbkz.bbk.pl/ang_history.php, (Güncellendiği Tarih: 2004-Erişim Tarihi: 17.02.2014).

[521] Almanca "ülke efendisi". Ancak Töton Şövalyeleri yapılanmasında "bölge efendisi" anlamına gelmektedir.

[522] Tampliye olarak da zikredilen Hristiyan şövalye tarikatıdır. 1119'da Kudüs'te Fransız şövalye Hugues de Payens ve birkaç şövalye arkadaşı tarafından kurulmuştur. Kudüs'ü korumak amacıyla toplanan ve rahiplerin de katılabildiği bu tarikat zaman içinde genişlemişlerdir. Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1975, s. 609. Tapınakçılar olarak da zikredilirler. 1128'den sonra hem mülk bağışlarıyla oldukça zenginleşmişler hem de kendilerine katılımın artmasıyla büyümüşlerdir. Malvarlıkları Fransa, İngiltere, İskoçya, İspanya, Portekiz, İtalya, Avusturya, Almanya, Macaristan ve Bizans'a dek uzanıyordu. 1131'de ise Aragon Kralı topraklarının üçte birini miras olarak bırakmıştır. XII. yüzyılın ortalarında Tapınakçılar, bir tek Papalık'ın dışında Hristiyan âleminin en zengin ve en güçlü kurumunu oluşturmayı başarmışlardı. Richard Leigh, Michael Baigent, *Tapınak Şövalyeleri-Mabet ve Loca*, çev. Muzaffer Renan Mengü, Nokta Yayınları, İstanbul 2004, s. 70. XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Tapınak Şövalyeleri dünyadaki en güçlü askeri kuvvetlerden biri haline gelmişti. Atlantik kıyısında Fransız La Rochelle'de üslenmiş bir donanma ve bir de kara ordusuna sahiptiler. Finans ve bankacılık faaliyetlerine girişerek olağanüstü bir servet edinmişlerdir. XIV. yüzyılın başlarında 1308'de aşırı nüfuz kazanmalarından ötürü Fransa Kralı IV. Philip ve Papa V. Clement tarafından takibe uğranarak ortadan kaldırılmışlardır. Benson, *a.g.e.*, s. 247-248.

[523] İlk kurulan Hristiyan şövalye tarikatıdır, Haçlı Seferleri'nden önce Kudüs'teki bir hayır kurumundan esinlenerek kurulmuştur. St. Jean Şövalyeleri adıyla da bilinirler. 1113'te Papalık fermanıyla Ortadoğu'daki Latin Prenslikleri arasında kurumsallaşmışlar, 1136'dan itibaren de askeri faaliyetlere girişmişlerdir. Templier ve Töton şövalyeleriyle birlikte Hristiyanlıktaki üç önemli askeri tarikattan biridirler. Peter Malcolm Holt, *Haçlılar Çağı-11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 27. Özerk Kudüslü Aziz John Tarikatı, Konukseverlik Kardeşleri, Kudüs Konukseverleri, Kıbrıs Şövalyeleri, Rodos Şövalyeleri, Malta Şövalyeleri, Malta Tarikatı, Rusya Şövalyeleri olarak da bilinirler. 1291'de Ortadoğu'dan atılmalarının ardından Girit adasına yerleşmişler, Tapınak Şövalyeleri'nin ilga edilmesinin ardından servetlerinin ve miraslarının mühim bir kısmını elde etmişlerdir. XVI. yüzyılda Rodos'un Osmanlı Devleti tarafından fethiyle birlikte Malta'ya taşınan tarikat o dönemden itibaren Malta Tarikatı ismiyle anılmaya başlamıştır. Benson, *a.g.e.*, s. 189, 191.

[524] Marshall, *a.g.e.*, s. 62.

[525] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 203.

kayınbiraderi Bohemya Kralı I. Wenceslaus, 50.000 kişilik bir orduyla onlara yaklaşmaktaydı[526].

Beş kola ayrıldığı ifade edilen Moğollar ise Polonya sahasında teğinlerden Çağatay Han'ın oğlu Baydar'ın komutası altında olup[527] asker sayılarının da toplam 20.000 kişi olduğu düşünülmektedir[528].

Silezya dükü II. Heinrich'in komutasındaki ordu ile Moğollar 9 Nisan 1241'de Liegnitz'in bir fersah[529] uzaklığındaki Nesa Nehri ile sulanan ovada karşılaşmışlardır. Bu ovada savaştan sonra kurulan köye Almanca "Savaş Meydanı" anlamına gelen Wahlstatt[530] adı verilmiştir. Liegnitz Savaşı'nda ilk hücumu Almanlar gerçekleştirmiş[531], Moğollar bilindik manevralarına başlamıştır. Az sayıda Moğol öncüsü Avrupalılara yaklaşıp sahte bir hücumda bulunduktan sonra kaçar gibi yaparak geri çekilmiştir. Bu hileye kanan II. Heinrich, süvari birliklerini Moğol hatlarının üzerine göndermiş, zırhlarının ağırlığıyla[532] herhangi bir manevra değişikliği yapabilmekten uzak Avrupalılar, Moğol öncülerinin peşine düşmüştür. Süvarilerle piyadeler birbirinden uzaklaşınca Moğollar iki birliğin birbirini görmesini engelleyen yapay bir duman perdesi oluşturarak süvarileri pusuda bekleyen okçularının menziline getirmişlerdir[533]. Moğolların pususuna düşen süvariler komutanları Moravya Dükası III. Depolt'un oğlu Boleslaw ile birlikte bozguna uğramışlardır. Şişman II. Mieszko ve Sulislaw'ın askerleri bu birliğe takviye amaçlı hücum etmişlerse de onlar da bozguna uğramışlardır[534]. Templier, Hospitalier ve

---

[526] Marshall, *a.g.e.*, s. 62.
[527] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 203.
[528] Marshall, *a.g.e.*, s. 62.
[529] 1 fersah 3 kilometreye tekabül etmektedir. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *DİA*, Cilt 12, İstanbul 1995, s. 412.
[530] Bugün Polonya'da bulunan bu köyün Polonya dilindeki adı "Legnickie Pole"dür. Almancadaki adı ise"Wahlstatt"tır. Liegnitz Savaşı'nın cereyan ettiği yerdir. *"İnformationen über die Gemeinde"*, http://www.legnickiepole.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=100&Itemid=121, (Güncellendiği Tarih: 2009, Erişim Tarihi: 14.02.2014).
[531] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 203.
[532] Levha zırhlar XIII. yüzyılın ilk yarısında görülmüş olup o dönemde örme zırhlar daha yaygındı. XIV. yüzyılda levha zırhların yanı sıra örme zırhların da kullanımı devam etmiştir. Bunlar süvarilerin esnek hareket edebilmelerine engel olmaktaydı. Bennet, *a.g.e.*, s. 109; Marshall, *a.g.e.*, s. 51. Polonya süvarilenin XII. yüzyıla kadar hauberk olarak ifade edilen, kısa-örme zincir zırh kuşandıklarını, II Heinrich döneminde de göğüs zırhı kullandıklarını bilinmektedir. W. Sarnecki, D. Nicolle, *Medieval Polish Armies 966-1500*, Osprey Publishing, New York 2008, s. 22, 34.
[533] Marshall, *a.g.e.*, s. 62-63.
[534] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 203-204.

Töton şövalyeleri, dumanların arasında kalıp Moğolları görene kadar tepelerin üzerinden gelen ok yağmuru bunları tarumar etmiştir. Şövalyeler okçuların saldırı altında toparlanmaya çalışımışlar ama kılıç darbelerine karşı bedenlerini koruyan zırhlar Moğolların oklarına ve sonrasında devreye girecek olan mızraklarına karşı bir işe yaramamıştır. Bir başka Moğol bölüğü ise yay biçiminde ilerleyerek süvarilerden uzaklaşmış piyadeleri bir anda sararak kuşatmaya başlamıştır. Moğolların ağır süvarileri şövalyelerin üzerine hücum edince verdikleri kayıplara rağmen onların birliğini bozmayı başarmıştır[535]. Aşağı Silezya dükü Heinrich ile Poppo von Osterna'nın birlikleri de böylece yenilmiş ve Polonya ordusu bozulmuştur. II. Heinrich savaş meydanından kaçmak istemişse de Moğollar tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Moğolların, II. Heinrich'in başını kesip bir mızrağa geçirdikleri[536] rivayet edildiği gibi[537] savaşın ardından başın takılı olduğu mızrakla[538] Liegnitz şehrine doğru yürümüşlerdir[539]. Liegnitz'i kuşatmak yerine başka yöne ilerleyen Moğolların daha batıya ilerleyeceği sanılırken onlar güneye dönmüş, Bohemya kralı I. Wenceslaus da Liegnitz yenilgisini öğrenir öğrenmez yedeklerini toplamak için Bohemya'ya dönmüştür. Küçük gruplara ayrılıp kırsal bölgedeki yerleşimleri tahrip ederek ilerleyen Moğollar, Polonya'yı savaş dışı bıraktıktan sonra Moravya'ya yönelmişlerdir[540]. Ratibor havalisini tahrip ettikten sonra Bohemya Krallığı'na bağlı Moravya'yı tarumar etmişler, Dük I. Wenceslaus sadece Sternbergli[541] Yaroslav komutasında 5000 kadar piyade ve bir miktar tecrübeli piyadeyi takviye olarak buraya gönderebilmiştir. Bu takviye gücüne de meydan savaşından uzak durulup Olomouc veya Brno şehirlerini savunmayı emretmiştir. Sternbergli Yaroslav, Brno şehrinin derebeyinin topladığı askerlerden 1000 tanesini yanına alıp kalanını muhafiz olarak bıraktıktan sonra Moğolların yaklaştığı Olomouc şehrine yürümüştür. Moğolların şehri kuşatan bir kolu onları dışarıya çekmek için çeşitli hileler ve sahte

---

[535] Marshall, *a.g.e.*, s. 63.
[536] Tasvirleri için bkz. Ekler, Resim 2, Resim 3.
[537] Şehir halkının moralini etkilemek için yapıldığı ileri sürülmüştür. Marshall, *a.g.e.*, s. 63.
[538] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 203-204.
[539] Tasvirleri için bkz. Ekler, Resim 4, Resim 5.
[540] Marshall, *a.g.e.*, s. 63.
[541] Günümüzde Çek Cumhuriyeti'nde bulunmakta olup "Cesky Sternberk" adıyla anılan kale ve şehrin o dönemdeki adıdır. "Hrad Cesky Sternberk-Past and Present", http://www.hradceskysternberk.cz/?en.history, (Güncellendiği Tarih: 2005, Erişim Tarihi: 17.02.2014).

saldırılar düzenlemişlerse de Sternbergli Yaroslav onların bu tuzağına düşmemiş, dışarı çıkmaları için kışkırtılan askerlerini de zapt etmiştir. Diğer bir Moğol kolu da havaliyi tahrip etmekle meşgul olmuştur. Moğollar ileri sürüldüğüne göre Sternbergli Yaroslav tarafından yapılan bir huruç harekâtının ardından üç gün sonra kendiliklerinden kuşatmayı kaldırıp Macar Krallığı'na doğru yürümüşlerdir[542].

Moğolların sahte ricat taktiği ifade edilirken, dönemin Avrupa'sında bu taktiğin o an için pek de anlaşılmadığı görülmektedir[543]. Moğolların Avrupa seferinde Avrupalı ordularla aralarındaki taktik farklılık dikkat çekicidir. Batılı şövalyelerin geleneksel taktiği, düşman ordusunun merkezine doğru yapılan, vahşi bir süvari hücumuna kalkmaktır[544]. Bu taktik dönemsel açıdan Avrupa ordularının birbirleriyle olan savaşlarında avantaj sağlamışsa da Avrupa dışından gelen ordulara karşı (Moğollar gibi) dezavantaj olmuştur. Bir yoruma göre Rusların ve Avrupa ordularının geliştirdikleri taktikler, Moğollar tarafından hayal gücünden yoksun olarak nitelendirilmiştir. Çünkü söz konusu taktikler Moğollarınki gibi süvarilerin hareket kabiliyetine değil toplu halde doğrudan saldırıya geçen ağır zırhlı, hareket kabiliyetinden yoksun birliklere dayanmaktadır[545].

Avrupalı şövalyelerin, dönemin batılı orduları arasında ağır zırhlarla zırhlı atlarla Ortaçağ'ın savaş alanlarındaki en güçlü birliğini oluşturduğu söylenmişse de[546] bu durumun geçerli bir yönü yoktur. Bu zırhlı birlikler uzun süre rakipsiz kalmışsa da ateşli silahlardan önce ilk etapta ok ve yayla durdurulmuşlardır[547]. XII. ve XIII. yüzyılların zırhlı süvarisi, cesur olup atının üzerinde sağlam oturarak mızrak ve kılıç kullanabildiği sürece iyi asker olarak nitelendirilmişse de, aslında bu taktik ve disiplin gibi yönleri bulunmayan, asker sayılamayacak bir muharip güçtü. Bu feodal güçler zorla toplanan, itaat sorunları olan, manevra kabiliyetinden yoksun ve zamanını birliğinden ziyade toprağında geçiren kimselerdi. X. yüzyıldan itibaren Avrupa toprakları için tehdit oluşturan güçlere karşı savunma amacıyla oluşturulmuş

---

[542] D'ohsson, *a.g.e.,* s. 204-205.
[543] Özcan, *"Moğol İmajı…"*, s. 439.
[544] Bennett, *a.g.e.,* s. 138.
[545] Marshall, *a.g.e.,* s. 50.
[546] Pınar Ülgen, *Orta Çağ Avrapası'nda Feodal Sisteme Genel Bir Bakış, Mukaddime,* S. 1, İstanbul 2010, s. 7-8.
[547] Mehmet Tanju Akad, *Savaş Tarihinin Dönüm Noktaları*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005, s. 48.

bu birlikler kendilerini saldırı savaşına uyarlayamamış, taktik, strateji, beceri ve deneyimden ziyade cesareti önemsemişlerdir[548].

Feodal birliklerin yanı sıra Avrupalı şövalyelerin yaygınlaşmasında Templier, Hospitalier ve Töton şövalyeleri gibi askeri-dini oluşumların etkisi vardır. Hem rahip hem de düzenli asker olan bu kimseler yüksek idealler çerçevesinde bir araya gelmişlerse de ordu olarak daha basit taktiklerle savaşıyorlardı[549]. Bunlar düşmanı görür görmez duraksamaksızın mızraklarını doğrultup atlarını mahmuzlayarak zırhlıların oluşturduğu bir saf halinde, bir taktik belirlemeden saldırıya geçmişlerdir. Bu nedenle basit bir taktik sistemine sahip herhangi bir düşman bu tür orduları çoğunlukla alt edebilmiştir[550].

Moğollar Liegnitz'de, Batılı şövalyelerin klasik taktiğini kendi lehlerine çevirmişlerdir. Bu amaçla düşmanlarının ilk hattını, sahte ricat için özel yetiştirilmiş hafif süvarilerle üzerlerine saldırmaları için kışkırtmış, ilk düşman saldırısını dağıtmasının ardından ikinci düşman hattı karşısında göstermelik bir yenilgi yaşayıp Moğol ağır süvarilerinin olduğu cenaha çekişmişlerdir. Özellikle Töton birlikleri ağır atlılarıyla Moğolların hafif atlarını yakalayamayıp etraflarını saran Moğol okçularının tuzağına düştüler. Moğol ağır süvarisi de zayıf durumdaki düşmanlarının üzerine hamle yaparak onları tamamen bozguna uğratmaya muvaffak olmuştur. Üstelik Moğollar, duman çıkararak oluşturdukları sahte sisle şövalyelerin bu bozgununu gerilerdeki piyade güçlerinden gizlemişler, çok sonradan fark edilen bu durum Silezya dükünün komutasındaki orduda şaşkınlık ve kargaşa yaşanmasına neden olmuş, geri kalan piyade birlikleri de kısa sürede dağılmışlardır[551].

Moğolların bir kolu Karpat Dağları istikametinde güneydoğuya ilerlerken diğer bir kol ise Macar Krallığı'na doğru yönelmiştir[552]. Moğollar 1241'de dört ordu halinde Macaristan'a girmiş, esas ordu Vereck Boğazı'ndan, diğer üçü de Erdel

---

[548] Sir Charles William Chadwick Oman, *Ok, Balta ve Mancınık-Ortaçağda Savaş Sanatı 378-1515*, çev. İsmail Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002, s. 52-53.
[549] Marshall, *a.g.e.*, s. 50.
[550] Oman, *a.g.e.*, s. 53.
[551] Bennett, *a.g.e.*, s. 138.
[552] Rugoft, *a.g.e.*, s. 84.

(Transilvanya) istikametinden taarruz etmişlerdir. Gyepüler'deki[553] suni engellerle durdurulamadıkları için, orduları kısa sürede Tisza havalisine inmiştir[554].

Moğolların, Macar Krallığı üzerine yürümelerinde Avrupa'ya da sefer düzenleme isteğiyle[555] birlikte Macar Kralı IV. Bela'nın halen Rus knezlerini tanıdığını beyan etmesi de etkili olmuştur[556]. Batu Han, ileri sürüldüğüne göre Macar Kralı IV. Bela'ya mektup yazarak itaat etmesini emretmiş, buna karşılık kral bunu kabul etmeyi Karpat Dağları geçitlerine birlikler göndermiş, Rus knezliklerinden gelen Moğol hücumu haberlerinden[557] sonra da savunma tedbirlerini tartışmıştır. Kralın hem soylularla hem de Macar topraklarına sığınmalarına izin verdiği Kıpçaklar nedeniyle Macar halkıyla sorunları vardı. Kral IV. Bela tarafından Moğollara karşı onların usulleriyle savaştıklarından Macar topraklarına yerleştirilen Kıpçaklar[558] savunma amacı[559] taşısa da, sürüleriyle Macar ovalarına yayılmalarından ötürü halk Kıpçaklardan pek memnun olmamıştır[560]. Macarların yenilgiye uğramasında hem Kıpçaklarla Macar halkının çatışması hem de ülkeye sığınan Rus knezleriyle uyuşamama neticesinde Kral IV. Bela'nın olası müttefiklerinden birini yitirmesi de etkili olmuştur[561]. Macar Kralı IV. Bela, Avrupa'da ciddi bir yardım görmeden Doğu Avrupa şövalyelerini, baronlarını ve eli

---

[553] Erken Ortaçağ'da Macaristan'a özgü bir savunma sistemi. Macarca "gyepü", "çit" anlamına geldiği için hudut hattının bazı kısımlarının çitlerle muhafaza edildiği düşünülmektedir. Bunlar üstüne devrilmiş ağaçlardan, arıklardan (muhtemelen su yolları), toprak ile taştan yapılan engellerle taşkın hala getirilmiş çaylardan ibaretti. Benzeri sistemi Pannonia'da 700'lü yıllarda Avarlar ve farklı bir dönemde Kazaklar da uygulamıştır. Sınırla yolun kesiştiği yerde bulunan geçişlere de "gyepükapuk" denilirdi. İmre Baski, "Demirkapılar", *Turkish Studies*, Cilt 2, S. 2, Ankara 2007, s. 79-80.

[554] Eckhart, *a.g.e.*, s. 65.

[555] Moğolların büyük ticaret yollarını ele geçirmenin yanı sıra dünya hâkimiyeti amacı gütmeleriyle alakalı olarak bkz. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 83.

[556] Fahreddin, *a.g.e.*, s. 38.

[557] Rugoft, *a.g.e.*, s. 84.

[558] Eckhart, *a.g.e.*, s. 65.

[559] Macaristan'da daha önce Macar başbuğu Zolta zamanında (907-947), Peçeneklerin Alman sınır saldırılarına karşı batıdaki Ferto gölü civarına yerleştirilmesi, oğlu Taksony zamanında da (950'den 970'lere) Tanuzoba isimli başbuğlarının himayesinde birçok Peçenek kabilesinin Kuzey Macaristan'da Tizsa nehrine dek Kemej arazisine yerleştirmesi gibi uygulamalar bilinmektedir. Gökhan Dilbaş, "Macar Tarihinde Peçenekler", *History Studies-A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalcık*, Cilt 5, S. 2, Ankara 2013, s. 146. Benzeri uygulamayı Bizans İmparatorluğu (Doğu Roma) 1048 yılında Tuna'nın güneyine inen Peçenekleri Bizans arazilerine kuzeyden gelebilecek tehditlere karşı yerleştirerek gerçekleştirmiştir. Yusuf Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI.-XII. yüzyıllar)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S. 25, Bahar, Konya 2009, s. 58.

[560] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 206-207.

[561] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 166.

silah tutan erkekleri örgütleyerek Moğollara karşı hazırlanmıştır[562]. Alba Julia (Erdel Belgradı) ve Strigonia (Estergon) şehirlerindeki askerleri Buda şehrine getirdikten sonra Tuna Nehri'ni aşarak derebeylerini ve askerlerini beklemek üzere Peşte şehrinde karargâh kurmuştur[563].

Batu Han, Macaristan'a "Rusya Kapısı" denilen yerden, onun ardından Baydar "Macaristan Kapısı" denilen yerden, Ögeday'ın oğlu Kadan ve Subutay Noyan komutasındaki ordu da Moldova üzerinden Macaristan'a girmişlerdir[564]. Macaristan'daki Peşte şehri civarındaki Sajo Nehri'nde teğinler ve noyanlar, Batu Han'a katılmışlardır. Bir görüşe göre üç kol halinde Macaristan'a giren Moğollar Tuna Nehri üzerinde Peşte şehri civarında bir araya gelmiştir[565]. Batu Han, buranın yakınlarında ordugâhını kurarak süvarilerini de Macarları dışarı çekmeleri için Peşte duvarları önüne göndermiştir[566].

Kral IV. Bela'nın huruç hareketine karşı çıkmasına rağmen, Moğolların gelişinin üçüncü gününde Moğol süvarilerinin surlara sıkça yaklaşmaları üzerine Kalocza Başpiskoposu Ugrin Csak kralın emrini hiçe sayarak dışarı çıkmıştır. Moğolların sahte ricatına kanarak bataklığa giren başpiskopos ve askerleri buradan çıkamadıkları gibi etraflarını çeviren Moğolların oklarıyla telef olmuşlardır. Ancak başpiskopos güç bela kurtulup Peşte'ye dönebilmiştir. Bu olayın olduğu sıra Kıpçaklara duyulan tepki nedeniyle Kotan ve adamları, kralın kararına karşı gelen Macarlarca öldürülünce, Moğollara karşı savaşmak yerine Macarlara cephe almışlar, gördükleri yerde savaşa tutuşarak Macar ovalarını tahrip etmişlerdir. Tuna Nehri'ni geçip Franka[567] ile St. Martin[568]'i tahrip ettikten sonra birçok at ve para ganimetiyle Bulgar Krallığı'na iltica etmişlerdir[569].

Macar Kralı IV. Bela, Peşte'de askerlerinin toplanmasını beklerken, bir Moğol kolu Tuna Nehri üzerindeki Vatsen şehrini ele geçirmiştir. Daha sonra Eğri şehrini de tahrip ettiklerini öğrenen Varadin başpapazı askerleriyle birlikte Moğolların peşine

[562] Rugoft, *a.g.e.*, s. 84.
[563] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 207.
[564] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 207.
[565] Rugoft, *a.g.e.*, s. 84.
[566] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 207.
[567] Yeri tespit edilemedi.
[568] Pannonhalma veya Samartin olarak bilinen şehir.
[569] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 207-208.

düşmüş, Moğollar sayıca az oldukları için yedek atlarının üzerine askere benzer korkuluklar oturtarak bir yerde beklettiler. Daha sonra başpiskoposun üzerine sahte bir hücumda bulunarak peşlerine takıp bu atların olduğu yere çekmişler, korkuluklar bindirilmiş atları süvari zannederek geri çekilmiş, önce Varadin'e ardından da Peşte'de bulunan Macarların genel karargâhına gitmiştir[570].

Macar ordusunun toplanmasının ardından Kral IV. Bela, Moğolların üzerine yürüyünce Moğol kolları bir araya gelerek Batu Han'ın komutasında geldikleri yoldan geri çekilmeye başlamışlardır. Sajo Nehri'nin batı kıyısında 1000 askerin koruduğu bir köprünün yakınında karargâh kuran Kral IV. Bela, geniş ve bataklık nehir arazisinin ancak bu bölgeden geçit verebileceğini düşünmüştür[571].

Hernad Nehri'nin Sajo Nehri'ne karıştığı yerde Mohi düzlüklerinin yakınındaki Macar Ordusu'nun 100.000 kişiye yakın olup, Kıpçakların desteği olmadan bile Moğollardan 20.000 kişi fazla olduğu tahmin edilmektedir. Oldukça küçük bir arazide kamp kuran Kral IV. Bela, askerlerin çevrelerini araba ve çadırlarla kuşatmıştır[572]. Macar süvarileri dönemlerine göre korku salan bir askeri güç olmalarına rağmen başlarındaki komuta kademesinin taktik ve idare sorunları olduğu düşünülmektedir[573].

Moğollar, Sajo Nehri'nin beş fersah[574] kadar uzaklığında etrafı bataklık bir ovada beklerken, bir grup Moğol öncüsü gece vakti ikiye ayrılıp bir kısmı Sajo Nehri'ni yüzerek diğer bir kısmı köprüden geçerek karşıya varmış, köprü muhafızlarını alt ederek[575] sabaha karşı Macar karargâhını kuşatarak ok yağmuruna tutmuşlar[576], bu öncü kuvveti Şiban idare etmiştir. İki ordu savaş hazırlıklarını sürdürürken aralarında bulunan nehri gece vakti geçen Şiban Han düşmana aniden

---

[570] D'ohsson, *a.g.e.,* s. 208-209.
[571] D'ohsson, *a.g.e.,* s. 209.
[572] Eski Türklerin savunma amaçlı olarak arabalardan faydalandığı bilinmektedir. Şayan Ulusan Şahin, "Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)", *Bilig*, Kış/2005, S. 32, s. 168. Benzeri bir taktik sonradan Osmanlılar tarafından "tabur cengi" (wagenburg) olarak uygulanacaktır. Ali Budak, "Osmanlı Modernleşmesi ve Edebiyat", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Ağustos 2007, s. 117.
[573] Marshall, *a.g.e.,* s. 62.
[574] 25 kilometre kadar.
[575] Mohi Savaşı'nda Moğollar ile Macarların köprü üzerindeki çarpışmalarının tasviri için bkz. Ekler, Resim 1.
[576] D'ohsson, *a.g.e.,* s. 209.

saldırmış, ilk saldırıda düşmanı yerinden kıpırdatamasa da takviye olarak geriden gelen birliklerin yardımıyla düşman çadırlarının olduğu yere kadar ulaşıp büyük bir paniğe yol açmışlardır[577]. Cüveyni'nin eserinde geçen bir bilgi Başkurt halkına karşı yapılan savaştan bahsetse de[578], aslında Macarlar üzerine yapılan seferin bilgisini vermektedir[579]. Nitekim daha önce X. yüzyıldan itibaren Macarların Başkurtlar ile birlikte anıldığı bilinmektedir[580]. Batı kaynaklarında da benzeri bir durum söz konusudur[581]. Carpini, Moğolların ele geçirdikleri ülkelerden bahsederken Başkurtlar'dan "Büyük Macarlar" olarak bahseder[582]. Ruysbroeckli Willem'ın seyahatnamesinde de benzeri bir niteleme vardır ki[583] orijinal metinde (Latince) "Pascatir" olarak zikredilmektedirler[584]. Muhtemelen bu türden bir isimlendirme yapılmıştır.

Şiban komutasındaki Moğol kolu bu şekilde önden hücum ederken, Subutay Noyan da bir başka kol ile Macarları arkadan çevirmek için harekete geçmiş, bataklık araziyi geçemediğin bu harekâtı tamamlayamamıştır. Sajo Nehri'nin üzerindeki köprü birkaç atlının geçebileceği darlıkta olduğun genel bir hücuma kalkışmayı tehlikeli gören Batu Han, Macarların uzun süre köprübaşını tutarak direnebileceklerini düşünerek yedi mancınık kurdurup alevli taşları Macar ordusuna fırlatarak onları köprübaşından tamamen uzaklaştırmaya muvaffak olmuştur. Diğer birliklerini köprüden geçiren Moğollar, mancınıkları da taşıyarak yaptıkları atışlarla Macarları biraz daha geriletmiştir ki bu manevra, çağdaş topçu taktiklerinde

---

[577] Yukarıda açıklandığı gibi Cüveyni'nin eserinde "Başkurt" ismi geçmektedir. Cüveyni, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 281-282; Özcan, *"Macar..."*, s. 95, 96; Özcan, *"Moğollara Dair..."*, s. 34.
[578] Cüveyni, *a.g.e.*, s. 282.
[579] Grousset, *a.g.e.*, s. 276.
[580] Zekiyev, *a.g.m.*, s. 78.
[581] Saadettin Gömeç, "Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, ed. İlyas Kamalov, Ali Merthan Dündar, A. Melek Özyetgin, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 210.
[582] Carpini, *a.g.e.*, s. 89.
[583] Richard Hakluyt, *The principal navigations, voyages, traffiques, and discoveries of the English nation*, http://ebooks.adelaide.edu.au/h/hakluyt/voyages/rubruquis/english.html, (Güncellendiği Tarih: 16.09.2012, Erişim Tarihi: 28.05.2012).
[584] Richard Hakluyt, *The principal navigations, voyages, traffiques, and discoveries of the English nation*, http://ebooks.adelaide.edu.au/h/hakluyt/voyages/rubruquis/latin.html, (Güncellendiği Tarih: 16.09.2012, Erişim Tarihi: 28.05.2012)

"yuvarlanan baraj"[585] olarak ifade edilmektedir. Böylece nehri tamamen aşan Moğollar 40.000 kişi olduğu ifade edilen askerleriyle, kendilerinden daha kalabalık olan Macar ordusuna karşı tipik okçu atışlarına dayalı çarpışmalarıyla hücum etmeyi sürdürmüşlerdir. Macarlar, Moğol saflarına doğru ardı ardına saldırıya geçtilerse de yangın bombaları ve ok yağmuru altında geri çekilmek zorunda kalmışlardır[586].

Kral IV. Bela'nın kardeşi Slavonia dükü Galicia-Lodomerialı Koloman, Başpiskopos Ugrin Csak ve Templier papazı Rembald de Voczon bir miktar askerle Moğolların ok saldırısından kurtulabilmişti. Başpiskopos Ugrin Csak, kralı ve derebeylerini kararsız olmakla azarlayıp Moğollara karşı hücuma geçmiştir. Dük Koloman ile Templier papazı Rembald de Voczon da bu hücuma katılmışlardır. Ancak bu saldırı neticesinde bunlar da bozguna uğramış, Templier papazı Rembald de Voczon maiyetindeki Templier Şövalyeleri'yle birlikte ölmüştür[587]. Kral IV. Bela'nın ve Başpiskopos Ugrin Csak'ın huruç emirlerine uymadan karagâhlarında bekleyen Macarlar, Dük Koloman'ın ardından çıkıp tekrar harbe tutuşmuşlarsa da çoğunluğu harp etmek için değil Moğol kuşatmasından firar etmek için bu hücuma katılmıştır. Bir yoruma göre Moğollar bunların çıkmasına müsaade ederek kuşatma hatlarını bilerek açık bırakmış, hatta ok saldırısını bile kesmişlerdir. Böylece bu tarafın açık olduğunu gören diğer Macar askerleri de karargâhtan hiçbir şeyi düşünmeden çıkmış ve o yöne doğru seğirtmişler, Moğolların bataklık nehir arazisine doğru onları çektiğinin farkına varamamışlardır[588].

Daha fazla destek bulan diğer görüşe göre ise Batu Han, Macar ordusunun kanatlarını Subutay Noyan'ın geliş yönüne göre çevirmek için[589] geri çekilmeye başlamış, Macarlar onları takip ettikleri için ordugâhlarını terk etmişlerdir. Ancak nehre doğru gerileyen Moğollar bir anda geri dönerek saf tutmaya başlayınca[590] Macarlar kuşatıldıklarını anlamışlardır. Subutay Noyan'ın kendisine bağlı birliklerle

---

[585] Baraj Ateşi: Özel surette veya belirli bir hedefe nişan alınarak yapılan atıştan farklı olarak, bir boşluğu veya sahayı doldurmak amacıyla yapılan atış. Liddel Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, Cilt 1, İstanbul 2005, s. 116.
[586] Marshall, *a.g.e.*, s. 64.
[587] Bu savaşta ölen Templier Şövalyeleri anısına yazdırılmış bir tabela (bkz. Resim 10), Mohi Savaşı'nın yaşandığı yerde inşa edilen bir hatıra parkında (bkz. Ekler, Resim 8 ve Resim 9) bulunmaktadır.
[588] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 209-210.
[589] Böylece Subutay Noyan, Macar ordusunu geriden sarabilecektir.
[590] Geri çekilmeyi bırakıp Macar ordusunu karşıladıklarında.

Macar askerlerini yay biçiminde arkadan kuşatması yoğun bir ok saldırısını da beraberinde getirmiştir. Bu gelişme üzerine Macarlar bir huruç harekâtı düzenlemek için saflarını sıklaştırarak Moğol kuşatmasını yarmış ve ardından da kamplarına doğru kaçmayı başarmışlardı. Bu hareket Macarlar için bir kurtuluş gibi görünürken savaş alanına geç intikal etmesinden dolayı Batu Han'ın birliklerinden daha zinde olan Subutay Noyan'ın birlikleri kısa sürede Macarların kamp alanını çevrelemiş, mancınıklarla alevli taşlar fırlatmak suretiyle kampı tarumar etmişlerdir. Bir grup Macar askeri, Moğolların ağır süvarileri karşısında tutunma şansı bulamamış, kurtulmayı başarabilenler Peşte yoluna kaçabilmişse de Moğol süvarilerinin ok yağmuru altında dağılmışlardır. Macarların toplam kayıpları tahminen 60.000'e (bir başka görüşe göre 70.000[591]) yakın olup Kral IV. Bela, yukarıda zikredildiği gibi peşindeki Moğolları atlatıp Sajo Nehri'ni yüzerek geçip ormanlarda saklanmıştır[592].

Ardından Karpat Dağları yakınlarındaki Thuroczy[593] Kontluğu'na sığınmıştır[594]. Kral IV. Bela daha sonra Adriyatik Denizi kıyılarına doğru kaçarken, Moğollar Peşte şehrini alarak tahrip etmişler, Estergon ve Erdel Belgradı gibi birkaç kale haricinde Tuna Nehri'ne kadar Macar Krallığı'nı çiğnemişlerdir[595].

Moğol teğini Kadan'ın yönettiği bir kol Transilvanya'dan ayrılarak Duda şehrini ve ardından da Varadin şehrini ele geçirerek tahrip etmişlerdir. St. Thomas[596], Canad[597], Prenc[598], Egresch Manastırı[599] gibi yerleşim yerlerini de zapt ettikten sonra 1241 yazını savaşsız geçirmişler, 1242 kışında Tuna Nehri donunca bundan istifade ederek Estergon şehrine yönelmişlerdir. Şehri alsalar da Estergon Kalesi'ni düşürememişlerdir. St. Martin Kalesi'ni[600] kuşatırken Ögeday Han'ın vefatının ardından burayı almadan Batu Han'la birlikte Macar Krallığı topraklarından

[591] Rugoft, *a.g.e.*, s. 86.
[592] Marshall, *a.g.e.*, s. 64-65.
[593] Slovakya'da bulunmaktadır.
[594] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 210.
[595] Grousset, *a.g.e.*, s. 276.
[596] Tahminen Black Körös bölgesindeki Thomas Köprüsü isimli yerleşim olabilir. Henry Hoyle Howorth, Ernest George Ravenstein, *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century-Part I: The Mongols Proper and The Kalmuks*, London 1876, s. 146.
[597] Metinde Tanad-Tehanad olarak zikredilmiştir.
[598] Tahminen "Tahtlı beyaz kale" anlamına gelen, Székesfehérvár yahut Fehervar şehri olabilir. Nitekim Kadan'ın Peşte'den sonra burayı kuşattığı bilinmektedir. Nicolle, *Genghis…*, s. 53.
[599] Canad yakınlarında.
[600] Pannonhalma veya Samartin olarak bilinen şehir.

çıkmışlardır. Bir başka kol Viyana yakınlarındaki Neustadt şehrine yürümüş, Bohemya Krallığı, Karintiya Dükalığı ve Aquileia Patriki tarafından bir ordu oluşturulduğunu haber alınca geri çekilmişlerdir[601].

Bu sefer esnasında Kadan komutasında bir Moğol kolu, Kral IV. Bela'yı takip etmekle görevlendirilmiştir[602]. Thurocz'un ardından Persburg'a[603] sığınan Kral IV. Bela, buradan Adriyatik Denizi kıyılarına doğru inerek Zagreb şehrine sığınmıştır. Alba Royaval[604] şehrine, Kral Etienne'in[605] cesedini ve kiliselerin hazinelerini getirmek için adamlar göndererek, kraliçe ve iki yaşındaki oğlu Etienne'yi Dalmaçya'ya naklettirmiştir. Hazinelerini Split şehrine, karısını Klissa Kalesi'ne[606] gönderdikten sonra, Teğin Kadan'ın peşine düştüğünü öğrenince Dalmaçya sahillerine inerek önce Split şehrine sığınmıştır. Ardından Trau'ya, oradan da Adriyatik'te bulunan bir adaya kaçmıştır. Slavonya ve Split üzerinden geçen Moğollar, Klissa Kalesi'ni kuşatmışlardır. Kralın orada olmadığını öğrendiklerinden ve Klissa Kalesi'nin de sarp bir yerde bulunmasından ötürü kuşatmayı kaldırmışlardır. Trau üzerine yürüyen Moğollar, Kral IV. Bela'nın bulunduğu adanın karşısındaki sahilde kamp kurmuşlardır. Mart ayını orada geçirdikten sonra Yukarı Dalmaçya'nın sahil şehirlerine yürüyerek Kotor, Suagium (Doviach) ve Drivasto'yu tahrip ettikten sonra Batu Han'ın ordusuyla birleşmek üzere Sırbistan'a girmişlerdir[607].

Sırbistan üzerinden Bulgar topraklarına giren Kadan, civarı tahrip ederek yürürken Moğol ordusunun diğer kolları da Tuna Nehri'ni takip ederek Bulgar topraklarına girmiş, herhangi bir direnişle karşılaşmadan yakıp yıkarak buradan geçip doğuya doğru yönelmişlerdir. Avusturya yıllıklarında Moğolların bir kolunun, Bulgar topraklarının güneyinde Bizans Ordusu ile yaptığı bir savaşın da bahsi geçmektedir, ancak yeri belli değildir. 1242'de Bulgarlar, Moğollara haraç ödemeyi

---

[601] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 211-213.
[602] Grousset, *a.g.e.*, s. 276; Rugoft, *a.g.e.*, s. 86.
[603] Bratislava.
[604] Székesfehérvár, nitekim Kral IV. Bela'nın Hırvatistan'a getirttiği Macar Kralı Etienne diğer adıyla IV. Stephen'in mezarı buradadır.
[605] Kral IV. Stephen (IV. İstvan veya III. Etienne de Hongrie, 1133-1165). *"The Pedigree of İstvan IV of (King) Hungary"*, http://fabpedigree.com/s096/f563624.htm, (Güncellendiği Tarih: 2014, Erişim Tarihi: 18.02.2014).
[606] Hırvatistan'da.
[607] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 210-214.

kabul ederek onların egemenliğini kabul etmiştir[608]. Subutay Noyan, Moğolistan'a dönerken Batu Han ise İdil Nehri'ndeki otağına çekilmiştir[609].

Böylece Moğolların Avrupa seferi sona ermiştir. Avrupa şehirlerinin, Rus knezliklerinden daha fazla zarar gördüğü nitelendirmesi yapılmış[610], Moğolların aniden ortaya çıkışı üzerine Avrupa'da onlara karşı neler yapılabileceği ve kurtuluş çareleri aranmıştır[611]. Moğolların Polonya ve Macaristan'daki savaşlarda kayıp verdikleri için Macarların savunmalarını bir süre daha sürdürebilmeleri halinde onları yenebileceği ileri sürülmüştür[612]. Avrupalıları böyle bir direnişten, Moğollara karşı duydukları korku alıkoymuş olmalıdır. Nitekim o dönemde Moğolların, Yunan mitolojisindeki cehennem tasavvuru olan "Tartarus"tan çıkma kimseler olduklarını düşünmüşlerdir. Buna göre onları "Tartar" diye zikretmişler, haklarında korkunç rivayetler uydurmuşlardır[613].

Moğolların Avrupa üzerine düzenlediği seferlere karşı, batıda Moğollara karşı bir Haçlı Seferi düşüncesi de oluşmuştur. Papa IX. Gregor (1227-1241) Almanya'da Haçlı Seferi için çağrı başlatmış, 1243'te Papa IV. İnnocentius (1243-1254) 24 Temmuz 1245'te Fransa'da Lyon kentinde bir konsül toplayarak Fransa'da Haçlı Seferi çağrısında bulunmak üzere papazlar görevlendirmiştir. Ancak bu sefer düşüncesi uygulamaya geçirilmemiştir[614].

Moğolların Doğu Avrupa'dan neden çekildiklerine ilişkin hem kaynaklar hem de araştırma eserleri çeşitli görüşler öne sürmektedir. Çoğu görüş Ögeday Han'ın ölümü nedeniyle çekilmeleri üzerinde birleşmekte, buna da veraset ve taht çekişmesinin neden olduğunu, bu nedenle Avrupa seferinin ertelenerek Batu Han'ın İdil Nehri'ndeki otağına döndüğü söylenmektedir[615]. Hatta bu görüşle bağlantılı olarak "kaanlık seçimine odaklı politika"nın dünya hâkimiyeti odaklı Moğol

---

[608] İstvan Vasary, *Kumanlar ve Tatarlar-Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler 1185-1365*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapıkredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 81-82; Grousset, *a.g.e.*, s. 276.
[609] Rugoft, *a.g.e.*, s. 86.
[610] Gumilev, *Eski Ruslar…* , Cilt 2, s. 166.
[611] Fahreddin, *a.g.e.*, s. 38.
[612] Carpini, *a.g.e.*, s. 72-73.
[613] Rugoft, *a.g.e.*, s. 86.
[614] Ergin Ayan, "Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz'in Kuzeyi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2011, S. 30, Ankara 2011, s. 44.
[615] Roux, *a.g.e.*, s. 294; Kafalı; *"Deşt-i Kıpçak…"* , s. 188; Grousset, *a.g.e.*, s. 276; Fahreddin, *a.g.e.*, s. 38-39; Hosking, *a.g.e.*, s. 84; Kurat, *Rusya…*, s. 70; Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 67; Rorlich, *a.g.e.*, s. 56.

stratejisine üstün gelerek, Batu Han'ın Doğu Avrupa'dan çekildiği şeklinde bir yorum da yapılmıştır[616].

Batu Han'ın merkezden gelen bir emirle apar topar bir şekilde geri çekilmediği, askerlerin harekâtta yorgun düşmesi, kayıplar vermeleri[617] ve Avrupa'daki otlakların belli sayıda hayvanı besleyebilmesine bağlı olarak kendi inisiyatifi ile geri çekildiği[618] şeklinde bir görüş de vardır. Moğolların seferin bu noktasından sonra daha fazla ilerlemeyi gerekli görmemesi[619] ve Ögeday Han'ın ölüm haberi ulaştıktan sonra acele etmeden geri çekilmeleri[620] gibi bilgiler olsa da Batu Han'ın birçok seferin ardından teğinlerle birlikte geri dönmelerinin merkezi bir emirle yapılıp yapılmadığı açık değildir[621].

Batu Han'ın hem kayıplara bağlı olarak hem de daha fazla ilerlemeyi gerekli görmemesi nedeniyle kendi inisiyatifiyle geri çekildiği daha geçerli bir neden gibi görülmektedir. Bunların yanı sıra Ögeday Han'ın ölümüyle bağlantılı siyasi gerginlikler söz konusu olsa da gerek ordusunu gerekse idar ettiği bölgeyi yapılandırmak için seferlere ara verdiği açıktır[622]. İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi, Rus knezliklerinin ele geçirilmesinin ardından tamamlandığından Batu Han'ın, Avrupa'ya dek ilerlemesinin muhtemel rakiplerine gözdağı vermek amacı taşımaktadır[623].

---

[616] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 87.
[617] Carpini, *a.g.e.*, s. 73.
[618] Roux, *a.g.e.*, s. 294-297; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 42.
[619] Rugoft, *a.g.e.*, s. 86; Gumilev, *Eski Ruslar…* , Cilt 2, s. 167.
[620] D'ohsson, *a.g.e.*, s. 212, 214.
[621] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 196.
[622] Kamalov, *a.g.t.*, s. 52-53.
[623] Kafalı, *a.g.e.*, s. 51.

III. BÖLÜM:

DEŞT-İ KIPÇAK SEFERLERİNİN SONUÇLARI

A. Moğol Seferlerinin Neden Olduğu Dönüşüm

Moğol seferlerinin o dönemdeki insanların üzerinde bıraktığı bazı olumsuz etkiler söz konusudur. Bunda hem Moğolların kendilerine duydukları özgüvenle daha pervasız hareket etmeleri hem de bu hareketlerin neticesinde Moğollara dair oluşturulan korkutucu bir imajın oluşması söz konusudur. Moğol seferlerinin dönüştürücü yönü ve olumlu sonuçları, bu imajın etkisiyle genelde göz ardı edilmiştir.

Moğolların yukarıda bahsedilen özgüveniyle alakalı şöyle bir örnek verilebilir: Gürcülerin, Moğollarla savaşmalarının ardından onların esir olmayı kabul etmektense ölümü tercih edecek askerleri olduğunu ileri sürmesi gibi[624] Moğolların da İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi öncesinde bu bölgedeki halklardan bahsedilirken bunların savaşçı yapıda olması ve kızdıklarında kılıçlarıyla kendi kendilerini öldürebildikleri ifade edilmiştir[625]. Demek ki Moğolların da karşılarındaki kavimleri kendileri kadar savaşçı ve cesur olarak nitelendirdikleri olabilmektedir. Dikkat çeken nokta ise Moğollarla karşılaşan halklarda Moğollardaki bu cesaret halinin korku uyandırırken, Moğolların karşılarındaki kavimlerin savaşçılıklarından pek korku duymamalardır. Nitekim Gumilev, Batu Han'ın Rus knezliklerine yürümesi esnasında Moğol ordusunun ciddi bir direniş karşısında dağılabilecek kollara ayrılarak sefere çıkmasını Batu Han'ın karşısına ciddi bir tehlikeyle karşılaşmayacaklarından emin olması şeklinde değerlendirmiştir[626]. Her ne kadar Moğollar knezliklerin iç çekişmesinden haberdar olsa da kendilerine böylesine güven duymaları onların seferleri gerçekleştirirken hangi düşünce yapısıyla hareket ettiklerini göstermesi açısından ilgi çekici bir örnektir. Moğolların bu şekilde hareket etmesi ve sert müdahalelerde bulunmaları, yukarıda bahsedilen korkutucu Moğol imajının doğmasına yol açmıştır.

Bu imajın oluşmasında, Moğolların yenilgiye uğrattığı halkların kaçtıkları yerlerde yaşadıklarına dair anlattıklarının da etkisi vardır. Yenilenlerin kaçtıkları

[624] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 344.
[625] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 192.
[626] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 162.

yerlerde onların neden olduğu tahribatı anlatmaları ve yenilgilerinden bahsetmeleri, ister istemez Moğolların lehinde kasıtsız bir propaganda faaliyeti hüviyetine bürünmüştür. Her anlatı Moğolları yenilmez ve zalim göstererek girdikleri bölgelerde daha az direniş görmelerine neden olmuştur[627]. Moğollarla karşılaşan büyük ve düzenli ordular yenilgiye uğramış, büyük şehirler şiddetli direnişlere rağmen harap olmaktan kurtulamamış, üstün savaş yeteneğine sahip komutanlar, askerlerinden ve halktan aldıkları desteklere rağmen bir döneme kadar onların karşısında duramamıştır[628]. Moğollar karşısındaki devletlerin, yenilgilerden ve kayıplardan ders almamaları, taktiklerini bunlara göre düzenleyememeleri de Moğol zaferlerinin nedenlerinden biridir. Nitekim önceden olduğu gibi Moğolların karşısındaki devletler her savunma yöntemini kendilerine göre düzenlemişler, Moğol Ordusu'nun aldatma ve sahte ricatları karşısında istisnalar haricinde fazla direnememişlerdir[629]. İbnü'l-Esîr'in Moğol zaferlerinin niteliği hakkında söyledikleri Moğol seferlerinin dönemine insanları üzerindeki etkisini adeta özetlemektedir. Bir ordunun Çin sınırlarından kalkıp bir yıl içerisinde Ermenistan'a ve Irak'a kadar gelerek bu bölgelerde hâkim olmalarını inanması güç bir hadise olarak değerlendirmiş, kendilerinden sonra gelecek nesillerin Moğol seferlerini okuduklarında doğru kabul etmeyebileceklerini hatta inanamayabileceklerini belirtmiştir[630].

Sonraki dönemlerde Moğol seferleri değerlendirilirken, o dönemlerdeki bakış açısının etkisinde kalınmıştır. Savaşların dönüştürücü yönü göz ardı edilmiştir. Clausewitz, savaşı; *"Hasmı irademizi yerine getirmeye zorlayan bir şiddet hareketi"* olarak tanımlamaktadır[631]. Savaş, insanlar için üretimden sonra en büyük sosyal faaliyetlerden birisi olup, muazzam kaynakların bir araya getirilmesini gerektirdiğinden toplumları kökünden sarsarak toplumsal değişimleri hızlandırmıştır[632]. Günümüze kadar savaş, insan ilişkilerinin çok yoğun bir biçimi olarak toplumların dönüşüm süreçlerini hızlandırmış, topluma ait dinamikler böyle

[627] Özdal, *a.g.e.*, s. 136-137.
[628] Ahmet Özdemir, "Moğol İstilasından Bazı Öğrenilmiş Çaresizlik Örnekleri*", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, Konya 2010, s. 25.
[629] Bu hususdaki eleştiriler için bkz. Carpini, *a.g.e.*, 98, 100.
[630] İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Cilt 12, s. 334.
[631] Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. Şiar Yalçın, Spartaküs Yayınları, İstanbul 1997, s. 35.
[632] Mehmet Tanju Akad, *Çağdaş Toplumda Savaş*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 11.

gelişmiştir[633]. Bu açıdan savaş tarihinin dönüm noktaları aynı zamanda insanlık tarihinin de dönüm noktaları olmuş, her savaş geleceği dönüştürerek tarihi farklı bir mecraya sokmuştur[634]. Dolayısıyla Moğolların dünya tarihine olan katkıları yadsınamaz bir gerçekken bu katkı yanlış değerlendirilebilmektedir.

Avrupalı bakış açısıyla Moğollar, kaba tabirle "barbar" olarak nitelendirilip modernitenin başlangıcıyla geçersiz ilan edilmiş bir devlet idaresi ve savaş biçimini uygulayan insanlar olarak nitelendirilirler[635]. Batı kültüründe doğudan gelen savaşçıları "barbar" olarak tanımlama, batının savaşçılarının amacının ise medeniyet yaymak olduğuna dair bir saplantı vardır[636]. Bu bakış açısının temeli budur.

Gerçekte ise Moğollar XIII. yüzyılda Cengiz Han'ın siyasi ve askeri başarıları sonucunda Moğol kabilelerini bir araya getirilmesiyle, belli bir birlik şuuru ve siyasi teşekkül oluşturmuşlardır[637]. Avrupalı bakış açısına ve bazı araştırmacılara göre sadece Moğollar değil, Türkler de dâhil olmak üzere Asya'da kurulan atlı-konargöçer niteliğindeki devletlerin, önlerine çıkan medeniyeti yakıp yıkan, şehirleri tahrip edip ticaret hayatını önemsemeyen bir yapı oldukları iddia edilmiştir. Son dönemde yapılan araştırmalar ise bunun tam tersi olduğunu ve konargöçer devletlerin de ticareti önemseyip muhafaza ettikleri, ziraatla uğraşan ve ticaret açısından gelişkin bölgelere, şehir hayatına önem verdikleri göstermektedir. Tahribatın ardından Moğolların da şehirler kurduklarını, ticareti teşvik ettiklerini, geniş bir bölgede "Pax Mongolica" olarak anılan dönemde tek bir ekonomi ve vergi sistemi yerleştirdikleri görülmektedir[638]. Altın Ordu, doğudan batıya uzanan muazzam bir ticaret ağını koruması[639], geniş bir bölgede asayişi temin etmesi[640] ve kuruluştan itibaren ticari ve tarımsal gelişmeleriyle[641] bu açıdan önemli bir örnektir.

---

633 Mehmet Tanju Akad, *Strateji Üzerine*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2003, s. 72.
634 Akad, *Savaş Tarihinin…*, s. 5.
635 Jeremy Black, *Neden Savaşıyoruz*, çev. Yasemen Birhekimoğlu, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 43.
636 Nejat Eslen, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s. 21.
637 Kalkan, *a.g.e.*, s. XI.
638 Tezcan, *a.g.m.*, s. 152, 154.
639 Hosking, *a.g.e.*, s. 84.
640 Grousset, *Stepler…*, s. 263.
641 Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 50.

B. Türk Siyasi Tarihi Açısından Genel Sonuçları

XIII. yy'ın başlarında Moğol İmparatorluğu'nun kurulması, Türk Tarihi'nin seyrinde mühim göç hareketlerinin meydana gelmesine neden olmuştur. Bu harekâtın sonucunda Türk illeri, kendi yapılarını kaybederek parçalanmalara uğramışlar, yeni kurulan hanlıkların ana unsurunu teşkil etmişlerdir. Moğol kabilelerinin çoğunluğu, bu fetih hareketleri sırasında Türk nüfusunun yoğun bulunduğu Deşt-i Kıpçak, Türkistan ve Azerbaycan'a dağılmış, kendilerinden sayıca fazla birçok Türk topluluklarını Onagan-Bogol[642] sistemi ile kendi aralarında taksim ederek bünyelerine katmışlardır. Bunun neticesi olarak, Uluğ-Yurt'ta kalarak milliyetlerini muhafaza eden Moğollar ile Cengiz Han sülalesinin kağanlık şubesi dışında, diğer üç ulustaki Moğol kabileleri ile Cengiz Han oğulları, yüz yıl içerisinde tamamen Türkleşmişlerdir. Bunların Türkleşmesinde, kendilerinden nüfus itibarıyla çok kalabalık ve medeni olan Türk deryasının içinde dağılmalarının rolü büyüktür. XIV. yy'ın ilk yarısında Cuçi Ulusu, Çağatay Hanlığı ve İlhanlılar artık tam manasıyla Türkleşmiştir denilebilir[643].

Bu husus siyasi ve kültürel alanlarda da kendini göstermektedir. Batu Han'ın, Kral IV. Bela'ya gönderdiği mektubun bir Kıpçak tarafından tercüme edilmesine bakılarak mektubun Türkçe olduğu[644], böylece de Türk kültürünün diplomasi örneğinde devlete büyük oranda sirayet ettiğini söylemek mümkündür. Moğol İmparatorluğu'nun bulunduğu bölgelerde ortaya çıkan hanlıklarda, idare Cengiz Han soyundan gelen hükümdarlarda olsa da hâkim bulundukları bölgelerdeki coğrafi ve kültürel şartların etkisiyle kendilerinden önceki devletlerin yapılanmasından da etkilenmişlerdir[645]. Moğollardaki yüksek hâkimiyet doktrini, Türk ve Uygur doktrini temeline dayanmaktadır. Hükümdarın "hakan" unvanından "cihan hâkimiyeti mefkûresi"ne kadar dünya görüşü önceki Türk devletlerinden pek bir farklılık arz

[642] Teba durumuna düşen Türk il ve boylarının bölüşülerek Moğol kabileleri arasında taksim edilmesi.
[643] Kafalı, *Cuçi Ulusu…*, s. 179-180. Saadetin Gömeç de bu hususla alakalı olarak Moğol kabilelerinin Türkleşmelerini Cengiz Han yasalarının tarihi ve sosyal dayanaklarından bahsederken teşkilatlanmadaki Türk unsurların etkisiyle örneklendirmiştir. Saadettin Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Türkoloji Araştırmaları*, Volume 1/2, Sonbahar 2006, s. 4.
[644] Özcan, *"Macar…"*, s. 93.
[645] Akbıyık, *a.g.e.*, s. 289.

etmemiştir. Bu nedenle etnik ve kültür açısından Moğollar bir değişime uğramışsa da, Türk tarihi açısından yalnızca siyasi yapılar ve nüfus yoğunluğu değişmiş, hâkimiyet bölgelerinde ağırlıklı olarak Türkleşme sürmüştür[646].

Moğol Seferleri'nin ardından Moğolların büyük bir çoğunluğu Moğolistan'a dönmüş, bu nedenle ele geçirilen bölgelerde kalan Moğolların kimlikleri, zaman içerisinde söz konusu bölgelerin kültürel etkileri altında değişime uğramıştır. Moğol fetihleri, Moğolların mukadderatından ziyade Türklerin mukadderatını etkilemiştir denilebilir. Moğol devrinde çoğu yerde Türk unsurunun güçlenmesi dikkat çekmektedir. Mesela Çağatay Hanlığı iki kola ayrıldıktan sonra Çağatay adı Türk unsurunun hâkim olduğu batı bölümü için saklanmış ve bu sırada XIV. yüzyılda ve daha sonra, devlet gücü Çağatay Han'ın çocuklarının elinden çıktığı halde o bölgede oluşan Türk dili, Çağatayca olarak anılmıştır. Cuçi Han'ın çocuklarının hâkim olduğu bölgede Türkleşme daha erken gerçekleşmiştir[647].

Altın Ordu'da Moğol Ordusu'nun esas çekirdeğini Cengiz Han'ın Cuçi Han için ayırdığı 4.000 kişi ve onların ailelerinin oluşturduğu bilinmektedir. Bunlar Sayçiut, Kinkit ve Huşin isimli üç boydan ibaretti. Tokta Han (1290-1312) döneminde ordunun esasını bu boylar oluşturmuş, Kıyat boyuna mensup bir tümen de orduda bulunmuştur. Yine Emir Nogay'ın (1267-1269) askerleri arasında çok sayıda Mangıtlar'a rastlanmakta olup, bunlar haricinde Kongirat ve Alçi-Tatar isimli boylar da bir şekilde varlık gösterebilmişlerdir[648]. Deşt-i Kıpçak ismi ve Kıpçak Hanlığı tabirinin Moğol hâkimiyetinden sonra da zikredilmesinin nedeni, Cuçi Ulusu sınırlarındaki nüfus ağırlığının Kıpçaklarda bulunmasından kaynaklanmaktadır. İkinci ağırlıklı nüfus ise İdil Nehri boylarındaki İdil-Bulgarlarıdır[649]. Moğol seferleri esnasında Macaristan[650] ve Gürcistan[651] gibi bölgelere göç eden Kıpçaklar olmakla

---

[646] Kadirbayev Alexandr Şaidatoğlu, "Değişik Kültürlerin Birleştiği Bir Zamanda, Türkler ve Moğollar (12.-14.yy'lar), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 41, İstanbul 2000, s. 86.
[647] Wilhelm Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 21-22.
[648] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 81-82.
[649] Zekiyev, *a.g.e.*, s. 458-460; Kumekov, *a.g.m.*, s. 382.
[650] Eckhart, *a.g.e.*, s. 65.
[651] Vardan, *a.g.e.*, s. 223; Kiragos, *a.g.e.*, s. 144; Galstyan, *a.g.e.*, s. 41.

birlikte, Altın Ordu Hanlığı içerisinde önemli bir Kıpçak nüfusunun bulunduğu bilinmektedir[652].

Peki, etnik unsur bunlardan olduğu halde neden diğer devletler ve bu boyların bizzat kendilerini sonradan Tatar adını kabul etmişlerdir? Bunun nedenlerinden biri daha Moğol seferleri döneminde Avrupa'da ve İslam dünyasında Moğolların, Tatar olarak anılmasıdır. Lakin bu bir isimlendirmedir. Çünkü Tatar denilen Moğollar azınlık grubu oluşturdukları için belli bir kültürel ve etnik değişime neden olmamışlardır[653].

Nitekim bunu bölgenin edebi eserlerinde görebilmek mümkündür. Mesela Kırım'da Türk kültürünü ve dilini baskın duruma getirenler, Kuman-Kıpçak Türkleri olmuştur. Karadeniz'in kuzeyi yüzyıllarca Deşt-i Kıpçak olarak anılmış ve Kırım, bu dönemde Kıpçak Türkleri için çok önemli bir yerleşim merkezi olma görevi üstlenmiştir. Altın Orduyarlık ve bitikleri, çoğunlukla Arap harfleri ile yazılmış olup Toktamış ve Temir Kutluk yarlıkları diğer eserlere göre Harizm Kıpçak edebî diline daha yakın özellikler göstermektedir[654].

Kırım Tatar şairlerinden olup Kırım Çöl Ağzı[655] ile şiirler yazan Bekir Çobanzade'ye göre Kırım Çöl Ağzı'nın kökü *Codex Cumanicus*'un[656] dili olan Kuman Türkçesi'ne dayanmaktadır ki kendisi bunu başka birçokları gibi "Kıpçak Dili" olarak zikretmektedir. Çobanzade bununlu ilgili olarak şunu söyler: *"Biz Kırım Tatarları Kuman Mecmuası'nı (Codex Cumanicus'u) doğrudan doğruya dilimizin*

---

[652] Kamalov, *Kafkasya…*, s. 21.
[653] Zekiyev, *a.g.e.*, s. 458-460.
[654] Nevzat Özkan, "Kırım Tatar Türkçesinin Yayılma Alanları", *Turkish Studies*, Cilt 3, S. 7, Ankara 2008, s. 525.
[655] Kırım'ın kuzeyinde konuşulur ve Nogay Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Ali Akar, "Kırım Tatarcasında Oğuzca Unsurlar", *Uluslararası II. Türkoloji Konseyi Bildirileri*, 22-24 Mayıs 2008 Kırım-Simferepol 2009, s. 616.
[656] *Kuman Kitabı* olarak tercüme edilebilecek bu eser (yukarıda görülebileceği gibi Bekir Çobanzade *Kuman Mecmuası* olarak zikreder) Kuman dilini içeren en önemli belge sayılmaktadır. Latince, Farsça ve Kuman-Kıpçakça olmak üzere üç dilli bir sözlük, Kumanca dini metinler (dualar, vaazlar) ve Kumanca-Almanca bir sözlükten oluşmaktadır. Yazılış ve istinsah tarihi tartışmalı olsa da Ligeti'nin Kuman takvimlerini esas alarak yaptığı tarihlendirmeye göre 1294'te yazılıp 1303'te ilk istinsahının yapıldığı kabul edilir. Orçun Ünal, *"Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş, Metin, Dizin)"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalı, İstanbul 2010, s. 1, 6.

XIV. yüzyılın başından kalma bir abidesi saymalıyız."[657] Kırım yarımadasında İtalyan tüccar ve esnafın Türklerle iletişim kurabilmesi için yazılan Codex Cumanicus'un[658], dilinin Kuman-Kıpçakça olmasının nedeni o dönemde, Kırım coğrafyasındaki diğer Türk grupları tarafından anlaşılan bir lehçe olmasındadır. Yazıldığı yüzyılda Kıpçak dili Orta Asya'yı geçip Çin'e kadar anlaşılan ve Uygur harfleriyle yazılabilen bir dil olarak nitelendirilmiştir[659].

Altın Ordu'nun kurulmasından sonra bürokratik yazışmalar Moğolcanın varlık göstermesiyle birlikte ağırlıklı olarak Türkçe'dir. Moğol diliyle yazılmış, "yarlık" denilen emirnameler Türkçe olarak *"Mengü Tanrının gücüyle…"* şeklinde Türkçe başlamaktadır[660]. Bu doğaldır zira Moğollar Batı'ya yönelirken Uygur kültür ve medeniyetinden istifade etmişlerdir. Uygurların, erken bir dönemde Moğollara tâbi olmaları onlar açısından önemli bir siyasi ve askeri gelişme olmuştur. Böylece birçok Uygur seçkini Moğol idaresine katılmıştır. Ancak Uygurlar, deneyimleri ve kültürel seviyeleriyle sadece askeri ve siyasi danışmanlık alanında rol oynamamışlardır, haliyle kültürel bir etkileri de söz konusudur[661]. Moğol devrinin hanları, fermanlarını ve yarlıklarını Uygur Türkçesi'yle yazdıklarından bir anlamda Uygur kâtipler, Cengiz Han'ın kurduğu devlette kültür muhafızlığı rolünü de üstlenmişlerdir[662].

Peki, Kıpçakların ve İdil-Bulgarlarının varlığı söz konusuyken Tatar ismi neden kullanılmaya başlamıştır?

Tatar isminin dönemlerine ve isimlendirilme amaçlarına göre sekiz farklı kullanılışı olmuştur. İlk kullanılışı; Çinliler tarafından ve o dönemdeki Eski Tatarlar

---

[657] Abdullah Battal Taymas, "Kırımlı Bekir Çobanzade'nin Şiirleri", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 12, İstanbul 1955, s. 24.

[658] *Codex Cumanicus*'un yazılış amacı sanılanın aksine dini değil ticaridir. Bazı dini terimlerin eksikliği ve bir din adamının kullanmayacağı müstehcen kelimelerin varlığı bunu kanıtlamaktadır. *Codex Cumanicus*'un Latince kısmının yazılış amacı, ticaret dilinin Farsça olduğu İlhanlılar Devleti ve ticaret dilinin Kuman-Kıpçakça olduğu Altın Ordu Devleti'yle ticaret ilişkileri bulunan ve ana dilleri İtalyanca-Latince olan İtalyan tüccarın ticaret ve alışveriş sırasında Fars ve Kuman-Kıpçak kökenli kişilerle iletişim kurmasını kolaylaştırmaktır. Ünal, *a.g.t.*, s. 12-13.

[659] Saadet Şakir Çağatay, "Codex Comanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısiyle", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, S. 5, Ankara 1944, s. 763.

[660] Togan, *a.g.e.*, s. 246.

[661] Michael C. Brose, "Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 2, Ankara 2002, s. 249.

[662] Saadet Şakir Çağatay, "Uygur Yazı Dili", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, S. 5, Ankara 1943, s. 78.

tarafından (zati adları) kullanılan *ta-ta*[663] veya *da-da* kelimesidir. Çin'in kuzeyli komşuları olan tüm Türk, Moğol, Mançular, daha sonra Orhon-Yenisey Türkleri, Kırgızlar'ın komşuları Kimekler'in bir kısmı Çinliler tarafından bu şekilde isimlendirilmişlerdir. İkinci kullanılışı; bizzat Cengiz Han'ın tebaası tarafından kullanılan ve onların dışındaki diğer halkların da zaman zaman hakaret amaçlı kullandıkları *Moğol-Tatar* kelimesidir. Başlangıçta Moğol ve eski Tatarlardan, daha sonra da tüm mağlup boylardan toplanan Cengiz Han'ın orduları bu isimlerle zikredilmişlerdir. Üçüncü kullanılışı; Batı Avrupalıların, Tatar kelimesinden hareketle kullandıkları, *cehennemden gelen kimseler* anlamındaki *Tartar* ve *Tartarlar* kelimeleridir. Cengiz Han ve onun ardıllarının orduları, devletleri bu isimle anılmıştır. Dördüncü kullanılışı; Rusların, Cuçi Ulusu (Altın Ordu) ahalisinin tamamını, Özbek, Kazak, Kazan Tatarı[664], Kırım Tatarı, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Fin-Ugorlar'ın atalarını, tüm Rus olmayan doğulu halkları nitelendirmek için kullandıkları *Orda Tatarı* tabiridir. Beşinci kullanılışı; yine Ruslar tarafından zikredilen Türk-Tatarlar kelimesidir. Sonraki dönemlerde tüm Türkler ve özellikle Müslüman Türkleri ifade etmiştir. Altıncı kullanılışı; Kırım Tatarları kelimesidir. Ruslar ve XX. yüzyıldan itibaren bizzat Kırım Tatarları tarafından kullanılmıştır ki Kırım Hanlığı'nın Türk ahalisini ifade etmektedir. Yedinci kullanılışı; Dobruca Tatarları içindir. Ruslar ve XX. yüzyıldan itibaren Dobruca Tatarları tarafından kullanılmıştır. Sekizinci kullanılışı ise Bulgar-Tatarlar olup İdil-Bulgar Devleti ve onların Türk dilli ahalisi torunları için Ruslar ve XX. yüzyıl itibariyle Kazan ahalisi tarafından zikredilmiştir[665]. Bunların haricinde Batılı yazar ve araştırmacılar, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Türkleri ve Türkistanlıları, Tatar olarak zikrederken; Osmanlılar da özellikle XVI. yüzyıldan itibaren kuzeylerindeki Türk topluluklarından Tatar olarak bahsetmişlerdir[666]. XX. yüzyılın başlarında yaşamış

[663] Bu isim bir görüşe göre ilk kez Çin kaynaklarında V. ve VI. Yüzyıllarda Juan-Juan'lar için kullanılmış olup Ta-t'an ve Ta'n-Ta'n şeklinde görülmüştür. Yine aynı görüşe göre bu isim 414-419 arasında hüküm süren Juan-Juan Han'ı Ta-T'an'ın adından gelmektedir. Kürşat Yıldırım, "Tatar Adının Kökeni Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 22, S. 2, İstanbul 2012, s. 175, 186.
[664] Metinde Bulgar Tatarı ifadesi kullanılmaktadır. Zekiyev, *a.g.e.*, s. 220.
[665] Zekiyev, *a.g.e.*, s. 220-221.
[666] Mehmet Maksudoğlu, "Tatarlar: Moğol mu, Türk mü?", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 11-12 (1993-1994), İstanbul 1997, s. 205.

Kazanlı âlimlerden Hasan Ata Abeşi de Tatarlardan bahsederken Moğol hâkimiyeti altındaki Türk boylarının da Tatar adını aldıklarını belirtmiştir[667].

Kazan Tatarları'nın kendilerini doğrudan Tatar olarak isimlendirmesi (milliyet temeline dayalı etnik kimlik) XX. yüzyılın başına kadar İdil-Ural bölgesinin Müslüman toplumuna yabancı bir kavramdır. Günümüzde Tatar ve Başkurt olarak tanımlanan İdil-Ural Müslümanları'nın önemli bir kesimi söz konusu dönemde kendilerini böyle tanımlıyorlardı. *Tatar* milli kimliğinin yaygınlaşması, XX. yüzyılın başında ve özellikle Sovyet döneminde yaygınlık kazanan bir olgudur. Nitekim 1919'da Başkurt Cumhuriyeti, 1920'de ise Tatar Özerk Cumhuriyeti kurulmasında bunu görebiliriz. Tatarlar ve Başkurtlar, 1919 öncesinde bakıldığında dil ve kültür birliğine doğru gidiyorlar, hayat tarzları farklılık gösterse bile her iki topluluk aynı tarihi ve kültürel mirası paylaşıyorlardı. 1918'de, Beyaz Orduları'nın[668] baskısı altındaki Bolşevik liderler Müslüman müttefiklerinin bir Tatar-Başkurt Cumhuriyeti oluşturmaları fikrini kabul etmişlerdi. Ama Beyaz Ordu'nun yenilmesinden sonra tavırlarını değiştirip, sonradan tıpkı diğer Müslüman topraklarında uygulayacakları gibi, İdil-Ural bölgesinde kurulacak büyük bir Müslüman devlet yerine, Tataristan ve Başkurdistan şeklinde iki küçük cumhuriyet oluşturmuşlardı[669].

Kendi devletleri olmayan Bulgar-Tatarların kimlikleri, milli ve dini hürriyetleri için verdikleri mücadele sonucunda XIX. yüzyıla doğru şekillenmeye başlamış, Ruslar arasında yaşadıklarından etnik adları Bulgarlar olsa da[670] Tatar adını benimsemişlerdir. Ayrıca yeni nesil Tatar milliyetçiliğini Altın Ordu ile bütünleştirdiğinden, entelektüel kesim Bulgar-Tatarlar eski Altın Ordu ahalisinin belli bir kısmını temsil etseler de ahaliye Tatar ismini uygun görmeyi

---

[667] Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Şa-to Yayınları, İstanbul 2001, s. 170-171.

[668] Rusya'da 1917'de Ekim İhtilali'nin ardından, Don ve Kuban Kazaklarının Bolşevik yönetimi tanımayarak Gönüllüler Ordusu adıyla kurdukları silahlı teşkilat. "Beyaz Ordu" olarak anılan bu orduya Çarlık yönetiminin sivil-askeri bürokrat ve politikacıları, büyük ve küçük toprak sahipleri, Kazaklar ve Tatarlar katılmıştı. Bülent Bakar, *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 1-2. Amaçları Çarlık sistemini tekrar ihya etmekti ki bu hareketin ileri gelenlerinden General Vrangel'in kendisi 10 Eylül 1336 (1920) tarihinde Dersaadet gazetesinde Kazakların büyük oranda katıldıklarını söylemiştir. Saime Yüceer, "Vrangel Ordusu'nun İstanbul'daki Faaliyetleri", *Atatürk Yolu*, S. 21, Ankara 1998, s. 107.

[669] Ahmet Kanlıdere, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 18, Ankara 2002, s. 415, 422.

[670] Zekiyev, eserinde Kazan Tatarları ismini de kullanmaktadır ancak geçmişlerine vurgu yapmak amacıyla bilerek Bulgar-Tatar tabirini kullanmıştır.

kabullenmişlerdir[671]. Şehabeddin Mercanî'nin konuyla alakalı şu sözleri bu kabullenişi açıklamaktadır: *"Bazıları Tatar olmayı noksan fehm eyleyip ol isimden nefret edip biz Tatar değil Müslüman diye nizâ ve mücadele ederler. Ey miskin! Bi'l-farz senin Müslümandan gayrı bir ismini düşman-ı din ve millet bilmese idi, elbette seni Müslüman diye tefrik ederdi. Tatar olmazsan; Arap ve Tacik değil ve Nogay değil, Hitay ve Rus ve Efrenc ve Prus ve Nemçe dahi değil; imdi kim olursun?"*[672]

Bunun haricinde Tatar isminin kullanılmasıyla alakalı başka bir görüşe göre; Altın Ordu'nun dağılmasından sonra oluşan hanlıklarda, büyük asker ve devlet memurları kendilerine Tatar dediklerinden bu tabirin yayılışında büyük rol oynamışlardır. Böylece halkta bu isme karşı bir imrenme oluşmuş ancak yaygınlık göstermesine rağmen tam benimsenmemiştir[673]. XIX. yüzyılın ikinci yarısında milletleşme sürecinde "Tatar Şuuru" gelişmeye başlamıştır. Aydınlar, halk arasındaki gelişmelerin farkına varıp ortak olan Tatar tanımlamasının benimsenmesinde rol oynamışlardır. Nitekim 22 Temmuz 1917 tarihli "İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Milli Meclisi Muhtariyet Tasarısı"nda, Türk ve Tatar tabirinin kullanılmasının[674], 1926 yılında yapılan nüfus sayımında halkın büyük bir bölümünün kendisini "Tatar" saymasının nedeni budur[675].

Tatar isminin Cengiz Han'ın seferlerinden itibaren Ruslar'ın tesiriyle yerleştiğine dair bir görüş olmakla birlikte, bu ismin Orhun Yazıtlarında zikredilen ve bir Türk boyu olduğu iddia edilen Tatar adından geldiğine dair bir görüş de mevcuttur. Yukarıda zikredilen nazariyeleri de dikkate alırsak bu açıdan kesin bir görüş bildirmek mümkün değildir. Çünkü Tataristan'da isim konusunda halen çeşitli görüşler vardır ki bunlardan birisi 1990'lı yıllarda Sovyet Rusya'nın dağılmasından

---

[671] Zekiyev, *a.g.e.*, s. 467.
[672] Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, *Akçuraoğlu Yusuf Türk Yılı 1928*, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 364-365.
[673] Hatta Kazan Tatarları arasında Tatar teriminin olumsuz sıfatları hatırlatması da söz konusudur. Nitekim: "Tatar atası Tatar", "Tatar amir olsa çabatasını (ağaç liflerinden yapılma bir tür ayakkabı) odanın başköşesine asar", "Tatar ata binse atasını tanımaz", "Tatar'ın aklı öğleden sonra gelir", "Tatar yer de kaçar", "Tatarla kabrin yakın olmasın", "Tatar varsa tehlike var" gibisinden halk deyişleri buna örnek olarak gösterilebilir. Ebrar Kerimullin, *Tatarlar-İsmimiz ve Kimliğimiz*, çev. Zeynep Sarışık, İrfan Kültür Merkezi Yayınları, İzmir 1998, s. 87.
[674] Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 561, 562, 563.
[675] Yakup Deliömeroğlu, *Tatarlar ve Tataristan*, Avrasya Kalkınma Derneği Yayınları, Ankara 1997, s. 9-11.

sonra bir grup aydın tarafından ortaya atılan, yeni oluşturulacak cumhuriyetin adının Bulgaristan olmasıdır. Eski İdil-Bulgarlarına izafeten verilen bu isim hâlihazırda Bulgaristan ismiyle bir başka ülke mevcut olduğundan kabul görmemiştir. Bununla birlikte Kazan ahalisinin ne zamandan beridir kullandığı tam olarak bilinmemektedir[676]. Nitekim Tatar isminin kabul görmesinin öncesinde, Kazanlılar'ın eski adı olarak mı kabul gördüğü, yoksa zaman içinde Rus baskısı ve ön kabulüyle mi yerleştiği belli değildir[677].

Kırım Tatarlarının isimlerinin kökeni konusunda da kesin bir sonuca varmak mümkün değildir[678]. Kırım'daki Kıpçakların sonradan kendilerini "Tatar" olarak isimlendirmelerine dair farklı yorumlar vardır. Kırım Tatarlarının kökenlerinin Kıpçaklara dayandığı ve bölgenin adının uzunca bir süre Deşt-i Kıpçak olarak zikredildiği bilinmektedir[679]. Moğollara tâbi olmalarının ardından Kıpçakların bulundukları yerlere yerleşen Moğollar, zaman içerisinde etnik ve kültürel olarak Kıpçaklaşmışlardır[680]. Sonradan Kırım'a yerleşen Şîrîn, Barın, Argın ve Kıpçak adlı boylar başta olmak üzere burada nüfuzu sağlam yönetici kesime[681] "Tatar" denildiği için, buradaki Kıpçaklar da (Deşt-i Kıpçak ismi yaşamasına rağmen) yöneticilerinden ötürü[682] "Tatar" olarak zikredilmişlerdir[683].

Her ne kadar Kırım Tatarlarının XX. yüzyılın başlarında "Tatar" ismini reddettiklerini iddia eden bir görüş varsa da[684] yakın döneme kadar, halkın kendisini bu şekilde tanımladığına dair bilgiler vardır. Misal Kırım'da 1905 yılında Akmescit'teki Tatar öğretmen okulundan mezun olan gençler, Kırım Türklerine ait

---

[676] Dinçer Koç, *"20. Yüzyılın Başında Tatar Milli İctimai Hareketi"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı, Elazığ 2005, s. 1-2.
[677] İlyas Kamalov, "Tatar Adının Tarihçesi", *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 29.
[678] Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 13.
[679] Zekiyev, *a.g.e.*, s. 459.
[680] Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 373-374; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 48-49.
[681] Erşahin Ahmet Ayhün, *"Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri"*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim dalı, İstanbul 2008, s. 29.
[682] Kurat, Karadeniz…, s. 128.
[683] Maksudoğlu, *a.g.m.*, s. 207-208.
[684] Maksudoğlu, *a.g.m.*, s. 208.

bir milli inkılâpçı hareket oluşturmak için kurdukları gruba "Yaş Tatarlar" (Genç Tatarlar) adını vermişlerdir[685].

Daha önceki dönemlerde Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'ne bağlandıktan sonra, fermanlardaki padişah elkâbından[686] Tatar ismi geçmekte olup[687], Kırım hanlarının ve Kırım hanlarının naipleri olan kalgayların namelerindeki elkâbında da Tatar ismi zikredilmektedir[688]. XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait *Kırım Şer'iye Sicilleri*'nde Kırım'daki etnik gruplar arasında Tatarların da zikredilmesi[689] bu açıdan belli bir fikir vermektedir. Nitekim XX. yüzyılında başlarında Tatar adının kullanılması, biri ismi ve etnik bir kimliği ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır[690], Gaspıralı İsmail Bey de "Tatar Milleti" başlıklı yazısında Türklük hususuna değinir ve etnik anlamdan bir Tatarlık'tan söz edilemeyeceğinden bahseder[691].

Kıpçakların, Moğollara tesir etmesi gibi Moğollar da kültürel olarak bu şekilde bir etkide bulunmuş, Cuçi Ulusu'nun ya da Altın Ordu Hanlığı'nın hatırası "Tatar" adında bir anlamda günümüze kadar yaşatıla gelmiştir.

C. Altın Ordu Hanlığı'nın Temellerinin Atılması

Cengiz Han'ın ölmeden önce oğulları arasında fethedilen bölgelerin taksimi sonucunda, İrtiş nehri ve batısına uzanan eski Kıpçak yurdu arazisi Han'ın büyük oğlu Cuçi'ye bırakılmıştı[692]. İkinci Deşt-i Kıpçak Seferinin ardından burada Batu

---

[685] Zühal Yüksel, "Kırım Tatar Milli Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S. 13, Bahar, Konya 2003, s. 423.

[686] Lakaplar ve namlar anlamına gelen bu kelime, fermana muhattab olan şahısların lakapları anlamında kullanılmaktadır. Necdet Gök, "Osmanlı Diplomatikasında Fermân ve Berât Arasındaki Farklar", *OTAM*, S. 11, Ankara 2000, s. 219.

[687] Kurat, *Karadeniz…*, s. 228.

[688] Kurat *Karadeniz…*, s. 228-229.

[689] Ömer Bıyık, *"Osmanlı Yönetiminde Kırım (1660-1774)"*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Çağ Tarihi Anabilim dalı, İzmir 2007, s. 67.

[690] Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916), TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 195

[691] Sabri Arıkan, *Kendi Kaleminden Gaspıralı*, TDAV Yayınları, Cilt 1, İstanbul 2006, s. 535-537.

[692] Ebulgazi, *a.g.e.*, s. 32-33; Grousset, *a.g.e.*, s. 360; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 40.

Han tarafından bir "hanlık" vücuda getirilmiştir[693], Cuçi Han, Cengiz Han'dan önce öldüğü için Altın Ordu'nun kuruluşunda pek etkin olamamıştır. Ögedey Han döneminde 1235'te toplanan kurultayın aldığı kararla Deşt-i Kıpçak üzerine sefer başlatılıp, kurulan ordunun başına Cuçi Han'ın oğlu Batu'nun geçirilmesinin ardından[694], 1236'da İdil Bulgarları, 1240'da Rus Knezlikleri ve Kıpçak yurtları, 1241'de ise Macaristan ve Balkanlara kadar uzanan arazi ele geçirilerek bir devletin temelleri atılmıştır[695].

Altın Ordu'nun ortaya çıkışı ile ilgili olarak 1241[696], Batu Han'ın Deşt-i Kıpçak'ı tamamen zapt ettiği 1238[697] ve Cengiz Han'ın Deşt-i Kıpçak'ı Cuçi Han'a verdiği 1222'den sonrası[698] gibi tarihler verilmektedir. 1235 kurultayında Batu Han'a geniş yetkiler verilerek[699], Don Nehri ile Karadeniz civarındaki toprakların düzenlenen seferde hanlığa 1236'da dâhil edildiği için[700], Altın Ordu'nun kuruluş tarihi olarak 1236 yılı kabul edilmektedir.

Kurultayın sefer kararı sonrasında Rus knezliklerini de içeren Deşt-i Kıpçak ve İdil-Bulgar bölgelerinin Batu Han'a tahsis edilmesi söz konusudur[701]. Nitekim Batu Han, bölgeyi hâkimiyeti altına aldıktan sonra buralara vali tayin etmiştir[702]. Batu Han'ın hükümdarlığı döneminde Altın Ordu'nun sınırları, Kıpçak bozkırlarından, İdil boylarına, Aral Gölü ve Harizm'den Kafkaslar'a oradan da Rus toprakları ve Lehistan, Litvanya bölgelerine kadar uzanmıştır[703].

Müstakil bir hanlık haline gelmesiyle ilgili olarak; Mengü Han'ın tahta çıkmasını sağladığı için Batu Han'a minnet duyduğunu, bu yüzden onu tamamen

---

[693] Batu Han'ın ele geçirdiği yerlere valiler ataması bu kuruluşu işaretidir. bkz. Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 196.
[694] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 191.
[695] Hosking, *a.g.e.*, s. 82.
[696] Kurat, *Karadeniz…*, s. 123.
[697] Mustafa Kafalı, "Cuçi Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Rolleri ve Ehemmiyetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 2, İstanbul 1971, s. 99.
[698] Kamalov, *Kafkasya…*, s. 19.
[699] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 191.
[700] Halikov, *a.g.m.*, s. 71; Grousset, *a.g.e.*, s. 277; Yakubovskiy, *a.g.e.* , s. 53.
[701] Hosking, *a.g.e.*, s. 82.
[702] Anonim, *Gizli Tarih…*, s. 195-196.
[703] Ahmet Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 256-264.

serbest bıraktığı söylenmektedir[704]. Bununla birlikte daha Mengü Han ölmeden önce Batu Han'ın müstakil bir hükümdar vaziyetinde bulunduğu, Batu Han'ın kendi memleketinde istediği gibi hareket ettiği ileri sürülmüştür[705]. Nitekim daha 1255'te Mengü Han ölmeden, İran'ın idaresine gönderilen Hülagu Han'ın ele geçirdiği Azerbaycan'a, Batu Han'ın emir ve darugalarının girerek bölgeye hâkim olmaları, Azerbaycan'ın şehir ve kasabalarında Batu Han'ın memur ve tahsildarlarının görev yapması, onun adına vergi tahsil etmeleri[706], Mengü Han'la anlaşarak da olsa Maveraünnehir'de fiili bir hâkimiyet kurması[707] Batu Han'ın yukarıda bahsedilen şahsi hareket etmesi meselesini açıklamaktadır.

Hanlığın birçok ismi bulunmaktadır. Cuçi Ulusu veya Gök Orda tabiri kullanılırken[708], Deşt-i Kıpçak tabiri, hatta Kıpçak Sultanlığı[709] gibi isimlerle de anılmıştır. Günümüzde kullandığımız "Altın Ordu" tabiri ise 1500'lerin ikinci yarısından itibaren görülmüş ve Rusların "Zolotoya Orda" şeklinde zikrettikleri bir isim olmuştur[710]. Bunların haricinde başka isimlerle anıldığı da olmuştur: "Büyük Tatar Hanlığı" ya da "Ak Tatar Hanlığı" [711], "Tatarların Büyük Hanı Berke'nin Ülkesi", "Kuzey Ülkelerin Hanı Özbek'in Ülkesi", "Deşt-i Kıpçak Hanı Tokta'nın Ülkesi", "Batu Ulusu", "Berke Ulusu" "Kumanlar Ülkesi", "Kıpçak Başi", "Orda" (Cuçi Ulusu'nun sonuna kadar kullanılmıştır) gibi[712]. Bu isimlendirmelerin yanında Orda'nın doğu idaresine atfen Sinyaya (Mavi) Orda (Gök Orda) ve Batu Han'ın batı idaresine atfen Belaya (Beyaz) Orda (Ak Orda) isimleri de Rus tarihlerinde sıkça geçmektedir[713].

1227 yılında Cuçi Han öldüğünde, oğulları Batu ile Orda aralarında taht konusunda anlaşamayınca Cengiz Han'ın huzuruna giderek her biri diğerinin lehine tahttan feragat etmiştir. Cengiz Han, Batu Han'ı "Altın Busagalı Ak Orda"yı (Altın

---

[704] Roux, a.g.e., s. 318.
[705] Kurat, *Karadeniz…*, s. 124-125.
[706] Kamalov, *Moğolların...*, s. 33-34.
[707] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 54.
[708] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 43.
[709] Kafalı, *"Cuçi…"*, s. 61.
[710] Kamalov, *a.g.t.*, s. 54.
[711] Kafalı, *"Cuçi…"*, s. 61.
[712] İlyas Kamalov, "Altın Orda Devleti Devleti'nin Adı Üzerine", *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 63-64.
[713] Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 412-414.

aksamlı ak otağ), Orda için ise "Gümüş Busagalı Gök Orda"yı (gümüş aksamlı gök otağ) kurdurmuştur. Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak (sol kol) Orda-İçen Han'a, İdil boyu ve zaptı kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak (sağ kol) ise Batu Han'a yurt olarak verilmiştir. Bu taksimat, Cuçi Ulusu'nun geleneksel bozkır tipi "ikili idare" anlayışına göre tanzim edilmiştir[714].

Cengiz Han yaptığı idari taksimatta Cuçi'ye dört komutanın idaresinde 4000 Moğol vermişti. Tayciutlar'dan Manggur'un bin kişilik birliği, Keskitay Fuman Noyan idaresinde Kesikit boyundan bin kişi, Huşin boyundan bin kişi, Baysungur idaresinde bin kişi olmak üzere dört ayrı kabileden dört bin kişilik bir Moğol birliğiydi. Bunların sayısı Rus, Çerkez, Kıpçak, Macar ve diğer bölgesel unsurların katılımıyla artmıştı. Bunlar dışında Kongrat, Mangıt, Nayman, Argın, Karluk, Uygur gibi çeşitli boylarda vardı ki bunlardan bazıları sonradan Altın Ordu bünyesindeki Hanlıklarda büyük rol oynayacaklardır. Hanlığın oluşumundan itibaren bu nüfus yapısıyla birlikte ağırlıklı konuşulan dil Türkçeyken, en yaygın din İslamiyet haline gelmiştir. Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Türkleri, Secut, Kinhit, Huşin, Kıyat, Kongrat, Mangıt, Nayman, Barin (Dörmen) Alçi-Tatar, Uygur, Karluk, Argun, Kuşçu, Beyrek, Kanglı gibi boylar bölgenin ağırlıklı nüfus yapısını oluşturmuştur[715].

Yukarıda bahsedilen Türkleşme o nispette gerçekleşmiştir ki Moğolların (dönem tabiriyle Tatarların) yalnız adı kalmış, dilleri unutulmuştur. XV. yüzyılda artık hiç kimsenin Moğolca konuşmadığı tahmin edilmektedir. Nitekim hanların yarlık diye anılan fermanları dahi, XIV. yüzyılın yerli Kıpçak Türkçesi'yle yazılmıştır. Bunu Toktamış Han'ın 1393'e ait yarlığından öğrenmekteyiz. Moğolca diplomatik yazışmalarda yine bir müddet kullanılmıştır. Mesela 1283'te Altın Ordu hükümdarı Tudamengü Han tarafından Mısır'daki Memluk hükümdarına gönderilen elçi olarak gönderilen Kıpçak fakihlerinin Moğolca yazılıp Arapçaya çevrilmiş bir mektup getirdiğini kaynaklardan öğreniyoruz. Ancak bu âdet yavaş yavaş ortadan kalkmış ve sonradan tamamen ortadan kalkmıştır[716].

---

[714]Kafalı, *"Cuçi…"*, s. 62-65.
[715] Kafalı, "*İl ve Kabileler…"*, s. 99-100; Akbıyık, *a.g.e.*, s. 290.
[716] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 49-50.

Yukarıda bahsi geçen Altın Ordu'ya ait bilinen en eski belge olarak kabul edilen 1381 tarihinde Bik Haci isimli kişiye yazıldığı anlaşılan bu yarlık, Altın Ordu-Harizm sahası dil özelliklerini yansıtmaktadır[717]. Bu nedenle örnek teşkil etmesi bakımından yarlık metninin bir kısmı, örnek olması açısından özgün hali ve Türkiye Türkçesine aktarılmış haliyle araştırmaya dâhil edildi: (Özgün hali, XIV. yüzyıl Kıpçak Türkçesi) *"Kırım tümenining kutlu buga başlığ daruğa bekleringe, kazi müftileringe şeyh meşayihleringe divan bitkeçileringe…"*[718]; (Günümüz Türkiye Türkçesi) *"Kırım tümeninin Kutlu Buga önderliğindeki daruga beylerine, kadı (ve) müftülerine, şeyh (ve) şeyhlerine, divan kâtiplerine…"*[719].

Altın Ordu sadece Kıpçakların mirasını[720] değil İdil-Bulgarlarının da mirasını devralmıştır. Batu Han, İdil Nehri boylarındaki İdil-Bulgar yurduna gelerek burada devletini tesis etmeye başlamış[721], başkent Karakurum'a benzeyen Saray adında bir şehir kurdurmuştur[722]. Bulgar şehri de yenilenerek abad edilmiş, Altın Ordu hanlarının sikkelerini kestirdiği önemli bir şehir haline gelmiştir[723]. İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi neticesinde kurduğu bu devlet[724] 1500'lerde iç çekişmeler nedeniyle parçalanışına kadar varlığını sürdürmüştür[725].

D. Rus Knezlikleri Üzerindeki Moğol Hâkimiyeti

Moğol seferlerinin, Rus knezlikleri üzerinde yıkıcı etkiler bıraktığını ileri süren çeşitli iddialarda bulunulmuştur. Moğolların, knezliklerin üretim güçlerini yok ederek gelişmelerini engellediği, böylece bu topraklarının komşularının saldırılarına

---

[717] Melek Özyetgin, "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Haci Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Yarlığı", *Türkoloji Dergisi*, Cilt 13, S. 1, Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları, Ankara 2000, s. 167-192.
[718] Özyetgin, *a.g.m.*, s. 172.
[719] Özyetgin, *a.g.m.*, s. 174.
[720] Grousset, *a.g.e.*, s. 395.
[721] Halikov, *a.g.m.*, s. 73.
[722] Fahreddin, *a.g.e.*, s. 39.
[723] Barthold, *"Hakkında Dersler…"*, s. 140.
[724] Roux, *a.g.e.*, s. 297.
[725] Kurat, *Karadeniz…*, s. 143-144.

açık bir hale gelmesine neden olduğu söylenmiştir[726]. Hatta Altın Ordu hâkimiyeti, gerileme dönemi ve tarihin kara sayfalarından biri olarak nitelendirilmiş[727], bu dönemden "Tatar boyunduruğu" (Tatarskoye İgo)[728] adıyla bir esaret dönemi[729] olarak bahsedilmiştir. Rus topraklarına yıkım getirdiği, verimli topraklara zarar verdiği, sınırlı sayıda yararının olduğu da ileri sürülmüştür[730]. Gerçekte ise tam tersi bir durum söz konusudur. Altın Ordu hâkimiyeti Rusların teşekkülünde ve tekâmülünde önemli bir rol oynamıştır[731].

Rus toprakları üzerinde takriben üç asır süren Altın Ordu hâkimiyeti, Rus knezliklerinin merkezi bir devlete sahip olmalarında, Altın Ordu'nun siyasi, idari ve sosyo-ekonomik yapısını tanıyarak kendi devlet sistemlerine örnek almalarında etkili olmuştur[732]. Altın Ordu'ya giden süreçte Moskova hanları Moğollara boyun eğdikten sonra, onların desteğiyle diğer Rus knezliklerini kendilerine bağlamış, Moğolların gelişi siyasi ağırlığın Kiev'den Moskova'ya geçmesine neden olmuştur[733].

Bunun haricinde dini açıdan da önemli faydaları söz konusudur. Rusların, Avrupa'nın Katolik tahakkümü altına girmesi engellenmiş, Rus Ortodoks Kilisesi'ne bazı ayrıcalıklar tanınmıştır[734]. Moğolların kiliseye tanıdığı bazı özgürlüklerle Rus Ortodoks Kilisesi kısa sürede toparlanmış, Kiev Knezliği döneminde Hristiyanlığın tam nüfuz edemediği, pagan adetlerinin görüldüğü Rus taşrası bu sayede Hristiyanlaşabilmiştir[735]. Rus Ortodoks Kilisesi'nin Altın Ordu'nun hâmiliği altında büyüyüp güçlendiği, halkın yükümlü tutulduğu vergilerden, askerlik ve angarya işlerinden muaf tutulmalarından da anlaşılmaktadır. Veçe ve knezler etrafında yoğunlaşan politik çekişmelerle birlikte, Rus toprakları adına konuşabilecek yegâne kurum haline gelmiş, dinsel mahiyetinin yanında ulusal kimliklerinin de bir parçası haline gelmiştir. Bunda manastır hayatına çekilme ve yeni manastırların ortaya

---

[726] Türkkaya Ataöv, "Rusya'da Moğol İstilası ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, S. 2, Ankara 1969, s. 3, 8.
[727] Kamalov, *a.g.t.*, s. 207.
[728] Kurat, *Karadeniz…*, s. 127.
[729] Grousset, *a.g.e.*, s. 395.
[730] Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 69-71.
[731] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 19; Fahreddin, *a.g.e.*, s. 40.
[732] Kamalov, *a.g.t.*, s. 325.
[733] Chase, *a.g.e.*, s. 95.
[734] Demiroğlu, *a.g.t.*, s. 13-14.
[735] Ulusan, *a.g.t.*, s. 136.

çıkışlarının, Altın Ordu hâkimiyetinin olduğu dönemde oldukça yaygınlık göstermesi etkili olmuştur[736].

Moğol seferleri Rus şehirlerinin hepsi tahrip olmamış, yağmalanan şehirlerde de tüm binalar yıkılmadığı için kısa sürede toparlanarak ekonomik faaliyetler yeniden başlamıştır. Batı ticaret yolları ciddi anlamda bir zarar görmemişken doğuya giden bazı ticaret yollarının, İdil-Bulgarlarının Moğol hâkimiyeti altına girmesinden sonra yeniden açılması söz konusudur. Altın Ordu, doğudan batıya uzanan muazzam bir ticaret ağını korumuş ve istikrar sağlamıştır[737].

Moğol seferleri sonucunda Pekin'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgede boylar ve şehirler arasındaki çatışmalar son bulup o zamana kadar görülmemiş bir asayişin temin edilmiş[738], Altın Ordu hanlarının Deşt-i Kıpçak ve çevresinde güçlü bir siyasi hâkimiyet kurmalarının ardından, devletlerinin ticari ve sınai gelişmesi için, bunlarla ilgili olarak da şehir hayatının kalkınabilmesi için[739] gelişme amaçlı teşvik edici faaliyetlerde bulunulmuştur. İddia edildiği gibi kanlı bir baskı dönemi[740] söz konusu değildir. Yine ileri sürüldüğü gibi bu Rus knezliklerinin dışa kapandığı bir dönem olmamış, ticaret eskisi gibi devam etmiş, Avrupa'dan Bizans'a kadar birçok yer ile ticari ilişkiler sürdürülmüştür[741].

Rusların, Çarlık dönemindeyken Türk hanlıklarını asimile etmeye çalışmaları misali[742] Altın Ordu hâkimiyeti döneminde herhangi bir kültürel asimilasyonla karşılaşmamış, bilakis dillerini, dinlerini, topraklarını, kültürlerini muhafaza edip bunları geliştirebilmişlerdir. İsyanlara ve vergi ödememezliğe karşılık daruga ve baskakların sert müdahaleleri olmuşsa da Rusların sonraki dönemlerde Türk hanlıkları üzerindeki hâkimiyetine nispetle yıkıcı olmamıştır[743]. Bilakis onların idari teşkilatlanmaları üzerinde önemli katkıları olmuştur.

---

[736] Hosking, *a.g.e.*, s. 88-89.
[737] Hosking, *a.g.e.*, s. 84.
[738] Grousset, *Stepler…*, s. 263.
[739] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 50.
[740] Michael Weiers, "Rusya'daki Altın Ordu", *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, ed. Samih Rifat, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 306.
[741] Kurat, *Rusya…*, s. 78.
[742] Ömer Göksel İşyar, "Avrasya'da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk ve Rus Örnekleri", OAKA, Cilt 3, S. 6, Uşak 2008, s. 116.
[743] Kurat, *Karadeniz…*, s. 127.

Moğol seferleri sonrasında topraklarına dönen knezler, idarelerini sürdürebilmek için "büyük han"dan izin ve berat almaya başlamışlar, han'ı tanıdıkları müddetçe topraklarını elde tutabilmişlerdir[744]. Altın Ordu'nun bir parçası haline gelerek hanların otağına giderek "yarlık" almaya başlamışlar, önceleri Karakurum'a kadar seyahat ederlerken, sonradan Altın Ordu'nun merkezi Saray şehrine gelmeleri icap etmiştir[745]. Rus knezlerinin bu seyahatlerinden Altın Ordu'dan gelin alarak döndükleri de olmuştur[746]. Galiçya Knezi Daniil Romanoviç, Moğol seferleri sonrasında yerine dönüp bu sürece boyun eğmek istememişse de sonunda o da Batu Han'ın "orda"sının (sarayının) yolunu tutmak zorunda kalmıştır[747]. Bu tarihten itibaren Altın Ordu hanları Rus knezlerinin iç ve dış ilişkilerine müdahil olmuşlar[748], bu durum 1480'de Moskova knezi III. İvan, hanlığa olan bağlılığını bozuncaya kadar devam etmiştir[749].

Rus knezlikleri topraklarının bir kısmı ticaret yollarından uzak olduğundan ve bir kısmı da otlaklardan ziyade orman arazilerinde bulunduğundan, Moğollar buralara doğrudan yerleşmek yerine vergilendirmeyi tercih etmiştir[750]. Bu nedenle daha iyi gelir elde edebilmek ve istifade etmek amacıyla Rus topraklarında, kilise mensupları haricindeki kimseleri dâhil ettikleri[751] nüfus sayımları yapmışlardır. Yapılan nüfus sayımlarına göre vergi toplanmış ve Han'ın ordusu için asker tedariki görülmüştür[752]. Vergiler önceleri Moğol görevlileri tarafından toplanırken sonradan Rus prensleri aracılığıyla toplanmıştı. Bir başka hizmet biçimi olarak Rus knezleri, Moğollar istediklerinde onlara askeri kıtalar da göndermişlerdir[753].

Rusların ödemeye mecbur tutuldukları vergi ve mükellefiyetlerin cinsi ve miktarı zaman zaman değişmekle birlikte Ruslardan alınan vergilerin türleri bellidir. İlki *vichod* (haraç) denilen vergidir. İkincisi arazi ürünü ve hayvan vergisinden alınan yüzde on'luk vergidir. Üçüncüsü *tamga* adlı gümrük ve ticaret vergisidir.

---

[744] Kurat, *Rusya…*, s. 71.
[745] Hosking, *a.g.e.*, s. 85.
[746] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 196.
[747] Kurat, *Rusya…*, s. 75.
[748] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 89.
[749] Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 68.
[750] Hosking, *a.g.e.*, s. 85.
[751] Roux, *a.g.e.*, s. 346.
[752] Kamalov, *a.g.t.*, s. 318.
[753] Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 67.

Dördüncüsü *poşlina* da denilen ve askeri bir angarya olan *kalan* vergisidir. Beşincisi *poplujnuye* denilen sabanlık vergisidir. Altıncısı *yam* denilen posta teşkilatı[754] için yapılan masraflar ve işlerdir. Yedincisi *podvodı* denilen ulakların masraflarıdır. Sekizincisi *korm* veya *süsün* denilen, Altın Ordu görevlilerine hayvan ve yem tahsis etme hizmetidir. Dokuzuncusu *mıt* veya *baç* denilen, iç gümrüklerde ve pazarlarda toplanan vergidir. Onuncusu *mostovişna* denilen köprü parasıdır. On birincisi kura efradı parasıdır. On ikincisi *voyna* denilen ordu parasıdır. On üçüncüsü *lovitva hanskaya* denilen han'ın avları esnasındaki tedariklerin görülmesi hizmetidir. On dördüncüsü *koltka* denilen hediyeler ve takdimlerdir. On beşincisi elçilerin ağırlanması, on altıncısı *salığ* denilen bir çeşit toprak vergisi, on yedincisi ev başına toplanan *tütün* vergisi, on sekizincisi ise hayvan sürülerinin onda birinden alınan *kopçur* vergisidir. Bunlardan başka yarlıklarda *poçetsye* (ihtiram ve hürmet), *slujba* (hizmet), *rabota* (iş), *karavul* (nöbet) ve *storoj* (bekçilik) gibi vergi ve yükümlülüklerin de adı geçmektedir[755].

Moğollara karşı vergilendirme ve askerlik hizmetiyle alakalı bazı ayaklanmalar vuku bulmuştur[756]. Novgorodular 1257 nüfus sayımına karşı çıkarak ayaklanmış, isyan bastırılsa da bir mutabakata varılarak orada vergi toplama Novgorodlu memurlara bırakılmıştır. Yine 1262'de Suzdal'da Müslüman tüccarlara uygulanan tarım dışı vergi sistemi nedeniyle bir başka isyan çıkmıştır. Bunun üzerine Berke Han'dan sonra başa geçen Mengü-Timur Han, Novgorod'a otonomi ve bağımsız ticaret yapma hakları sağlamış, Kırım limanlarında da Cenevizlilere özel imtiyazlar tanımıştır[757].

Moğolların ekonomik ve idari tedbirleri, Rusların merkezi bir sistem kurmasına önemli bir katkıda bulunmuştur[758]. Bazı knezliklerin siyasi bir güç olarak ortaya

---

[754]Hosking, *a.g.e.*, s. 85-86.
[755] Kamalov, *a.g.t.*, s. 155-165; Ganizhamal Kushenova, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalvaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilig*, Yaz/2007, S. 42, s. 235.
[756] Hosking, *a.g.e.*, s. 86.
[757] Vernadsky, *a.g.e.*, s. 92-93.
[758] Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 70.

çıkmasına zemin hazırlamış[759], 1395'te metropolitliğin Moskova'ya taşınmasıyla birlikte burası daha merkezi bir yapı arz etmeye başlamıştır[760].

E. Deşt-i Kıpçak'taki Toplumsal Yapının Değişmesi

Altın Ordu'nun kurulmasının ardından Kıpçakların siyasi anlamda bir rolü ve kuvveti kalmamışsa da[761], bölgeye gelen Moğol unsurunu[762] da bünyelerine katarak kültürel ve etnik yönden mevcudiyetlerini korumuşlardır[763]. Altın Ordu'nun ikinci kalabalık unsuru sayılabilecek[764] İdil-Bulgarları da Türklük özelliklerini sürdürerek var olmuşlar[765], Tatar adı altında[766] bu özelliklerini devam ettirmişlerdir. Bu nedenle Altın Ordu, "Kıpçak Hanlığı" olarak anılmalarından da görüleceği üzere Türk kültürünü muhafaza eden[767] bir toplumsal yapı arz etmektedir. Tek fark İdil-Bulgar Hanlığı'nın Rus knezlikleri gibi Altın Ordu içerisinde özerk bir yapıya sahip olması, hanlarının tıpkı knezler gibi "yarlık"la atanmasıdır[768].

Etnik açından bakılırsa Moğol seferlerinin en önemli sonucu Türk boylarının Batı Asya'ya ve kısmen Doğu Avrupa'ya geniş çapta yayılması olmuştur. Bozkır iklimi büyük bir nüfusun yaşamasına elverişli olmadığından, bu nüfus kültürel yakınlıklarından ve bağlılıklarına güvenebileceğinden daha Cengiz Han'dan itibaren Türk boylarıyla takviye edilmiştir. Bunun bir sonucu olarak Moğol ordusunda Türklerin sayısı bir hayli artmıştır[769].

Kültürel yapıda değişiklik metal eşyalardaki gözlemlerden hareketle, İslam'ın etkisiyle "atlı-kültürün" öncü rolünü yitirdiği şeklinde bir yorum vardır. Buna göre

---

[759] Hosking, *a.g.e.*, s. 90.
[760] Demiroğlu, *a.g.t.*, s. 14.
[761] Yücel, *"Kıpçaklar…"*, s. 421.
[762] Kafalı, *"İl ve Kabileler…"*, s. 99-100.
[763] Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 373.
[764] Yakubovskiy, *a.g.e*, s. 82.
[765] Barthold, *"Hakkında Dersler…"* , s. 140.
[766] Faruk Sümer, "Tatarlar", *DİA*, Cilt 40, İstanbul 2011, s. 168.
[767] Grousset, *Stepler…*, s. 395.
[768] Kamalov, *"İdil…"*, s. 59.
[769] Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s. 57.

Kırım'da bulunan üç altın kemer örneğinden bahsedilerek sadece birinin Altın Ordulu ustalar tarafından yapıldığına işaret edilerek bu iddia öne sürülmüştür[770]. Ancak bu salt bir sanat ürününe dayandığından geçerli bir iddia değildir. Altın Ordu'nun Türk kültürünü ve özelliğini muhafaza ettiği açıktır[771]. Hatta bozkır kültürü ve gelenekleri Kıpçak ovalarında, İdil havzasında ve Kırım'da daha fazla devamlılık göstermiştir[772]. Örnek vermek gerekirse; Kırım Hanlığı'nın son dönemlerinde, Şahin Giray Han'ın (1777-1783) ata binmek yerine faytona binmesinin halk tarafından tepkiyle karşılandığından bahsedilmektedir[773]. Oldukça geç bir dönemde bile bu tür bir rahatsızlık söz konusu olabiliyorsa, Altın Ordu'nun sonraki dönemlerde Türk kültüründen uzaklaştığı pek de iddia edilemez.

Konargöçer geleneklerin ve buna özgü feodal yapının devam ettiği Altın Ordu'da, Kıpçaklar arasında en imtiyazlı sınıf Tatar olarak anılan yöneticilerdir. Göçer kültüre sahip bir çoğunluk teşkil eden Kıpçakların yanı sıra şehir kültürü de Kırım ve Bulgar gibi şehirlerdeki ahali tarafından temsil edilmektedir. Buralarda tarımsal üretim ve ticaretle uğraşan sınıflar bulunmaktadır. Konargöçerlerin bir kısmı yerleşik yaşama geçerek bu unsura dâhil olmuştur. Toplumsal yapı içinde bilhassa savaşlardan ele geçirilen köleler de vardır. Bunlar her türlü işlerde kullanılmışlar, kölelerin çocukları da yerleşik yaşama geçerek[774] tarımsal üretime de dâhil olmuşlardır[775].

Cuçi Han zamanında ülke, Cuçi Han'nın oğulları ve Cengiz Han'ın torunları olmak üzere on dört ulusa bölünmüş ve her biri Orda olarak adlandırılmıştır. Buradaki orda, "göçebe karargâh", "han çadırı" olarak kullanılmış bir tabirdir. Topraklar arasında Harizm, Bulgar, Kırım, Rus Knezlikleri, Macaristan ve Bulgaristan gibi yerleşik hayat süren halkların topraklarının da yer alması konar-göçer idare tarzını zorlaştırmıştır. Buradaki halkların zengin bölgelere sahip olup,

---

[770] Kramar ovski, *a.g.m.*, s. 312.
[771] Grousset, *Stepler…*, s. 395.
[772] Barhold, *"Hakkında Dersler…"*, s. 139.
[773] Kurat, *Karadeniz…*, s. 270.
[774] Yakubovskiy, kölelerin çocuklarının yer alarak üretim vasıtaları elde ederek sabancılar ve orakçılar arasına karıştıklarından bahsetmektedir. Savaş esirlerinin bir bölgeye yerleştikten sonra zaman içerisinde özgürlüğünü kazandığını belirtmektedir. Bununla birlikte Altın Ordu sahasında işçi rolünden ziyade ticaret malı olarak (esir ticareti) büyük bir yer tuttuklarını da eklemiştir. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 97.
[775] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 78, 81-83, 85, 96-97.

doğu ile batı arasındaki ticareti sürdürmeleri devam etmeleri istendiğinden, Batu Han'dan itibaren ülkede konar-göçer yapıyla yerleşik yapının bir arada bulunduğu sistem oluşturulmuştur. Altın Ordu'nun ekonomik, hatta siyasi gücü ve refahı da büyük ölçüde bu topraklardaki refaha bağlı olmuştur. Bu yüzden hanlar bunları yıkmamışlar, gerektiğinde desteklemişlerdir. 1242'de Adriyatik kıyılarına kadar inen Batu Han, en fazla direnişi gösteren İdil-Bulgar'a dönerek karargâhını burada kurup yukarıda zikredilen devlet modelini kurmuştur[776].

Altın Ordu hanları, göçerler kadar yerleşikler üzerinde de hâkimiyet kurmaya çabalamışlardır. Bulgar şehrinin nüfusu artmış, büyüyüp zenginleşerek "Altın Taht" olarak nitelendirilen bir şehir haline gelmiştir[777]. Batu Han ve Berke Han hanlar zamanında karargâhları önceleri Bulgar şehrinde bulunmuş, daha sonra ise Saray ve Yeni Saray şehirleri gibi bozkırlarda kurulan şehirlere taşınmıştır[778], şehirciliğin gelişmesi söz konusudur[779]. Aktuba Nehri üzerinde Berke Han tarafından inşasına başlanan Yeni Saray, Saray Berke olarak da anılmış[780], inşası ise Özbek Han döneminde tamamlanmıştır[781]. Bu şehirler ticaret yolları üzerinde bulunduğundan, bulundukları bölge açısından devletin merkezi olarak nitelendirilmişlerdir. Bunlardan Saray el-Cedid ya da Yeni Saray, XIV. yüzyılda sadece Altın Ordu Devleti için değil, Türk-İslam Dünyası için de büyük bir önem arz etmekte olup, sıradan bir Ortaçağ kenti olmanın ötesinde, önemli bir ticaret, ekonomi, kültür ve medeniyet merkezi olmuştur. Özellikle şehirdeki bilimsel ve kültürel gelişim de o devirde İslam Dünyası'nda yaşayan âlimlerin ilgisini çekmiş ve başta Kahire'den olmak üzere pek çok büyük şehirden önde gelen âlimler Saray el-Cedid'e gelerek, buralarda çalışmalar yapmış, mevcut medreselerde dersler vermişlerdir[782].

Bozkırlarda suni şekilde inşa edilen şehirler, idari ve sosyal hayatların merkezi olduğu kadar yeri geldiği zaman başkent ya da payitaht sayılmış[783], sikkeler bu

---

[776] Halikov, *a.g.m.*, s. 71-73.
[777] Kamalov, *"İdil…"*, s. 59.
[778] Halikov, *a.g.m.*, s. 73.
[779] Barthold, *"Hakkında Dersler…"*, s. 141.
[780] Kurat, *Karadeniz…*, s. 128.
[781] Halikov, *a.g.m.* , s. 76.
[782] Ekrem Kalan, "Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray) Örneği", *GEFAD*, Cilt 29, S. 4, Ankara 2009, s. 460-461.
[783] Halikov, *a.g.m.*, s. 77.

şehirlerde kestirilmiştir[784]. Tâbi ülkelerden esir olarak getirilen zanaatçı ve tüccarın merkezi haline de gelmişlerdir. Şehirlerde direnişleri engellemek için gele geçirdikten sonra surlarını yıktırmışlar, yeni şehirleri istihkâm hattı olmadan inşa etmişlerdir. Kale ve çiftlik evi benzeri binaların yanı sıra yarı-kölelerin ve zanaatkârların evleri de Altın Ordu şehirlerinde yer almış, ortasında pazarlar yer almıştır[785]. Orta İdil bölgesinde erken dönemlerden itibaren bir köy ve şehir hayatının başladığı bilinmektedir[786]. İdil'in aşağı mecrasında yerleşen Türk-Moğol unsurunun da tedricen şehir ve köylere yerleştiği görülmektedir ki Azerbaycan da dâhil olmak üzere Altın Ordu sahasında yirmi beş şehir tespit edilmiştir. Azak, Batçin, Bakü, Biler, Bulgar, Derbend, Gülistan (Saray şehrinin dış kesimi), Kırım, Kırım-Cedid, Macar, Macar-Cedid, Mahmudabad, Muhşı, Ordu, Ordu-Cedid, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray-Cedid, Saraycık, Sığnak-Cedid, Tebriz, Ükek, Hacı-Tarhan (Astarhan), Sabran ve Şamaha şehirleridir. Bu açıdan Altın Ordu toplumu sadece bir bozkır yaşantısı yönüyle değil aynı zamanda çoğunda büyük ticari hareketliliklerin görüldüğü şehir yaşantısı yönüyle de değerlendirilmelidir[787].

Deşt-i Kıpçak'ın toplum yapısındaki değişikliği görebilmek açısından Altın Ordu Hanlığı'nda İslamiyet'in yayılışı ve kabulüne de değinilmek gerekmektedir. Bilindiği gibi Berke Han, Kübreviyye şeyhi Seyfeddin Bahârzi'nin etkisiyle İslam'ı kabul etmiş ve İslam'ın tatbik edilmesine destek vermişti[788]. Özbek Han döneminde ise İslam, Deşt-i Kıpçak'a tamamen yayılmıştır[789].

Berke Han'ın Müslüman olması Batu Han döneminde gerçekleşmiştir[790]. Hatta daha Berke Han'ın "orda"sında domuz eti bulundurmadığından bahsedilmiştir[791]. Hakkında doğuştan Müslüman olduğu şeklinde bir rivayet dahi bulunmaktadır[792].

---

[784] Barthold, *"Hakkında Dersler…"*, s. 128.
[785] Halikov, *a.g.m.*, s. 77.
[786] Şeşen, *a.g.e.*, s. 37.
[787] Karadeniz, *a.g.e.*, s. 132-133.
[788] Hamid Algar, "Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendi Şeyhi: Şeyh Zeynullah Resulev", çev. Ethem Cebecioğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, S. 1, Ankara 1997, s. 131.
[789] Kurat, *Karadeniz…*, s. 130.
[790] Kurat, *Karadeniz…*, s. 128.
[791] Barthold, *"Hakkında Dersler…"*, s. 145.
[792] Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 7.

1260-1261 dolaylarında Berke Han'ın, Memlük hükümdarı Rükneddin Baybars'a gönderdiği name, o dönemde Kırım'da hangi kabilenin İslam'ı kabul ettiğinin bilgisini de vermiş, Batu Han ailesinden birçok kimsenin ve emrindeki boylardan, askerlerinden kimselerin İslamiyete geçtiğini ileri sürmüştür[793]. Bununla birlikte İslamiyet'in, Altın Ordu topraklarında tam olarak yayılması Özbek Han döneminde (1312-1340) gerçekleşmiştir. Onun 1321 yılında Türkistanlı Şeyh Seyyid Ata diye bir âlimin tesiriyle Müslüman olduğu ifade edilmiştir[794]. Özbek Han'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle, eski inançlarını taşıyan kimselerin zorluk çektiği ileri sürülse de[795], geleneksel âdetlerini ve yaşayışlarını Müslüman olduktan sonra da devam ettirdiklerinden[796] böyle bir durum pek geçerli değildir.

Gerek Orta Asya'nın Müslüman şehirleriyle olan ilişkileri (ki birisi de Bulgar şehri havalisidir) gerekse Mısır Memlukleri ile ilişkileri, Altın Ordu hanlarının Müslümanlaşma siyaseti gütmeleri için bir neden olmuştur. Ancak bu istek Berke Han'ın bu yöndeki gayretleriyle birlikte hâkim sınıfla ve han ailesiyle sınırlı kalmıştır[797].

Özbek Han, İslamiyet'in yerleşmesine ve yayılmasına büyük önem vermiştir[798]. Yaptırdığı camiler ve medreseler sayesinde İslamiyet bir anda bütün konargöçer unsurlar tarafından kabul edilmemiştir[799]. Ancak zaman içerisinde, yaptırılan camiler ve medreseler sayesinde Müslümanlık, Altın Ordu topraklarında yayılmıştır.

Özbek Han dönemine gelindiğinde artık bastırılan paralarda, Özbek Han'ın adı tıpkı İslam devletlerinde olduğu gibi *Sultan el-Adil Özbek Han*, *Sultan Gıyaseddin Özbek Han el-adil*, *Sultan Muhammed Özbek Han*, *Sultan el-âzam Muhammed Özbek Han*, *Sultan Muhammed Özbek Han el-adil* şeklinde yer almaktadır[800].

---

[793] Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 161.
[794] Barthold, *"Hakkında Dersler…"*, s. 147, Kafalı, *a.g.e.*, s. 55.
[795] Gumilev, *Eski Ruslar…*, Cilt 2, s. 197-198.
[796] Roux, *a.g.e.*, s. 476-477.
[797] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 63.
[798] Kurat, *Karadeniz…*, s. 130.
[799] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 73.
[800] Ekrem Kalan, "Numismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Bahar, Ankara 2012, s. 28.

SONUÇ

Cengiz Han'ın liderliğinde dünya siyasi tarihinde mühim bir rol oynamaya başlayan Moğollar, geniş bölgeler üzerinde hâkimiyet kurmalarıyla ve kazandıkları zaferlerle anılmışlardır. Bununla birlikte Moğol seferlerinin iktisadi ve kültürel etkileri ya göz ardı edilmiş ya da seferlerin sonucunda ortaya çıkan tahribatın gölgesinde kalmıştır. Bu nedenle çalışmada Moğol seferleri ele alınırken, siyasi sonuçlarıyla birlikte kültürel ve iktisadi sonuçlarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme ise çalışmanın sahası olan Deşt-i Kıpçak bölgesi üzerinden yapılmış, Moğolların Deşt-i Kıpçak seferleri örneğinde bütün yönleriyle birlikte açıklanmaya çalışılmıştır.

Moğolların Deşt-i Kıpçak'a yönelmesi sadece Moğolların dünya hâkimiyeti düşüncesiyle açıklanamaz. Seferlerin burayı hedef almasında bölgenin ticaret yolları ve çeşitli kaynaklara sahip olan ekonomik potansiyeli etkili olmuştur. 1223'te Kalka Zaferi ile sonuçlanan keşif harekâtı mahiyetindeki Birinci Deşt-i Kıpçak Seferi ilk adım olmuştur. Ardından bölgede İdil-Bulgarları üzerine bazı ufak çapta harekâtlar düzenlenmiş, 1236'ya doğru İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi düzenlenmiştir. Moğollar askeri başarıları neticesinde, İdil-Bulgarları gibi unsurların direnmelerine karşın bölgeyi hâkimiyetleri altına almıştır. 1240'lara doğru Avrupa topraklarına kadar ilerleyen Moğollar bu bölgede de bazı başarılar elde etmişlerdir. Deşt-i Kıpçak'taki ve Avrupa'daki savaşlarda meydan savaşları kadar kale kuşatmalarında da etkin oldukları görülmüştür.

Deşt-i Kıpçak seferleri kazanılan zaferlerle sınırlı kalmamış, burada yeni bir hanlığın temelleri atılarak bölgenin geleceği birçok değişikliğe uğramıştır. Moğol seferlerinin dönüştürücü yönü, Deşt-i Kıpçak bölgesinde kurulan Altın Ordu Hanlığı örneğinde görülebilmiştir. Yapılan seferler bölgede tahribata yol açmışsa da kısa sürede bölge yeniden ihya edilmiş, ticaret yolları canlandırılmış, eski şehirler yeniden inşa edilirken, yeni şehirlerin inşası da söz konusu olmuştur. Altın Ordu Hanlığı bu anlamda hem Türk tarihine hem de Rus tarihine yadsınamayacak bir etkide bulunmuş, siyasi ve kültürel gelişmelerinde rol oynamıştır.

Türk tarihi açısından bakıldığında Altın Ordu Hanlığı'nın en önemli sonucu sadece Deşt-i Kıpçak ve İdil boylarında Türk kültürünün devam etmesi değildir. İleride kurulacak olan Kazan ve Kırım gibi kültür dairelerinin oluşmasına zemin hazırlamasıdır. İslamiyet'in bölgede yayılması ile birlikte kültürel gelişme açısından önemli bir aşama kaydedilmiştir. İnşa edilen medreseler ilmi faaliyetlerin sürdürülmesine olanak sağlamıştır. Zaman içerisinde buralarda önemli ilim merkezleri oluşmuştur. Nitekim Şehabeddin Mercanî, Zeki Velidi Togan, İsmail Gaspıralı gibi birçok âlim, bilim insanı ve edip yukarıda zikredilen kültür dairelerinde yetişmişlerdir. Buralar aynı zamanda Türklük bilincinin yaşatıldığı yerler de olmuştur. Bulgar şehri örneğinde birçok yerleşim yeri yeniden inşa edildiği için buradaki nüfus seferlerin ardından artmaya başlamıştır. Seferlerin ardından ticari akış da eski canlılığını yeniden kazanmıştır. Böylece Deşt-i Kıpçak ve İdil Nehri boylarında Türk nüfusu ağırlığını koruyabilmiştir. Rus hâkimiyetinin ardından asırlarca süren asimilasyon çabalarına karşın günümüzde bile bu çevrelerde Türk kültürü yaşatılmakta, Türkler varlık göstermektedir.

Rus tarihi açısından değerlendirildiğinde ise Altın Ordu Hanlığı'nın yine mühim bir rol oynadığı görülmektedir. Knezlerin, Altın Ordu hanlarından yarlık alarak bölgelerini yönetebildikleri ve Altın Ordu'ya vergi ödedikleri dönemi "esaret seneleri" olarak nitelendiren görüşün geçersiz olduğu açıktır. Gerek Rusların idare alanında Altın Ordu'yu örnek almaları, gerekse Altın Ordu hanlarının Rus Ortodoks Kilisesi'ne tanıdığı ayrıcalıklar göz ardı edilmiştir. Elbette Deşt-i Kıpçak seferleri sırasında Rus şehirleri tahrip olmuş, nüfusun önemli bir bölümü hayatını kaybetmiştir. Lakin sonrasında bu şehirler yeniden toparlanmış, hem canlanan ticaret yollarından hem de Altın Ordu idaresinden kaynaklanan değişikliklerden faydalanmışlardır. Bilhassa Rus Ortodoks Kilisesi'ne tanınan ayrıcalıklar sayesinde hem Rus taşrasında Hristiyanlık yayılmış hem de Rusya'nın oluşumunun temelleri atılmıştır. Moğol seferleri neticesinde güneydeki knezliklerden kuzeye kayan siyasi ağırlık, metropolitliğin Moskova'ya taşınmasıyla birlikte burada ileride kurulacak olan Rusya Çarlığı'na zemin hazırlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Rusların esaret ve baskı altında yaşayıp Altın Ordu yüzünden gelişemedikleri iddiaları geçersiz kalmaktadır.

Sonuç olarak Moğol seferlerinin dönüştürücü yönü Deşt-i Kıpçak bölgesinde ve civarında da kendisini göstermiştir. Çalışmada belirtildiği gibi Moğollar önemli askeri başarılar kaydetmiştir, süvari unsuruyla birlikte kuşatma birliklerini de eşgüdümlü olarak kullanmalarıyla dikkat çekmişlerdir. Lakin Moğol seferleri sadece askeri tarihteki rolleri üzerinden değerlendirilemez. Altın Ordu'nun tüm yönlerini ve neden olduğu değişimleri göz ardı edilerek yapılacak değerlendirmeler eksik kalacaktır. Böyle bir durumda tarihi kaynakların etkisinde kalarak yıkıcı bir Altın Ordu Hanlığı yorumunda bulunulabilir. Hatta sadece askeri başarıları göz önünde bulundurarak savaş kabiliyetleri haricinde hiçbir kayda değer özelliği olmayan alelade bir devlet olarak da zannedilebilir. Bu nedenle Deşt-i Kıpçak seferleri hem askeri başarılar açısından hem de kültürel, sosyal ve iktisadi değişimler kaydetmesi açısından konuyla alakalı iyi bir örnektir. Çalışmada seferlerin her yönüyle ele alınmasının nedeni de budur. Sadece siyasi tarih açısından değerlendirilseydi Kıpçak, Rus ve kısmen Avrupa topraklarında faaliyet gösteren bir devlet ele alınmış olurdu. Buralardaki yapılarda önemli değişikliklere yol açmasıyla bir arada bakıldığında, Altın Ordu Hanlığı'nın önemi hakkında daha sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek mümkündür.

KAYNAKÇA

1-) Kaynaklar ve Araştırma Eserleri:

Abu'l–Farac, Gregory, *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 2, Ankara 1987.

Abeşi, Hasan Ata, *Türk Kavimleri Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Şa-to Yayınları, İstanbul 2001.

Ahincanov, M. Sercan, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Akad, Mehmet Tanju, *Çağdaş Toplumda Savaş*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Savaş Tarihinin Dönüm Noktaları*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005.

_____, *Stratejik, Taktik, Teknolojik ve Jeopolitik Yönleriyle 20. Yüzyıl Savaşları*, Kastaş Yayınları, Cilt 2, İstanbul 1992.

_____, *Strateji Üzerine*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2003.

Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

Anonim, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK, Ankara 2003.

Anonim, *The Chronicle Of Novgorod 1016-1471*, çev. Robert Michell, Nevill Forbes, London 1914.

Anonim, *Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi*) *I. Tercüme*, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Archer, Christon I., Ferris, John R., H.Herwig, Holger, Travers, Timothy H. E., *Dünya Savaş Tarihi*, çev. Cem Demirkan, Tüm Zamanlar Yayıncılık, İstanbul 2006.

Arıkan, Sabri, *Kendi Kaleminden Gaspıralı*, TDAV Yayınları, Cilt 1, İstanbul 2006.

Artamonov, Mihail İlarionoviç, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Ayhün, Erşahin Ahmet, *"Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri"*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul 2008.

Aygün, Veysel, *"Kaşgarlı Mahmud, Balasagunlu Yusuf ve Nizamü'l-Mülk'e Göre Türk Ordusu"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2006.

Bakar, Bülent, *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.

Balivet, Michel, *Ortaçağda Türkler*, çev. Ela Güntekin, Alkım Yayınları, İstanbul 2005.

Barthold, Wilhelm, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.

_____, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Rusçadan çev. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara 2006.

_____, *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, TTK Yayınları, Ankara 2006.

Bauduin, Pierre, *Vikingler*, çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

Black, Jeremy, *Neden Savaşıyoruz*, çev. Yasemen Birhekimoğlu, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2005.

Bennett, Matthew, Bradbury, Jim, De Vries, Kelly, Dickie, Iain, Jestice, Phyllis G., *Dünya Savaş Tarihi I-Ortaçağ Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler 500-1500*, çev. Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Benson, Michael, *Gizli Topluluklar Sözlüğü,* çev. Sezer Soner, Neden Kitap Yayınları, İstanbul 2006.

Cahun, Leon, *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar*, Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006.

Carpini, Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname 1245-1247*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi Yayınları, Trabzon 2000.

Chase, Kenneth, *Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Cüveyni, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed, *Tarih-i Cihanguşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt 1, Ankara 1988.

_____, Alaeddin Ata Melik Bin Muhammed, *Tarih-i Cihanguşa*, (yazılış tarihi: H.681/M.1283), çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt 2, Ankara 1988.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, TDAV Yayınları, İstanbul 2004.

Çetin, Altan, *Memluk Devletinde Askeri Teşkilat*, Eren Yayınları, İstanbul 2007.

Çınar, Burak, "Savaş Tarihinde Saldırı-Savunma İlişkisi", *Stradigma,* Ekim, S. 9, Ankara 2003.

De Hartog, Leo, *Cengiz Han Dünya'nın Fatihi*, çev. Serkan Uzun, Dost Kitabevi, Ankara 2003.

_____, *Genhis Khan: Conqueror of the World*, I.B. Tauris and Co. Ltd. Publishes, London 1989.

D'Ohsson, M. Baron. C., *Moğol Tarihi*, çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

De Saint Quentin, Simon, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, çev. Erendiz Özbayoğlu, DAKTAV Yayınları, Antalya 2006.

Deliömeroğlu, Yakup, *Tatarlar ve Tataristan,* Avrasya Kalkınma Derneği Yayınları, Ankara 1997.

Demiroğlu, Hasan, *"Rus Kaynaklarına Göre Rusya'nın Balkan Siyaseti: Ortodoks Birliği ve Panislavizm (1856-1878)"*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2009.

Devletşin, Tamurbek, *Sovyet Tataristan'ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul 1988.

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi,* TTK Yayınları, Ankara 2007.

Ebulgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü-Şecere-i Terâkime*, çev. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1974.

Eckhart, Ferenc, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, TTK Basımevi, Ankara 2010.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı-Metin ve Sözlük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.

Eslen, Nejat, *Tarih Boyu Savaş ve Strateji*, Truva Yayınları, İstanbul 2005.

Fahreddin, Rızaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Fisher, Alan, *Kırım Tatarları*, çev. Eşreff B. Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Galstyan, A.G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Genceli Kiragos, "Ermeni Müelliflerine Nazaran Moğollar", çev. Edouard Dularier, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 2, İstanbul 1926, s. 139-207.

Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. Halil İnalcık, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları: Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtas, Çerkez, Tatar ve Moğollar-1*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları: Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtas, Çerkez, Tatar ve Moğollar-2*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Kitabevi, İstanbul 2005.

Hançerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1975.

Hart, Liddell, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, Cilt 1, İstanbul 2005.

_____, *Strateji Dolaylı Tutum*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayınları, İstanbul 2003.

Holt, Peter Malcolm, *Haçlılar Çağı-11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar-Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Howorth, Henry Hoyle, Ravenstein, Ernest George, *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century-Part I: The Mongols Proper and The Kalmuks*, London 1876.

Hudyakov, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2009.

İbn Fadlan, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi-el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, Cilt 12, İstanbul 1987.

İnalcık, Halil, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Joinville, Jean de, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, Vadi Yayınları, Ankara 2002.

Kafalı, Mustafa, *Altınorda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harizmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1956.

_____, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

Kalkan, Mustafa, *Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri*, Kaynak Yayınları, İzmir 1995.

Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

_____, *"Altın Ordu Rus İlişkileri ve Altın Ordu'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Ordu Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusyası'nın Kuruluş Sürecinde)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2008.

Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, TTK Yayınları, Cilt 3, Ankara 1999.

Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Füsun Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1995.

Kerimullin, Ebrar, *Tatarlar-İsmimiz ve Kimliğimiz*, çev. Zeynep Sarışık, İrfan Kültür Merkezi Yayınları, İzmir 1998.

Koç, Dinçer, *"20. Yüzyılın Başında Tatar Milli İctimai Hareketi"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2005.

_____, *"Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti"*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2010.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

_____, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 2002.

Leigh, Richard, Baigent, Michael, *Tapınak Şövalyeleri-Mabet ve Loca*, çev. Muzaffer Renan Mengü, Nokta Yayınları, İstanbul 2004.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Luttwak, Edward N., *Barış İstiyorsan Savaşa Hazır Ol-Savaşta ve Barışta Stratejinin Mantığı*, İstanbul 2005.

Marshall, Robert, *Doğudan Yükselen Güç: Moğollar*, çev. Füsun Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

McEvedy, Colin, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

Mercani, Şehabeddin, *Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar-Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler*, çev. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Minorsky, Vladimir, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

Miquel, Andre, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, çev. Ali Berktay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

Morgan, David, *The Mongols*, Basil Blackwell Ltd. New York, 1987.

Müverrih Vardan, *Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1937.

Nicolle, D., Shpakovsky, V., *Genghis Khan & the Mongol Conquests 1190-1400*, Osprey Publishing, Oxford 2003.

_____, *Kalka River 1223 Genghiz Khan's Mongol's invade Russia*, Osprey Publishing, Oxford 2001.

Oktay, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Oman, Sir Charles William Chadwick, *Ok, Balta ve Mancınık-Ortaçağda Savaş Sanatı 378-1515*, çev. İsmail Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002.

Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 291.

_____, *Türk Mitolojisi*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Ölmez, Mehmet, "Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni*", Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, ed. Mark Kirchner, Matthias Kappler, Mehmet Ölmez Yayınları, İstanbul 2010, s. 167-175.

Ölmez, Zühal, *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 2003.

Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, haz. İlyas Kamalov, TTK Basımevi, Ankara 2009.

Özdal, Ahmet, *Türklerin Savaş Sanatı*, Doruk Yayınları, İstanbul 2008.

Özdemir, Ahmet, *Moğol İstilası ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

Milton Rugoft, *Marco Polo Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Prawdin, Michael, *The Mongol Empire It's Rise and Legacy*, çev. Eden Paul-Cedar Paul, A Free Press, New York 1967.

Riasanovsky, Nicholas V., Steinberg, Mark D., *Rusya Tarihi*, çev. Figen Dereli, İnkılap Yayınları, İstanbul 2004.

Rorlich, Azade-Ayşe, *Volga Tatarları-Yüzyılları Aşan Kimlik*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Cilt 3, TTK Yayınları, Ankara 1992.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2010.

Sami, Şemseddin, *Kâmus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 2005.

Saray, Mehmet, "Altın Ordu Hanlığı", *DİA*, Cilt 2, İstanbul 1989, s. 538-540.

Sarnecki, W., Nicolle, D., *Medieval Polish Armies 966-1500*, Osprey Publishing, New York 2008.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, TDAV Yayınları, İstanbul 1999.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Şeyban, Lütfi, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

Taneri, Aydın, "Harizmşahlar", *DİA*, Cilt 16, İstanbul 1997, s. 228-231.

Taşağıl, Ahmet, *Göktürkler II*, TTK Yayınları, Ankara 1999

_____, *Göktürkler III*, TTK Yayınları, Ankara 2004.

Tekin, Arslan, İzgöer, Ahmet Zeki, *Akçuraoğlu Yusuf Türk Yılı 1928*, TTK Yayınları, Ankara 2009.

Togan, Zeki Velidi, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, Bozkurt Yayınları, İstanbul 1941.

_____, *Oğuz Destanı-Reşîdüddîn Fazlullah Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.

_____, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

Toptaş, Ergüder, *21. Yüzyılda Savaş*, Kripto Kitaplar, Ankara 2009.

Ucuzsatar, Necati Ulunay, *Türklerde Harp Sanatı Taktik ve Strateji (M.Ö. 220 – M.S. 1453)*, Derin Yayınları, İstanbul 2007.

Ulusan, Ahmet, *"Rus Ortodoksisi ve Rus Devlet Yapılanmasın 10.-12.Yüzyıllar"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2010.

Vasary, İstvan, *Kumanlar ve Tatarlar-Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler 1185-1365*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapıkredi Yayınları, İstanbul 2008.

Vernadskiy, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

_____, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Vladimirtsov, Boris. Y, *Moğolların İçtimai Teşkilatı-Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Von Clausewitz, Carl, *Savaş Üzerine*, çev. Şiar Yalçın, Spartaküs Yayınları, İstanbul 1997.

Yakubovski, A. Y., *Altın Ordu ve İnhitatı*, çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

Yazıcı, Nuri, *Türk Tarihinin Eski Çağları*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

Yusipova, Mileuşa, *"İdil-Ural Bölgesinde Hristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 2003.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II*, çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara 1959.

Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007.

Zekiyev, Mirfatih Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

2-) Makaleler:

Ağaldağ, Sebahattin, "Moğol Devleti", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 265-277.

Akar, Ali, "Kırım Tatarcasında Oğuzca Unsurlar", *Uluslararası II. Türkoloji Konseyi Bildirileri*, 22-24 Mayıs 2008 Kırım-Simferepol 2009, s. 614-623.

Akbıyık, Hayrünnisa A., "Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 287-297.

Algar, Hamid, "Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendi Şeyhi: Şeyh Zeynullah Resulev", çev. Ethem Cebecioğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 37, S. 1, Ankara 1997, s. 131-149.

Altınkaynak, Erdoğan, "Deşt-i Kıpçak Balbalları", *Turkish Studies*, Cilt 3, S. 4, Ankara 2008, s. 97-119.

Ataöv, Türkkaya, "Rus Devleti'nin Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, S. 4, Ankara 1968, s. 215-243.

_____, "Rusya'da Moğol İstilası ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, S. 2, Ankara 1969, s. 1-8.

Ayan, Ergin, "Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz'in Kuzeyi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 30, Yaz, Ankara 2011, s. 43-70.

_____, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt 11, S. 2, Sakarya 2009.

Aykut, Altan, "Batu Han'ın Ryazan Seferi ile İlgili "Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikayesi*", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 31, S. 1-2, Ankara 1987, s. 1-23.

Ayönü, Yusuf, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI.-XII. yüzyıllar)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S. 25, Bahar, Konya 2009, s. 53-69.

Baski, İmre, "Demirkapılar", *Turkish Studies*, Cilt 2, S. 2, Ankara 2007, s. 73-8.

Bedirhan, Yaşar, "Türk Tarihinde İpek Yolu Hâkimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstila Projesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Konya 1999, s. 237-256.

Berber, Oktay, "Muhakemetü'l-Lügateyn'deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi", *Turkish Studies*, Cilt 5, S. 3, Ankara 2010, s. 890-904.

Berenger, Jean, "Avrupalıların Hareket Harbi Kavramı ve Süvarinin Kullanılışının Bozkır Uluslarına (Hunlar, Moğollar, Tatarlar) Etkileri (V. – XVIII. Yüzyıl)", çev. Ahmet Onur, *Askeri Tarih Bülteni*, Cilt 7, 14.sayı, Ankara 1982, s. 83-111.

Beydilli, Kemal, "Rusya II. Tarih", *DİA*, Cilt 35, İstanbul 2008, s. 265-266.

Bezer, Gülay Öğün, "İldenizliler", *DİA*, Cilt 22, İstanbul 2000, s. 82-84.

Bıyık, Ömer, *"Osmanlı Yönetiminde Kırım (1660-1774)"*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 2007.

Boyle, J. Andrew, "The Mongols and Europe", *The Mongol World Empire*, haz. Owen Lattimore, Variorum Reprints, London 1977, s. 336-343. (Alındığı Yer: *History Today*, XIII/9, London 1965)

Brose, Michael C., "Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 2, Ankara 2002, s. 249-254.

Budak, Ali, "Osmanlı Modernleşmesi ve Edebiyat", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Ağustos 2007, s. 117-144.

Buluç, Sadettin, "Şamanizm", MEB İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 320-335.

Chevedden, Paul E., Eigenbrod, L., Foley, V., Soedel, W., "The Trebuchet", *Scientific American İssue Special Online İssue*, February (Şubat) 2002, s. 2-5.

Conant, Hollayn, "Cengiz Han'ın Muhabere Ağı", çev. İrfan Paksoy, *Askeri Tarih Bülteni*, Cilt 20, S. 39, Ankara 1995, s. 189-192.

Çağatay, Saadet Şakir, "Uygur Yazı Dili", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, S. 5, Ankara 1943, s. 77-88.

_____, "Codex Comanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısiyle", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, S. 5, Ankara 1944, s. 759-772.

Çakmak, Mehmet Ali, "Moğol İstilası ve Harizmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 4, Ankara 2002, s. 904-916.

Devlet, Nadir, "Kazan, Kasım ve Astırhan Hanlıkları", *Tarihte Türk Devletleri*, Cilt 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1987, s. 571-582.

Dımnık, Martin, "The Rus' principalities (1125-1246)", Perrie, Maureen (ed.), *The Cambridge History of Russia Volume I From Early Rus To 1689*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

Dilbaş, Gökhan, "Macar Tarihinde Peçenekler", *History Studies-A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalcık*, Cilt 5, S. 2, Ankara 2013, s. 137-154.

Donuk, Abdülkadir, "Türk Ordu Teşkilatının Yabancı Ordulara Tesiri Meselesi", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 183-191.

Eğri, Saadettin, "Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây'da İpek Yolu İzlenimleri", *Turkish Studies*, Cilt 7, S. 2, Ankara 2012, s. 411-422.

Göckenjan, Hansgerd, "Dünyanın Sonu ve Keşif Tutkusu: Dönemin Batılı Kaynaklarında Moğollar", *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, ed. Samih Rifat, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 292-306.

Gök, Necdet, "Osmanlı Diplomatikasında Fermân ve Berât Arasındaki Farklar", *OTAM*, S. 11, Ankara 2000, s. 211-226.

Gömeç, Saadettin, "Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Tarihten Bugüne Başkurtlar-Tarih Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, ed. İlyas Kamalov, Ali Merthan Dündar, A. Melek Özyetgin, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 210.

_____, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Türkoloji Araştırmaları*, Volume 1/2, Sonbahar 2006, s. 1-13.

_____, "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", *Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, Bahar 2007, s. 230-238.

Gül, Muhittin, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt 11, S. 1, Sakarya 2009, s. 75-108.

Halaçoğlu, Yusuf, "Fersah", *DİA*, Cilt 12, İstanbul 1995, s. 412.

Halikov, Alfred, "Altın Ordu Devleti Tarihi", çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 71-78.

Heidduk, Matthias, "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 324-333.

İsayev, Elbrus Özdemir, Mustafa "Büyük İpek Yolu ve Türk Dünyası", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Cilt 3, Sayı 1, 2011, s. 111-120.

İşyar, Ömer Göksel, "Avrasya'da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk ve Rus Örnekleri", *OAKA*, Cilt 3, S. 6, Uşak 2008, s. 104-136.

Kafalı, Mustafa, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 397-411.

_____, "Cuçi Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 24, İstanbul 1970, s. 59-68.

_____, "Cuçi Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Rolleri ve Ehemmiyetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 2, İstanbul 1971, s. 99-110.

_____, "Deşt-i Kıpçak ve Cuçi Ulusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s. 179-188.

Kafesoğlu, İbrahim, "Eski Türk Dini", *Türkler*, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 290-304.

Kamalov, İlyas-Mirgaleyev, İlnur, *"Altın Ordu Devleti Tarihi Kaynakları"*, ed. Altan Çetin, Kriter Yayınları, İstanbul 2008, s. 24-29.

_____, "Tatar Adının Tarihçesi", *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 11-34.

Kalan, Ekrem, "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Önemi ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 27, S. 1, İzmir 2012, s. 119-130.

_____, "Altın Ordu Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray) Örneği", *GEFAD*, Cilt: 29, S. 4, Ankara 2009, s. 448-462.

_____, "Numismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Ordu Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Bahar, Ankara 2012, s. 23-34.

Kanlıdere, Ahmet, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 18, Ankara 2002, s. 415-416.

_____, "Rusya Tarihinin Ana Hatları", *YOM Türk Dünyası Kültür Dergisi*, S. 19-20, Yaz-Güz 2010, 59-87.

Karadeniz, Yılmaz, "I. Hüsrev Döneminde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Göktürk Mücadelesi (531-579)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, S. 16, Kış/2011, s. 207-214.

Katgı, İsmail, "S. Haluk Kortel-Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)" , *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, S. 9, Ordu-2009, s. 555-558.

Kıldıroğlu, Mehmet, "IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30, Erzurum 2006, s. 133-166.

Güray Kırpık, "Haçlılar ve Moğollar", *Bilig*, S. 61, Bahar/2012, s. 173-200.

Kramarovski, Mark G., "Coçi'lerin İlk Dönemi: Asya'yla Avrupa Arasında Bir Kültürün Gelişimi", *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük*

Moğol İmparatorluğu, ed. Samih Rifat, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 308-313.

Kumekov, B. E., "XII.-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimi Hakkında", çev. Mehmet Kıldıroğlu-Çıngız Samuddinov, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Bişkek 2001, s. 380-394.

Kushenova, Ganizhamal, "Ögeday Kaan Devrinde Türkistan'da Teşkilat Yapısı", *Bilig*, Yaz/2006, S. 38, s. 185-196.

_____, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalvaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilig*, Yaz/2007, S. 42, s. 229-242.

Maksudoğlu, Mehmet, "Tatarlar: Moğol mu, Türk mü?", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 11-12 (1993-1994), İstanbul 1997, s. 205-210.

Norris, Harry Thirwall, "Baltık Bölgesinde İslam ve Kur'ân'la İlgili Çalışmalar", çev. Hayati Sakallıoğlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, S. 25, Sakaya 2012, s. 249-257.

Özcan, Altay Tayfun, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 16, Aralık 2013, s. 23-77.

_____, "Chronica Maiora'da Moğol İmajı", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 27, S. 2, Aralık 2012, s. 427-458.

_____, "Macar Papaz Julian'ın 1237 Tarihli Moğol Raporu", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 29, S. 48, Ankara 2010, s. 89-101.

_____, "Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S. 34, Güz, Konya 2003, s. 147-163.

Özdemir, Ahmet, "Moğol İstilasından Bazı Öğrenilmiş Çaresizlik Örnekleri*", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, Konya 2010, s. 21-40.

_____, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 298-311.

_____, "Cengiz İstilası", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 312-323.

_____, "Tatarların Kökeni Meselesi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 434-440.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Moğollar", *DİA*, Cilt 30, İstanbul 2005, s. 225-229.

Özkan, Nevzat, "Kırım Tatar Türkçesinin Yayılma Alanları", *Turkish Studies*, Cilt 3, S. 7, Ankara 2008, s. 524-554.

Özyetgin, Melek, "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Haci Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Yarlığı", *Türkoloji Dergisi*, Cilt 13, S. 1, Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları, Ankara 2000, s. 167, 170.

Pritsak, Omeljan, "Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçişi", çev. Altay Tayfun Özcan, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Bahar, Ankara 2007, s. 15-34.

Rasovskiy, D.A, "Kumanlar "Kuman Topraklarının Sınırları", çev. Muallâ Uydu Yücel, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 40, İstanbul 2004, s. 159-186.

Schamiloglu, Uli, "Altın Ordu", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 412-428.

Sinor, Denis, "The Mongol in the West", *Journal of Asian History*, Cilt 33, S. 1, 1999.

Sümer, Faruk, "Peçenekler", *DİA*, Cilt 34, Ankara 2007, s. 213-214.

_____, "Tatarlar", *DİA*, Cilt 40, İstanbul 2011, s. 168-170.

Şaidatoğlu, Kadirbayev Alexandr, "Değişik Kültürlerin Birleştiği Bir Zamanda, Türkler ve Moğollar (12.-14.yy'lar), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 41.sayı, İstanbul 2000, s. 78-87.

Şen, Mehmet Emin, "Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han", *Akademik Bakış*, Cilt 6, S. 11, Calalabad 2012, s. 237-265.

Taşağıl, Ahmet, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, Cilt 21, İstanbul 2012, s. 472-474.

_____, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 153-181.

Tavkul, Ufuk, "Adige (Çerkez) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, S. 2, Ankara 2007, s. 104-115.

Taymas, Abdullah Battal, "Kırımlı Bekir Çobanzade'nin Şiirleri", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 12, İstanbul 1955, s. 23-44.

Temir, Ahmet, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 256-264.

Tezcan, Mehmet, "Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 24, S. 1, Temmuz 2009, s. 151-194.

Tiesenhausen, W. De, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Togan, İsenbike, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 235-255.

_____, "Arap Kaynaklarına Göre Türkler", *NTV Tarih*, S. 51, Nisan 2013, s. 33.

Ulusan Şahin, Şayan, "Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)", *Bilig*, Kış/2005, S. 32, s. 165-178.

Usmanov, Mirkasım, "Coçi Ulusunun Etnik Tarihinin Erken Gelişmesindeki Özellikleri Hakkında", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8, Ankara 2002, s. 429-433.

Ülgen, Pınar, "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", *Mukaddime,* Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, S. 1, Mardin 2010, s. 1-17.

Ünal, Orçun, *"Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş, Metin, Dizin)"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul 2010

Ünlü, R. Barış, "İmparatorluk Fikrinin Gelişimi", *AÜSBF Dergisi*, Cilt 65, S. 3, Ankara 2010, s. 237-266.

Weiers, Michael, "Rusya'daki Altın Ordu", *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, ed. Samih Rifat, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 306-307.

Veit, Veronika, "Atla Yayın Üstünlüğü: Savaşta ve Barışta Moğollar İçin Atın Önemi", *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, ed. Samih Rifat, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s. 132-143.

Yıldırım, Kürşat, "Tatar Adının Kökeni Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 22, S. 2, İstanbul 2012, s. 171-190.

Yüceer, Saime, "Vrangel Ordusu'nun İstanbul'daki Faaliyetleri", *Atatürk Yolu*, S. 21, Ankara 1998, s. 107-117.

Yücel, Muallâ Uydu, "Kıpçaklar", *DİA*, Cilt 25, Ankara 2002, s. 420421.

Yüksel, Zühal, "Kırım Tatar Milli Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S. 13, Bahar, Konya 2003, s. 421-243.

Zekiyev, Mirfatih, "Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri", çev: Mustafa Toker, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S. 19, Bahar, Konya 2006, s. 73-86.

3-) Elektronik Kaynaklar:

Hakluyt, Richard, *The principal navigations, voyages, traffiques, and discoveries of the English nation* (İngilizce), http://ebooks.adelaide.edu.au/h/hakluyt/voyages/rubruquis/english.html, (Güncellendiği Tarih: 16.09.2012, Erişim Tarihi: 28.05.2012).

Hakluyt, Richard, *The principal navigations, voyages, traffiques, and discoveries of the English nation* (Latince), http://ebooks.adelaide.edu.au/h/hakluyt/voyages/rubruquis/latin.html , (Güncellendiği Tarih: 16.09.2012, Erişim Tarihi: 28.05.2012)

"Hrad Cesky Sternberk-Past and Present", http://www.hradceskysternberk.cz/?en.history, (Güncellendiği Tarih: 2005, Erişim Tarihi: 17.02.2014).

"İnformationen über die Gemeinde", http://www.legnickiepole.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=100&Itemid=121, (Güncellendiği Tarih: 2009, Erişim Tarihi: 14.02.2014).

Kochanowski, Pawel, Jedroszkowiak, Krzysztof, "Zlotoryja", http://www.pbkz.bbk.pl/ang_history.php, (Güncellendiği Tarih: 2004-Erişim Tarihi: 17.02.2014).

"The Pedigree of İstvan IV of (King) Hungary", http://fabpedigree.com/s096/f563624.htm, (Güncellendiği Tarih: 2014, Erişim Tarihi: 18.02.2014).

Waugh, Daniel C., *The Pax Mongolica*, http://www.silk-road.com/artl/paxmongolica.shtml, (Güncellendiği Tarih: 2000, Erişim Tarihi: 02.04.2013).

Yücel, Muallâ Uydu, "The end of Cumans: Batle of Kalka and their entrence into eastern Europe", *Otan Tarihi*, Almatı 2009, s. 11-21, http://www.iie.kz/magazine/11/13.jsp, (Güncellendiği Tarih: 2009, Erişim Tarihi: 15.05.2013).

http://www.ctevans.net/Nvcc/Student/MongolsHungary.html.

http://en.wikipedia.org/wiki/File:HedwigAltarVII.jpg.

http://en.wikipedia.org/wiki/File:HedwigManuscriptLiegnitz_a.jpg.

http://en.wikipedia.org/wiki/File:HedwigManuscriptLiegnitz_b.jpg.

http://home-4.worldonline.nl/~t543201/web-mongol/mongol-mohi.htm.

http://hu.wikipedia.org/wiki/hu:Muhi?uselang=en.

http://peace.maripo.com/p_crosses.htm.

http://warfare.atspace.eu/Persia/13-14C/Jami_al-Tawarikh-Mongol_soldiers.htm.

http://rutenica.narod.ru/SUZDAL.JPG.

http://www.panoramio.com/photo/9692134.

http://www.varvar.ru/arhiv/gallery/manuscrupts_west/mongol_ungern.html#top.

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/43/Bitwa_pod_Legnica.jpg.

DİZİN

Abbasi 4, 122
Abbasi Hilafeti 42
Adige.....27, 134
Adriyatik 106
Adriyatik Denizi.....80, 81
Ak Orda..... 98
Ak Ordu III
ak ruhban..... 32
Ak Tatar Hanlığı..... 98
Akkuş 44, 45
Akmescit 95
aktif savunma 37
Aktuba Nehri.....56, 107
Alanlar 24, 27, 32, 34, 47, 58, 62
Alba Julia 76
Alba Royaval 81
Almanya 70, 82
Altan.....2, 63, 116, 126, 130
Altın Kapı 64
Altın Orda ...III, 2, 4, 7, 39, 55, 59, 93, 96, 98, 100, 107, 109, 120, 123, 129, 130, 131, 148, 149
Altın Ordu .III, 2, 4, 10, 28, 66, 87, 89, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 118, 125, 133, 134, 135
Altınordu 56, 63
Anadolu.....23, 57, 64, 117
Andrei Bogoliubski 39
Aquileia..... 81
Aragon 70
Aral Gölü 6, 97
Arap 6, 28, 90, 94, 121, 135
Argın 95, 99
Argun 99
artel 31
As 59
askeri tarih..... III, IV
Astırhan..... 128
Astırhan Hanlığı..... 21
Astrahan 23
Asut 7
Atabeg İvane 33, 44
Avarlar.....36, 75
Avrasya ...III, 28, 55, 94, 95, 98, 102, 117, 120, 129, 130
Avrupa.. IV, 10, 24, 40, 58, 67, 69, 73, 82, 90, 114, 131
Avusturya 70, 81
Azak Denizi..... 20, 48
Azerbaycan...3, 24, 43, 45, 64, 88, 98, 108
Aziz İlarion 30
Aziz John Loncası 31
Bacigit 7
baç 104
Bakırcılar..... 64
Bakü 108
balbal..... 27, 28
Baraj Ateşi..... 79
Barçınlığ Kent 65
Barın..... 95
Barin..... 99
Barsil 36
Basdı 52
Basdı (Kıpçak başbuğları)..... 48
Başkurdistan..... 93
Başkurt 56, 62, 78, 92, 129
Başkurt Cumhuriyeti 93
Başkurtlar ..36, 38, 57, 61, 62, 78, 93, 129, 136
Başman..... 62
Batı Deşt-i Kıpçak..... 98
Batı Göktürkler 21
Batı Sibirya 6
Batıy 7
Batu Han .III, 7, 34, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 88, 96, 97, 98, 100, 103, 106, 107, 108, 126, 155
Batu Ulusu..... 98
Bavyera 68
Bayan (Kıpçak başbuğlarından)..... 59, 62
Baybars..... 6, 108
Baydar 60, 67, 69, 71, 76
Baysungur 99
Bedreddin (Musul emiri)..... 42
Bekir Çobanzade 90, 134
Belaya (Beyaz) Orda 98
Berke 65, 98, 108
Berke Han 53, 65, 104, 107, 108, 109
Berke Ulusu..... 98
Beylekan..... 45
Beyrek 99

Bik Haci 99, 133
Biler 28, 108
bitikler..... 90
Bizans...25, 26, 29, 32, 40, 70, 75, 81, 126
Bohemya 67, 71, 72, 81
Bohemya Krallığı.....72, 81
Bolar..... 7
Boleslaw
(III. Depolt'un oğlu) 70, 71
Börü 60, 65, 66
Bratislava 81
Brno 72
Bucak 62
Buda..... 76
BulgarIV, 7, 15, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 34, 35, 36, 37, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 76, 81, 93, 97, 107, 108, 120, 121, 134
Bulgaristan.....94, 106
Bulgarlar 21, 24, 37, 56, 57, 58, 62, 81
Bulgar-Tatarlar.....92, 93
Burtas.....23, 24, 34, 58, 118
Burtaslar..... 36
Büyük Bulgar Devleti 21
Büyük Macarlar 78
Büyük Selçuklu Devleti 5
Büyük Tatar Hanlığı..... 98
Canad 80
Carpini 1, 57, 60, 65, 66, 69, 78, 82, 83, 86, 116
Cayah 7
Cebe Noyan.....42, 43, 44, 46, 49, 54, 55
Celaleddin Harizmşah..... 42
Cenevizliler..... 48
Cengiz HanIII, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 20, 42, 46, 54, 56, 58, 60, 64, 68, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 102, 104, 105, 106, 117, 118, 125, 128, 129, 131, 132, 134, 135
cholop..... 32
Clausewitz.....86, 124
Codex Cumanicus 90
Cuçi.....III, 6, 19, 56, 89, 92, 96, 99
Cuçi Han .7, 42, 43, 46, 56, 60, 96, 97, 98, 106
Cuçi Ulusu ....III, 7, 19, 20, 28, 48, 65, 66, 88, 89, 92, 96, 97, 98, 99, 130
Cüke-tav..... 28
Cüveyni.....1, 6, 42, 46, 58, 60, 61, 65, 78, 116
Cüzcanî 6
Çağatay..... 91
Çağatay Han..... 61, 66, 71, 89
Çağatay Hanlığı..... III, 88, 89
Çarmagan 42
çelad 32
Çeremşan..... 57, 62
Çerkez 99
Çerkezler 7, 32, 34, 65
Çernigov..... 22, 52, 61, 65
Çernigovlu Mstisvlav..... 50
Çerven Rusyası 22
Çıku (Kıpçak başbuğlarından) 59, 62
Çin.3, 5, 11, 12, 13, 16, 18, 21, 58, 62, 86, 91, 117, 122, 127, 129
Çinggis-hahan 2
Çinliler 18, 91
çuri 36
Dakuka 42
Dalmaçya 66, 81
Daniil Romanoviç 52, 53, 103
Danil Kobyakoviç (Kıpçak başbuğlarından)..... 48
Derbend..... 108
Derbent..... 43, 44, 45, 46, 47
Derbent Kapısı 46
Deşt-i Kıpçak III, 3, 5, 6, 7, 10, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 42, 43, 44, 46, 54, 56, 58, 60, 66, 67, 82, 83, 85, 88, 89, 90, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 105, 108, 126, 130, 132, 148, 149
Dinyeper..... 6
Dinyeper Nehri.. 22, 25, 50, 51, 52, 53, 65
Dinyester Nehri 22
Dobruca Tatarları 92
Doğu Roma 25, 29, 75
Don..... 20, 21, 22, 27, 49, 93
Don Nehri..... 21, 22, 49, 65, 97
Dorofey Semenoviç..... 64
Doviach
(Suagium'un diğer adı)..... 81
Dörmen..... 99
Drivasto..... 81
drujina 22, 39
Dudan..... 80
Ebulgazi Bahadır Han 20, 117
Egresch Manastırı 80
Eğri..... 76
Emba Nehri 38
Erbil..... 42, 45
Erbil Dağları..... 42

Erdel.....68, 74
Erdel Belgradı.....76, 80
Ermeni.....1, 9, 118
Ermeniler 33
Erran.....43, 45
Erzurum 5, 131
Eskil 36
Estergon 76, 80
Fars.....6, 28, 91
Feodal..... 73
Fırat.....95, 120
Fin 23, 36, 92
Fin Körfezi 25
Finlandiya Körfezi 22, 69
Fin-Ugor..... 23
Franka 76
Fransa.....70, 82
Fransız..... 70
fratres Teutonici 68
Gag Kalesi..... 44
Galicia-Lodomerialı Koloman (Slavonia dükü, IV. Bela'nın kardeşi) 79
Galiçya.....22, 30, 49, 51, 52, 67, 68
Gaspıralı İsmail Bey 96
Gence 45
Genç Tatarlar 95
Geröen..... 68
Girit..... 70
Goldberg 70
Gök Orda..... 98
Gök Ordu III
Göktürkler..... 123
gridy..... 39
Gümüş Busagalı Gök Orda 98
Güney Kafkasya.....24, 42
Gürcistan.....33, 38, 89, 114
Gürcü 9, 27, 32, 33, 43, 44, 45, 53, 129
Gürcü Krallığı....27, 32, 33, 43, 44, 45, 53
Gürcüler 33
Güyük.....60, 65, 66, 68
gyepü..... 75
gyepükapuk..... 75
Gyepüler..... 75
Haban Nehri..... 59
Haçlı Seferi 9, 82
Haçlılar.....70, 119
Hâkim (Mudrıy) Yaroslav 29
Hamidavla..... 44
Hanglin..... 7
Harhasun 66
Harizm 24, 55, 90, 97, 99, 106
Harizmşah 3, 4, 5, 12, 13, 15, 16
Harizmşah Seferi..... 4, 6
Harizmşahlar... 5, 6, 15, 16, 119, 123, 128
Haşem 36
hauberk..... 71
Hazar Denizi 6, 102
Hazar Hanlığı..... 29
Hazar Kağanlığı 21
Hazarlar..... 21, 23
Heinrich (Aşağı Silezya Dükü)..... 70
Hemedan 43, 45
Hernad Nehri..... 77
Hıtay..... 94
Horasan 5
Horitsa Nehri..... 52, 53
Hospitalier..... 70
Hospitalier Şövalyeleri..... 70
Hristiyanlık..... IV
Hsiung-nu..... 14, 18
Hunan vadisi 44
Huşin 89, 99
Hülagu..... 9, 97
Hülagu Han 9, 97
I. Vladimir..... 26, 29, 30
I. Wenceslaus (Bohemya Kralı, II. Heinrich'in kayınbiraderi)..... 71, 72
II. Heinrich (Dindar, Silezya dükü)... 69, 70, 71, 72, 152
II. Mieszko (Şişman, Yukarı Silezya dükü) .. 69, 70, 71
III. Depolt Moravya Dükü 70, 71
IV. Bela..... 77, 81
(Dindar, Macar Kralı)75, 76, 77, 79, 80, 81
IV. Philip..... 70
IV. Stephen..... 81
İbn'ül-Esir.....1, 33, 34, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 85, 86, 119
İbnü'l-Esir..... 86
iç hatlar manevrası 47
İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Milli Meclisi Muhtariyet Tasarısı..... 94
İçen Han..... 98
İdil.III, 6, 7, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 34, 35, 36, 37, 42,

46, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 89, 92, 94, 97, 102, 108, 125, 134
İdil Bulgarları 55
İdil Nehri ...6, 7, 23, 24, 46, 55, 57, 61, 62, 67, 82, 89
İdil-Bulgar .....III, 6, 21, 24, 28, 34, 35, 36, 54, 55, 56, 58, 61, 89, 92
İdil-Bulgar Hanlığı .. IV, 24, 28, 34, 35, 55
İdil-Bulgar İlteberi 36
İdil-Bulgarları7, 15, 16, 22, 23, 28, 32, 34, 35, 36, 37, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 66, 105
İdil-Ural Müslümanları 93
İldenizliler 44, 127
İlham Han 56
İlhanlılar .....III, 88, 91
İlmen Gölü 25
İnalcık 2, 75, 118, 128
İngiltere 70
İpek Yolu 18, 19, 127, 129, 130, 131
İran 5, 19, 24, 64, 97
İrtiş 5, 6, 20, 96, 131
İrtiş Nehri 6, 66
İskandinav 36
İskoçya 70
İslam...III, IV, VIII, 1, 2, 4, 8, 68, 90, 107, 108, 119, 123, 132, 134
İspanya 70
İstila-i Tatar III
İsveç 25, 29
İsveçliler 29
İşim Nehri 20
İtalya 70
izgoy 31
Kaçır Ülküle 62
Kadan 60, 65, 67, 69, 76, 80, 81
Kafkas .....III, 34, 42
Kafkas Seferi III
Kafkaslar 97
Kalka 38, 40, 46, 54, 121, 137
Kalka Savaşı 48, 49, 50, 52, 53, 55
Kalocza 76
Kanglı 99
Kara Hitay 8
Kara Hitay Seferi 8
kara ruhban 32
Karadeniz ..3, 6, 10, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 30, 36, 38, 47, 48, 49, 50, 55, 63, 64, 65, 82, 90, 92, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 108, 109, 120, 126, 131, 133, 134
karavul 63
Karavul 64
Karherts Kalesi 45
Karintiya 81
Karintiya Dükalığı 81
Karluk 99
Karpat Dağları 6, 67, 74, 75, 80
Kasım Hanlığı 21
Kaşgarlı Mahmud 115, 120
Kazaklar 75, 93
Kazan 4, 7, 21, 22, 25, 63, 92, 93, 94, 118, 119, 121, 128, 131
Kazan Tatarları 92, 93, 94, 131
Kazanlılar 95
Kazvin 43
Kazvini 6
Kesikit 99
Keskitay Fuman Noyan 99
Keşimir 7
Keşiş Julian 67
Kıbrıs Şövalyeleri 70
Kıpçak .... III, IV, 3, 5, 6, 7, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 38, 46, 48, 49, 52, 53, 54, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 108, 118, 126, 131, 132
Kıpçak Başi 98
Kıpçak Bozkırı 6, 20
Kıpçak Çölü 6, 20
Kıpçak Hanlığı 3, 6, 20, 21, 66, 89, 105
Kıpçak Türkleri 90, 99
Kıpçaklar .7, 20, 21, 23, 26, 27, 30, 32, 38, 42, 46, 47, 48, 50, 53, 56, 61, 62, 75, 95, 114, 136
Kıpçakların ..20, 21, 23, 26, 27, 28, 30, 33, 37, 47, 49, 50, 51, 57, 65, 66, 77, 91, 95
Kırgız 5, 131
Kırgızlar 91
Kırım .... IV, 3, 4, 6, 19, 23, 48, 65, 90, 92, 95, 96, 100, 104, 105, 106, 108, 115, 118, 125, 127, 133, 136
Kırım Hanlığı 92, 106
Kırım Tatarları 90, 92
Kıyat 89, 99
Kibça'ut 7
Kiev ...7, 22, 25, 26, 29, 30, 39, 46, 50, 51, 52, 61, 63, 65, 101
Kiev Knezliği 26, 30
Kiev Metropolitliği 30
Kimekler 20, 23, 91
Kinhit 99
Kinkit 89

Kiva-men-kermen 7
Klissa 81
Knez Mstislav ö. 1132 30
Knez Svyatoslav..... 39
Kolomna..... 63
koltka 104
Kongirat 89
Kongrat 99
Konstantinopolis (İstanbul) Patrikliği... 30
Konukseverlik Kardeşleri 70
kopçur 104
korm..... 104
Kotan.....38, 51, 52
Kotan (Kıpçak başbuğlarından) 48
Kotan Han..... 38
Kotor..... 81
Kölgen..... 60
Krakov 67, 69, 70
Kral Etienne 81
Kral Laşa.....44, 45
Kuban.....6, 21, 93
Kubilay Hanlığı..... III
Kubrat 21
Kudüs..... 70
Kudüs Konukseverleri 70
Kujavya..... 67
Kulyazma 64
Kuman.....19, 21, 23, 37, 38, 90, 91, 133
Kuman Mecmuası..... 90
Kuman-Kıpçaklar..... 37
Kumanlar 37, 82, 98, 124, 133
Kundurca.....57, 62
Kurultay 60
Kuryan 52
Kuşçu 99
Kutadgu Bilig..... 55
Kutan..... 65
Kutrigur..... 21
Kuvvad..... 36
Kuzey Çin 4
Kuzey Kafkasya.....6, 23, 33, 42
Kübreviyye..... 108
Kürk Yolu..... 19
La Rochelle..... 70
Ladizin 68
Landmeister..... 70
Legnickie Pole 71
Lehistan..... IV, 67, 97
Levkis..... 67
Liegnitz 69, 74
Litavanya 97
Litvanya 67, 69
lovitva hanskaya..... 104
Lublin..... 67
Lybedi 64
Lyon 82
Macar ... IV, 28, 35, 38, 53, 65, 66, 67, 68, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 99, 108, 128, 132
Macar Krallığı... IV, 38, 53, 73, 74, 75, 80
Macarat..... 7
Macaristan...13, 38, 65, 66, 67, 68, 70, 74, 75, 76, 82, 89, 97, 106, 117, 157, 158
Macaristan Kapısı 76
Malta 70
Malta Şövalyeleri 70
Malta Tarikatı..... 70
Mançular 91
Manggur..... 99
Manghol 1, 114
Mangıt..... 99
Mangıtlar..... 89
Marco Polo..... 122
Mariler..... 61
Maveraünnehir 5, 12, 98
Mekes..... 65
Mengü .....III, 8, 57, 60, 62, 65, 70, 91, 97, 120, 123
Mengü Han..... III, 57, 65, 97
Meraga 42, 43, 45
Mercanî 22, 36
Mesudî..... 121
Mısır..... 99
mıt 104
Mihail Vsevolodoviç..... 52
Mişer 56
Mişerler..... 136
Moğol.... III, IV, V, 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 19, 32, 33, 34, 38, 54, 55, 57, 58, 61, 64, 65, 67, 68, 74, 81, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 100, 102, 108, 115, 116, 117, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 135
Moğol Barışı 4
Moğol Seferleri 10
Moğolistan 89
Moğollar1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 13, 15, 19, 23, 24, 33, 34, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 85,

87, 88, 89, 90, 91, 100, 116, 118, 121, 122, 124, 127, 129, 131, 133, 134, 135
Moğolların Gizli Tarihi 1, 2, 3, 6, 7, 8, 114
Mohi ... 77
Mongol İnvasion ... III
Monomah ... 22
Moravya ... 70, 71
Mordva ... 58
Moskova ... 22, 59, 63, 64, 101
mostovişna ... 104
Mstislav (Galiçya knezi) ... 51
Mstislav (Kiev knezi, ö. 1223) ... 50, 51
Mstislav Mstislaviç ... 50, 51
Mstislav Mstislaviç (Galiçyalı) ... 52, 53
Mstislav Volınskiy ... 40
Mugan ... 43
Muhammed Harizmşah ... 3, 5, 42
Murom ... 58, 65
Muzaffereddin Gökböri (Erbil atabeyi .. 42
muzhi ... 31
Müslüman ... 7, 8, 92, 93, 120
Nayman ... 99
Neustadt ... 81
Nogay ... 89, 90, 92, 94
Normanlar ... 29
Novgorod 7, 8, 22, 30, 31, 53, 64, 104, 114
Novgorod Cumhuriyeti ... 22
Oder Nehri ... 69
Ogur ... 36
Oğuz Han ... 20
Oğuzname ... 20
Oka Nehri ... 36
Okçu Milletin Tarihi ... 1, 114
Oleg ... 22
Oleşye ... 51
Olomouc ... 72
Onagan-Bogol ... 88
Oradea ... 68
Orda .7, 48, 60, 62, 99, 106, 107, 120, 130
Orda (Batu Han'ın kardeşi) ... 60
Orda Tatarı ... 92
Ordenstaat ... 69
Organa ... 21
Orhon-Yenisey Türkleri ... 91
Orinim ... 64
Orta Çağ ... III, 130
Ortaçağ ... 73
Ortadoğu ... 70
Orusut ... 7
Osmanlı Devleti ... 1, 70
Osmanlılar ... 77, 92
Oşal ... 28
Otrar ... 5
Otuz-Ogur ... 21
Ögeday Han ... 82
Ögedey Han ... 60, 96
Ötemiş Hacı ... 6, 7, 64, 108, 122
Özbek (İldenizliler Atabegi) ... 44
Özbek Han ... 107, 108, 109
Özerk Kudüslü Aziz John Tarikatı ... 70
Özi Nehri ... 6, 21
Pannonhalma ... 76, 80
Pannonia ... 75
Papa IV. İnnocentius ... 82
Papa IX. Gregor ... 82
Papa V. Clement ... 70
Papalık ... 70
Pascatir ... 78
Pax Mongolica ... 4, 87, 137
Pax Mongolorum ... 4
Pax Tatarica ... 4
Peçenek ... 23, 24, 34, 75, 118
Peçenekler ... 21, 36, 75, 128
Pekin ... 102
Perekop ... 19
perelog ... 26
Pereyaslav ... 22
Pereyaslavl ... 61, 65
Persburg ... 81
Peşte ... 76, 80
Pinsk ... 22
poçetsye ... 104
Podseka ... 26
podvodı ... 104
Polonya ... 67, 71
Polonya Krallığı ... 68
Polonyalı ... 70
Polotsk ... 22
Polovtsi ... 21
poplujnuye ... 104
Poppo von Osterna (Prusya Landmeister'ı, Töton Şövalyesi) ... 70, 72
Portekiz ... 70
poşlina ... 103
Prenc ... 80
Prens Vahram ... 44, 45
Pronsk ... 22
Prusya ... 68, 69
Prut Nehri ... 67
Putiv ... 52

rabota 104
Raral..... 7
Ratibor 69, 72
Rembald de Voczon
(Templier Papazı ve Şövalyesi) 79
Reşîdüddîn Fazlullah 20, 124, 156
Rey 43
Rızaeddin Fahreddin 63
Rodos 70
Rodos Şövalyeleri 70
Roma Katolik Kilisesi..... 32
Romanya 68
Rostov 22, 50, 64, 66
Rurik 22, 29
Rus . IV, 3, 6, 7, 15, 16, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 75, 82, 83, 85, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 117, 120, 124, 125, 126, 128, 130
Rus Knezlikleri .... IV, 34, 37, 54, 97, 100, 106
Rus Ortodoks Kilisesi 101
Rusi 29
Ruslar ..7, 8, 10, 22, 23, 29, 30, 31, 34, 38, 39, 40, 48, 49, 50, 51, 58, 59, 62, 63, 65, 66, 92, 93, 94, 102, 115, 118, 119, 124
Rusya ..7, 19, 29, 67, 68, 93, 94, 100, 119, 120, 124, 126
Rusya Kapısı 76
Rusya Seferi..... 19
Rusya Şövalyeleri 70
Ruysbroeckli Willem 19, 78, 123
Ryazan 22, 58, 59, 63, 126
sahte ricat 74
Sajo Nehri 76, 77, 78, 80
Saksin.....23, 57
salığ..... 104
Samartin.....76, 80
Sandomierz 67
Sarav 45
Saray .....III, 100, 107, 108, 123, 131
Saray Berke..... 107
Saray el-Cedid.....107, 131
Sasut..... 7
Sayçiut 89
Sayın Han..... 7
Serkesut..... 7
Seyfeddin Bahârzi..... 108
Sığnak 108
Sırbistan 81
Sibirya 94
Silezya..... 69, 70, 71, 74, 152
Simon de Saint Quentin 57
Sinyaya (Mavi) Orda..... 98
Siret Nehri..... 67
Sit Nehri..... 64
Slav 6, 23, 24, 36
Slavlar 29
Slovakya..... 80
slujba 104
Smolensk..... 22
Smolyan 52
sokha 25
Soyurgal 64, 122
Split..... 81
St. Jean Şövalyeleri..... 70
St. Martin 76, 80
St. Thomas 80
Sternbergli Yaroslav 72
storoj 104
Strigonia..... 76
Suagium 81
Sube'etai..... 3, 7
Subutay..... 3, 54, 58, 59, 67, 68, 129
Subutay Noyan... 3, 13, 42, 43, 44, 46, 49, 54, 55, 59, 60, 62, 68, 76, 78, 79, 82
Sudak..... 23
Suğdak..... 24, 48, 65
Sulislaw..... 70, 71
Suvar 28, 35, 36
Suzdal.....22, 25, 30, 52, 58, 64, 104, 155
süsün 104
Şahin Giray Han..... 106
Şamahı..... 46
Şecere-i Terâkime..... 117
Şecere-i Türk..... 3
Şehabeddin Mercani..... 93
Şeren Ormanı 65
Şeşm..... 57, 62
Şeyh Seyyid Ata..... 109
Şiban 62, 63, 68, 77, 78
Şiban Han..... 68
Şîrîn..... 95
Şirvan 43, 45, 46
Şirvan-Şah..... 46
tabur cengi..... 77
tamga..... 103
Tampliye 70
Tangut 62

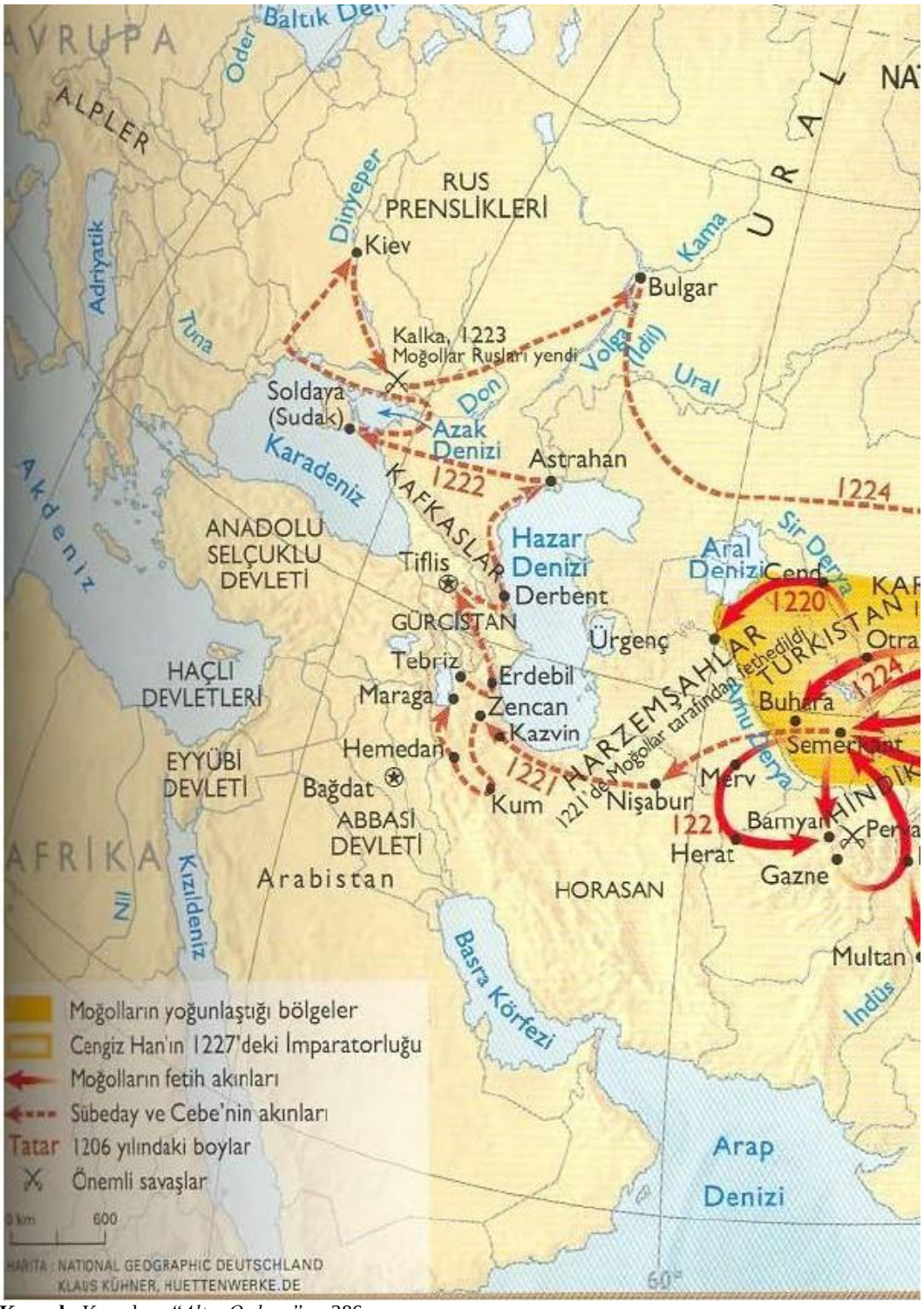
Tapınakçılar 70
Tarikat Devleti 69
Tartar .....III, 82, 92
Tartar İnvasion III
Tartarlar 92
Tartarus 82
Taştemir 42
Tatar ..III, 3, 23, 34, 54, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 105, 106, 118, 120, 130, 133, 135, 136
Tatar İstilası III
Tatar Özerk Cumhuriyeti 93
Tatar Şuuru 94
Tataristan 93, 94, 117
Tatarlar ..28, 55, 57, 82, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 117, 120, 124, 127, 129, 130, 132
Tayciutlar 99
Tebriz 43, 45, 108
Temir Kutluk 90
Templier 70
Templier Şövalyeleri 70, 79, 158
Temucin 2
Terek 6
Tetiş 28
Thuroczy 80
Tiflis 43, 44, 45
Timuçin 2
Tisza 75
Tobol Nehri 20
Tokta Han 89
Toktamış 90, 99, 133
Torplı Mstislav 50
Torre Maggioreli Rogerius 68
Torun 69
Töton 68, 70, 72, 74
Töton Şövalyeleri 68, 70
Transilvanya 68, 75
Trau 81
Trubeç 52
Tuluy 60
Tuna 22, 36, 37, 75, 81
Tuna Bulgarları 36
Tuna Nehri 22, 66, 76, 80, 81
Turov 22
Tuşi 6
Türk ....III, VIII, 1, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 32, 33, 34, 36, 38, 47, 64, 75, 77, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 97, 102, 105, 107, 108, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135
Türk Askeri Tarihi III
Türkistan 4, 24, 88, 115, 132
Türkmen 64
tütün 104
Tver 64, 66
Ugliç 66
Ugrin Csak (Kalocza Başpiskoposu) 76, 79
Uluğ-Yurt 88
Ural 7, 56, 57, 92, 108, 125, 126
Utigur 21
Uygur 88, 91, 99, 128
Uygurlar 91, 127
Uzlar 21
Valani 20
Valania 20
Varek Adası 52
Varekler 22, 39
Vasilko Konstantinoviç (Rostov knezi). 50
Veçe 101
Vereck Boğazı 68, 74
vichod 103
Vikingler 29, 116
virvi 31
Vistül Nehri 67
Viyana 81
Vladimir Monomah 22, 39
Vladimir şehri 22, 64
Volga 6, 37, 108, 123, 126
Volga Kapısı 64
Volın 22, 52
voyna 104
Vsevolod Mstislaviç 52
Vsevolod'un oğlu Yuri (Vladimir knezi)50
wagenburg 77
Wahlstatt 71
yam 104
yarlık 90, 91, 99, 103, 105
Yaroslav 22, 29, 58, 66
Yaroslav'ın Pravdası 29
Yayık 7, 20, 38, 46, 56
Yayık Nehri 38
Yeni Saray 107, 131
yıldırma IV
Yori 36
Yuri Konçakoviç (Kıpçak başbuğlarından) 48
Yuri Vsevolodoviç (Vladimir Knezi) 64
Yuriy Vsevolodoviç 58

yurt 21
zadruga 31
Zencân 43
Zeremya 64
Züye 28

EKLER

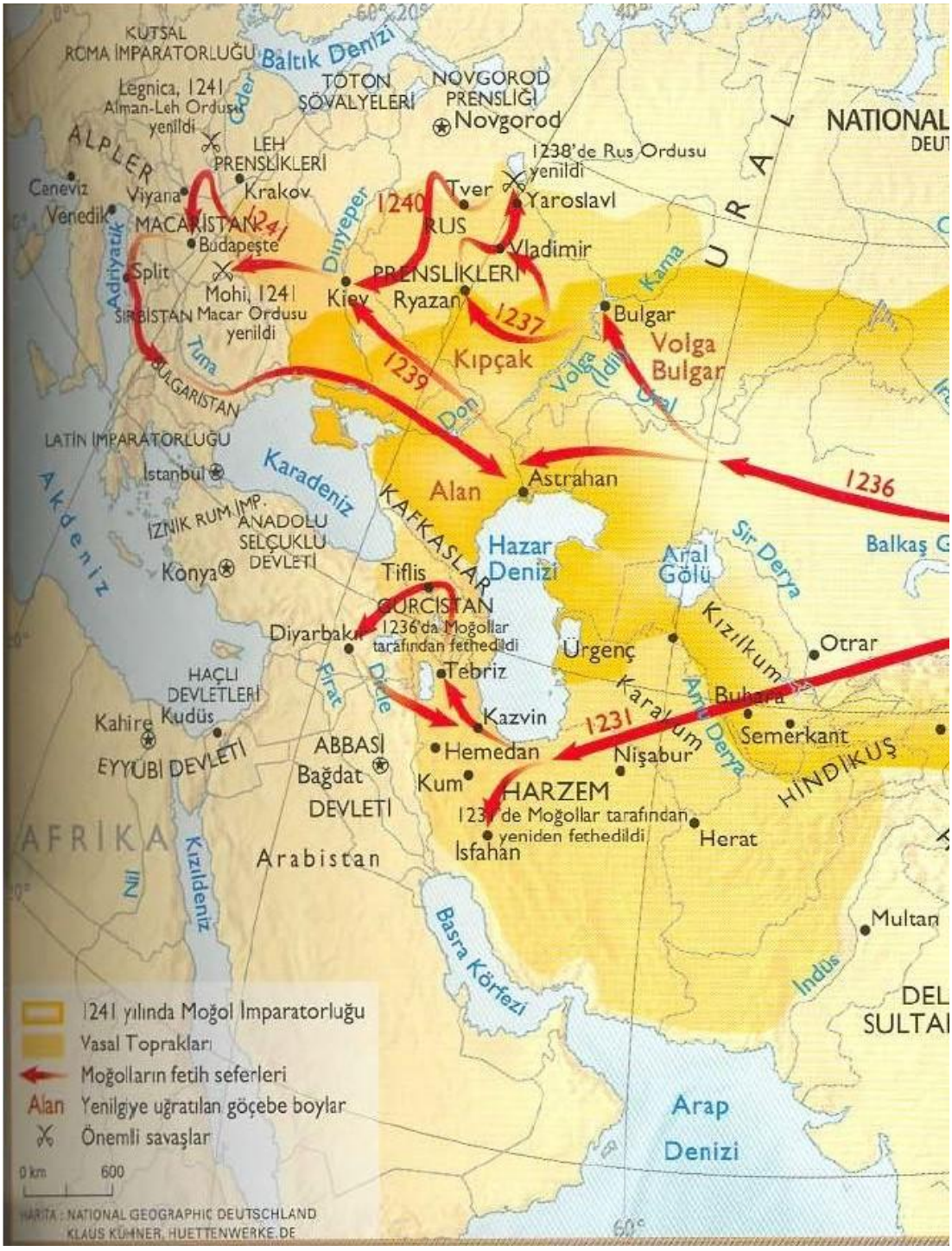
EK-1: Haritalar

Harita 1: Birinci Deşt-i Kıpçak Seferi.

Kaynak: Kamalov, *"Altın Ordu…"*, s. 386.

Harita 2: İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi ve Avrupa Seferi.

Kaynak: Kamalov, *"Altın Ordu…"*, s. 387.

EK-2: Resimler

Resim 1: 1241 Mohi Savaşı'nı anlatan anonim minyatür (XIII. yüzyıl).

Alındığı Bağlantı: http://www.varvar.ru/arhiv/gallery/manuscrupts_west/mongol_ungern.html#top

Resim 2: Matthias Merian'dan 1241 Liegnitz Savaşı'nı anlatan bir tablo (1630).

Alındığı Bağlantı: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/43/Bitwa_pod_Legnica.jpg

Resim 3: Wroclav Üniversitesi Kütüphanesindeki bir elyazmasında yer alan Silezya Dükü II. Heinrich'in Liegnitz'te öldürülmesinin tasviri (1451).

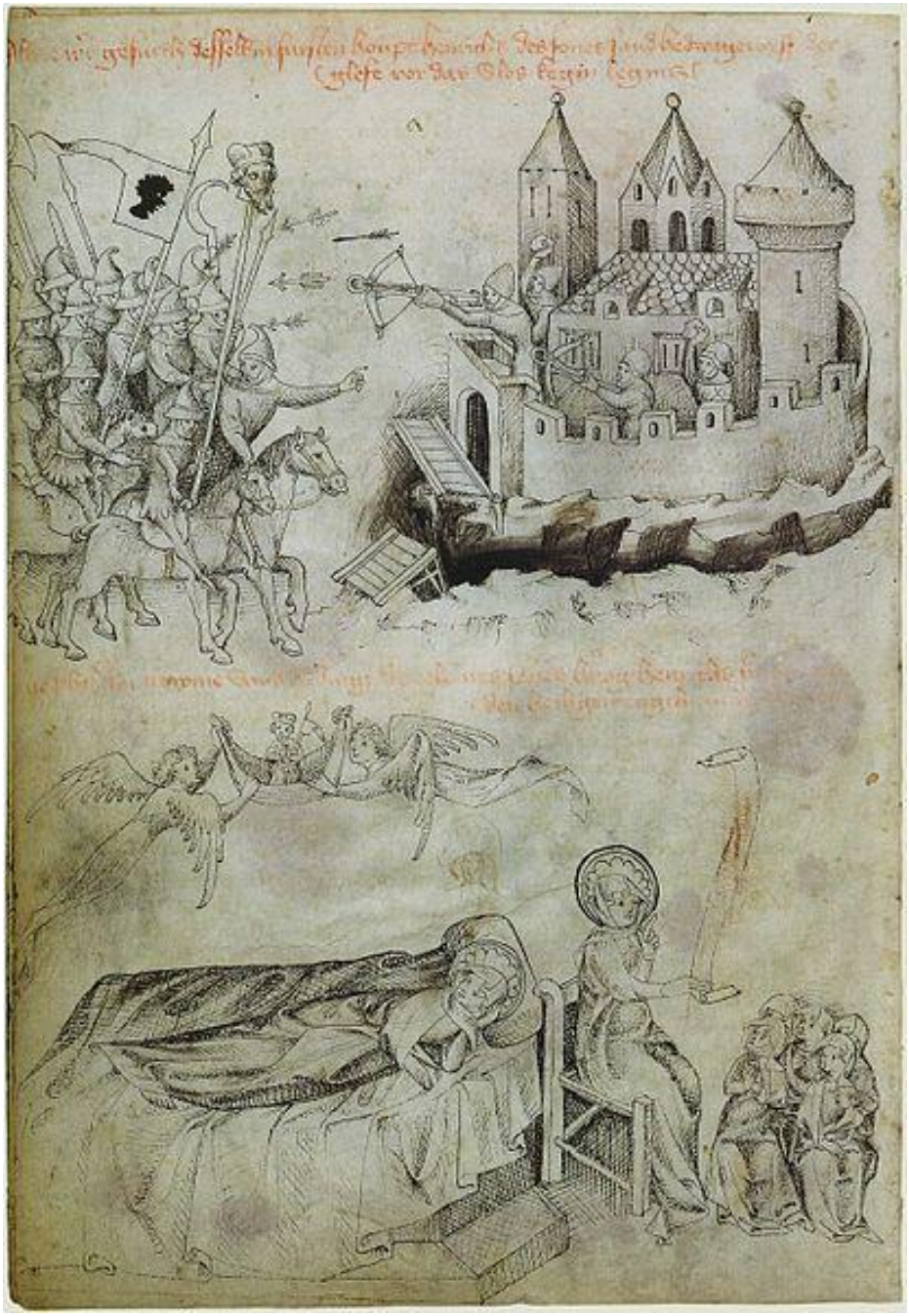
Alındığı Bağlantı: http://en.wikipedia.org/wiki/File:HedwigManuscriptLiegnitz_a.jpg

Resim 4: Varşova Ulusal Müzesinden Liegnitz önünde Moğolları gösteren bir tasvir (1430'dan önce).

Alındığı Bağlantı: http://en.wikipedia.org/wiki/File:HedwigAltarVII.jpg

Resim 5: Wroclav Üniversitesi Kütüphanesindeki bir elyazmasında yer alan Moğolların Liegnitz önlerine gelmesinin tasviri (1451).

Alındığı Bağlantı: http://en.wikipedia.org/wiki/File:HedwigManuscriptLiegnitz_b.jpg

Resim 6: Batu Han'ın Suzdal'a girmesini gösteren bir minyatür (XVI. yüzyıl).

Alındığı Bağlantı: http://rutenica.narod.ru/SUZDAL.JPG

Resim 7: Reşîdüddîn Fazlullah'ın Camiu't-tevârîh adlı eserinden Moğol askerleri tasviri (XIV. yüzyıl).

Alındığı Bağlantı: http://warfare.atspace.eu/Persia/13-14C/Jami_al-Tawarikh-Mongol_soldiers.htm

Resim 8: Mohi Savaşı'nın (1241) anısına savaşın olduğu meydanda 1991 yılında yaptırılan hatıra parkından bir fotoğraf (Macaristan).

Alındığı Bağlantılar: http://peace.maripo.com/p_crosses.htm;
http://www.ctevans.net/Nvcc/Student/MongolsHungary.html;
http://www.panoramio.com/photo/9692134;

Resim 9: Mohi Savaşı (1241) hatıra parkının havadan fotoğrafı (Macaristan).

Alındığı Bağlantı: http://hu.wikipedia.org/wiki/hu:Muhi?uselang=en

Resim 10: Mohi Savaşı'nda (1241) ölen Templier Şövalyeleri anısına yaptırılmış Mohi'deki hatıra parkında bulunan levha (Macaristan).

Alındığı Bağlantı: http://home-4.worldonline.nl/~t543201/web-mongol/mongol-mohi.htm